

De eenheid der eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja

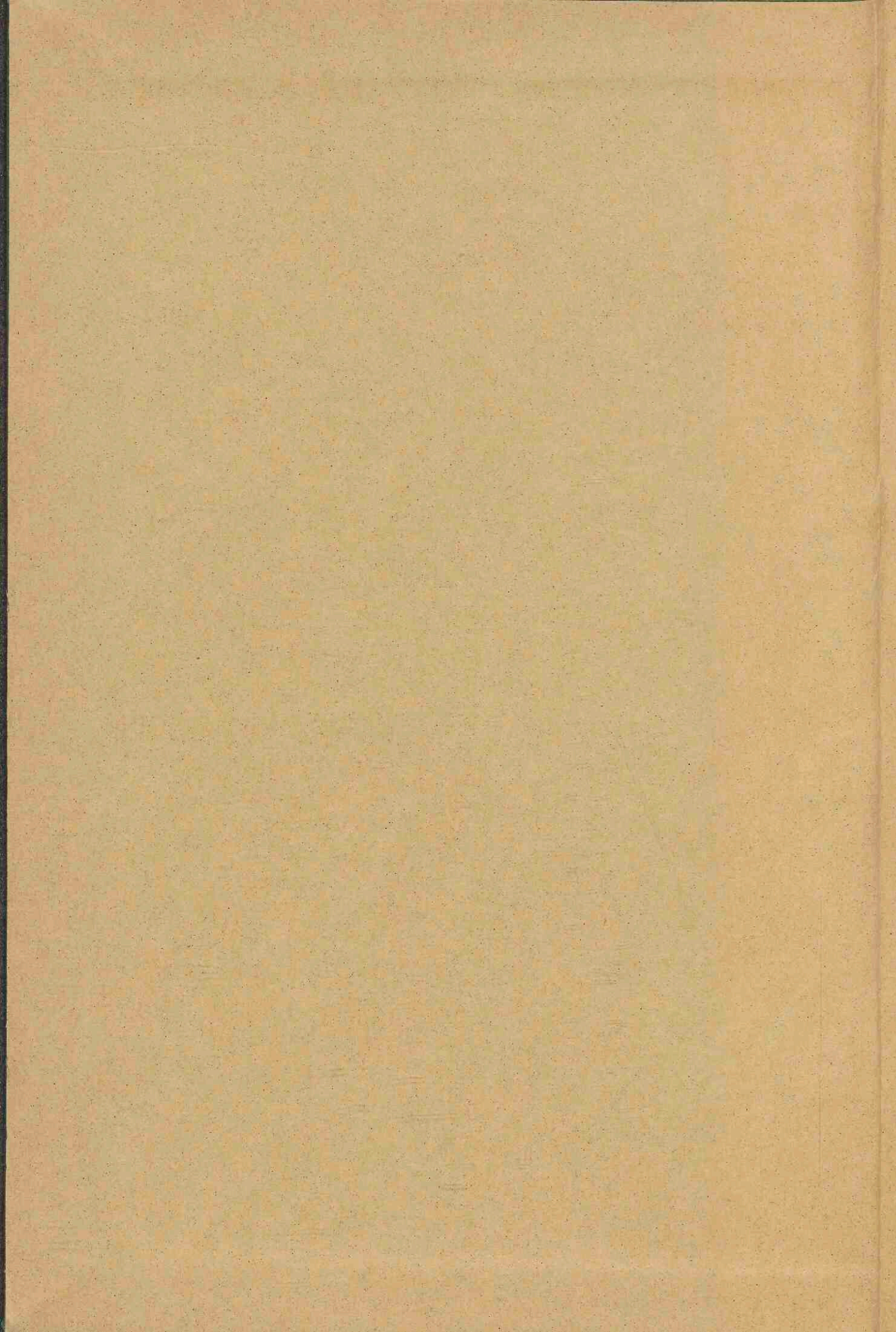
<https://hdl.handle.net/1874/260614>

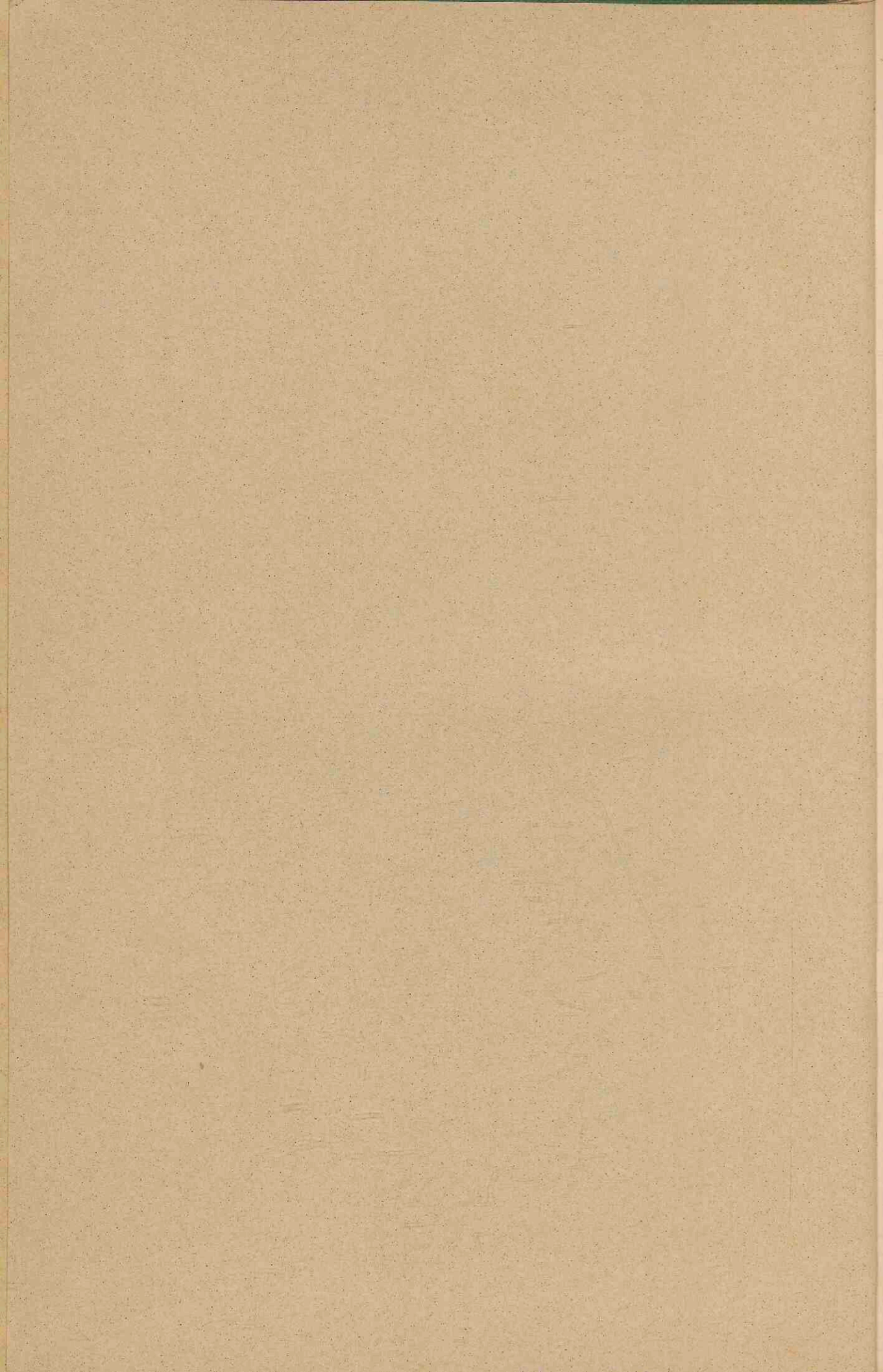
192.

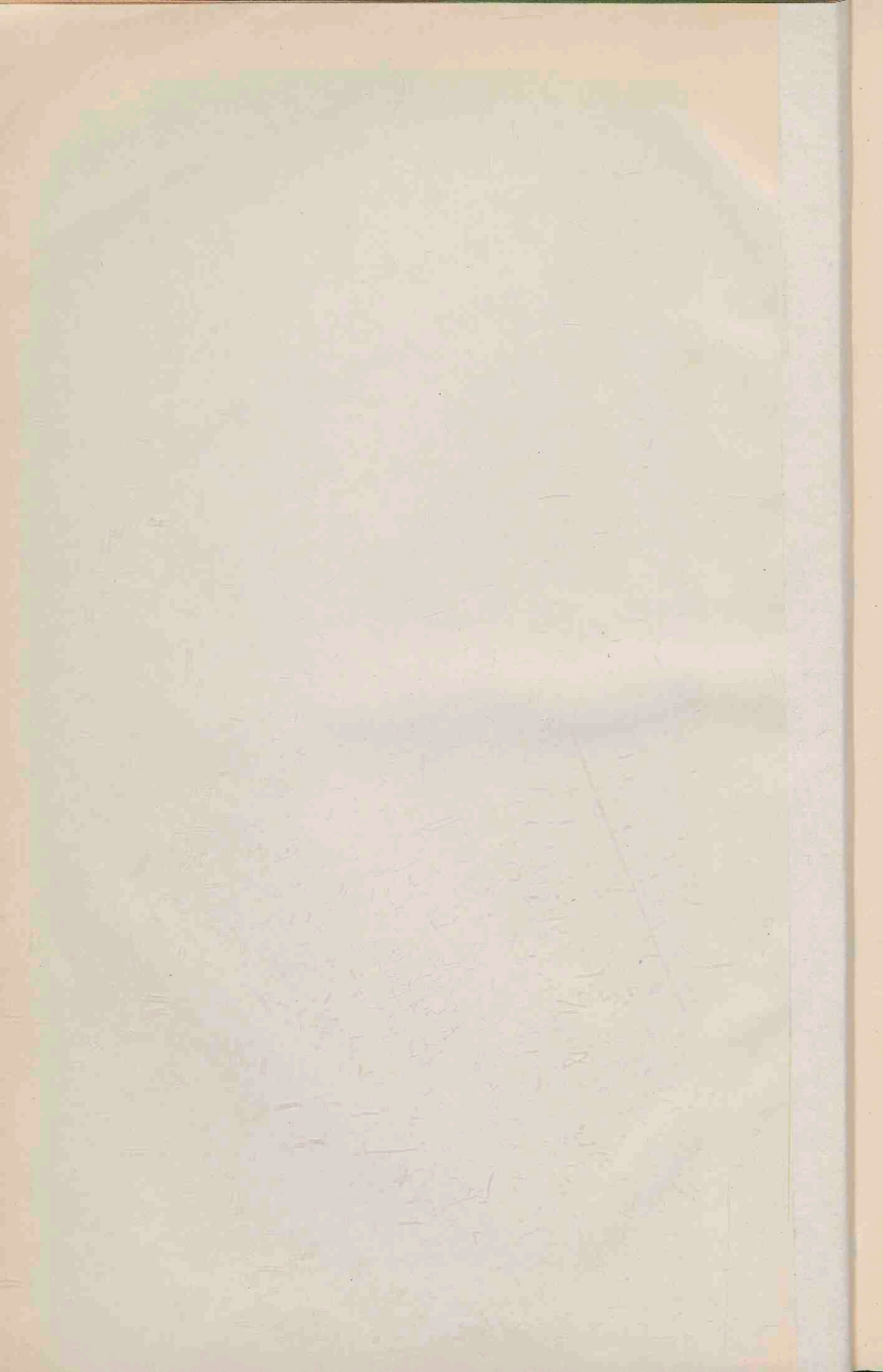
13 Mei 1910

De Eenheid
der Eschatologische Voorstellingen
in het Boek Jesaja.

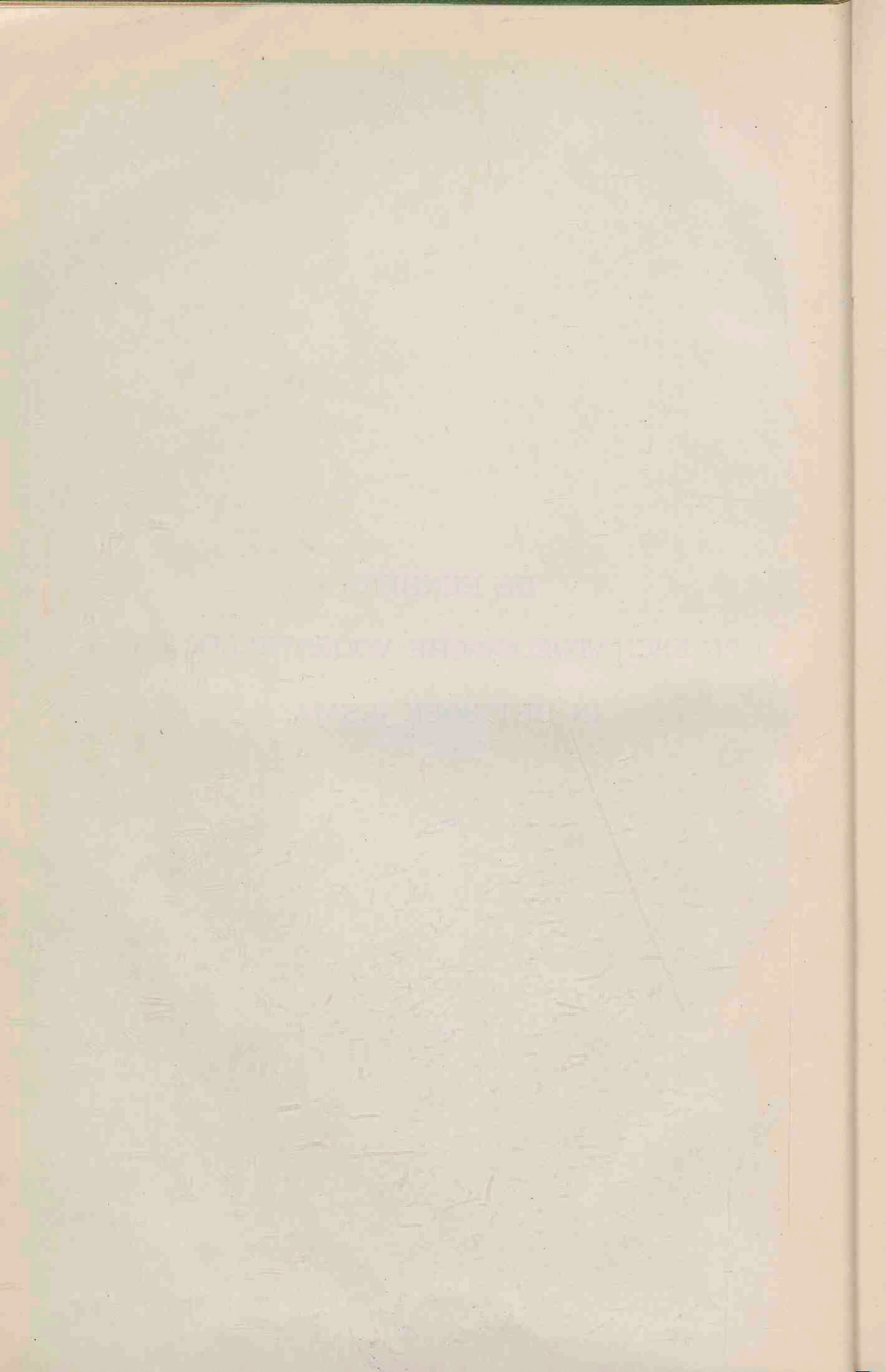
Th. L. W. VAN RAVESTEYN.

DE EENHEID
DER ESCHATOLOGISCHE VOORSTELLINGEN
IN HET BOEK JESAJA.

Diss. Utrecht 1910

DE EENHEID
DER ESCHATOLOGISCHE VOORSTELLINGEN
IN HET BOEK JESAJA.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT

OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

D^R. H. ZWAARDEMAKER

HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE

FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Vrijdag 13 Mei 1910, des namiddags te 3 uur,

DOOR

THEODOOR LEOPOLD WILLEM VAN RAVESTEYN,

geboren te ROTTERDAM.

Drukkerij J. VAN BOEKHOVEN, Utrecht.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE DEPARTMENT OF CHEMISTRY
IN THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PH.D. THESIS

DOCTOR IN CHEMISTRY

BY
[Name]

ADVISOR
[Name]

CHICAGO, ILLINOIS

19[Year]

UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Aan het eind van mijn academische loopbaan, breng ik in de eerste plaats U, Hooggeleerde VALETON, mijn hartelijken dank. Door woord en geschrift hebt gij mij den rijkdom van het Oude Testament ontsloten en mijn liefde voor de vakken, die aan U zijn toevertrouwd, gewekt. In het bijzonder blijf ik U dankbaar voor de hulpvaardigheid, door U als promotor mij bewezen. Bij de keuze van het onderwerp mijner dissertatie liet Gij mij geheel vrij -- maar hoe menigmaal werd mijn jeugdige onervarenheid door Uw vriendelijke wenken in het rechte spoor gebracht en met welk een geduld hoordet Gij mij aan, wanneer ik met U van opvatting verschilde! 't Is mij een oorzaak van groote vreugde, dat de leidende gedachte van mijn proefschrift Uw instemming heeft. Moge U gegeven worden, Uw onverzwakte krachten aan onze Alma Mater te wijden, zoolang de Wet het veroorlooft!

Dat professor BALJON mijn warme dank voor wat ik op zijn college's ontvangen heb, niet meer bereikt, smart mij meer dan ik hier zeggen kan. Nòg hoor ik hem met de hem eigen opgewektheid zijn standpunt betreffende het Nieuwe Testament uiteenzetten, steeds vermijgend, andersdenkenden te kwetsen. Heb ik iets van exegese geleerd, dan ben ik dit voor een niet gering deel verschuldigd aan zijn lessen, die ik met belangstelling volgde. Onvergetelijk zal mij zijn de beminnelijke wijze, waarop hij immer gevraagde hulp bood of gewenschte inlichtingen gaf. De zekerheid, dat hij ook deze mijn studie, al betref zij zijn speciaal-vak niet, met sympathie zou hebben zien tot stand komen, is mij een aansporing bij

mijn werk geweest. Helaas, dat ik zijn nagedachtenis hulde moet brengen!

Hooggeleerde VAN VEEN en VISSCHER, U dank ik voor Uw onderwijs en Uw tegemoetkoming, die ik meermalen ondervond! In Uw welwillendheid, gelijk in die van Uw ambtgenoot, den Hooggeleerden VAN LEEUWEN, wiens college's ik niet meer gevolgd heb, beveel ik mij voor de toekomst aan.

Eenzoo doe ik op Uw belangstelling, Hooggeleerde CANNegiETER en DAUBANTON, wier lessen bij mij in dankbare herinnering blijven, een beroep.

U, Hooggeleerde HOUTSMA, die mij Hebreewsch doceerdet en mij bijna drie jaar in de studie der Arabische taal wildet leiden, en U, Zeergeleerde WENSINCK, wiens voorlichting ik bij het Syrisch en Arameesch genoot, vermeld ik met erkentelijkheid.

Uw college Dogmatiek, Zeergeleerde BRONSVELD, te volgen, was mij een genoegen. Is voor de sociale vragen en nooden van onzen tijd mijn oog geopend, zoo dank ik dit bovenal aan Uw cursus, Zeergeleerde SLOTEMAKER DE BRUINE!

Ten slotte, mijn studie-vrienden, die voor een deel reeds de pastorie hebt betrokken, dank voor wat Gij voor mij waart — niet het minst door Uw kritiek!

TH. L. W. VAN RAVESTEYN.

UTRECHT, April 1910.

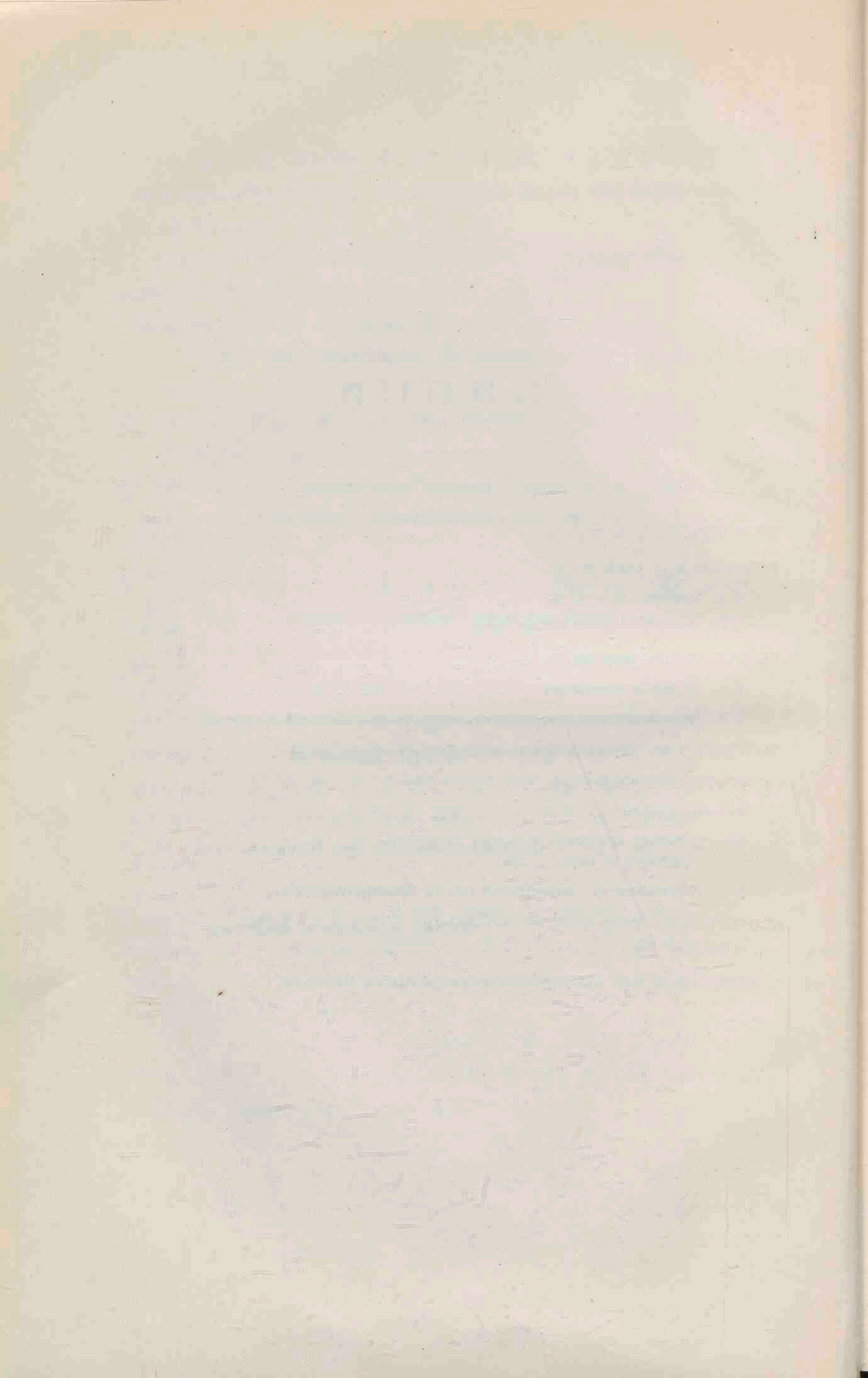
LITTERATUR.

- G. H. BOX, *The Book of Isaiah*; 1908.
- M. BRÜCKNER, *Die Komposition des Buches Jes. C. 28—33*; 1897.
- K. BUDDE, *Die sogen. Ebed-Jahwe-Lieder und die Bedeutung des Knechtes Jahwes in Jes. 40—55*; 1900.
- Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung*²; 1905.
- T. K. CHEYNE, *Einleitung in das Buch Jesaja*, d. v. J. BÖHMER; 1897.
- Das religiöse Leben der Juden nach dem Exil*, d. v. H. STOCKS²; 1905.
- A. DILLMANN, *Der Prophet Jesaja*, sechste Aufl. v. R. KITTEL; 1898.
- B. DUHM, *Das Buch Jesaja*²; 1902.
- F. FELDMANN, *Der Knecht Gottes in Isaias Kap. 40—55*; 1907.
- F. GIESEBRECHT, *Beiträge zur Jesajakritik*; 1890.
- Der Knecht Jahwes des Deuterocesaja*; 1902.
- H. GRESSMANN, *Über die in Jes. C. 56—66 vorausgesetzten zeitgeschichtlichen Verhältnisse*; 1898.
- Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie*; 1905.
- H. GUNKEL, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*; 1895.
- H. GUTHE, *Das Zukunftsbild des Jesaja*; 1885.
- H. HACKMANN, *Die Zukunftserwartung des Jesaja*; 1893.
- E. HÜHN, *Die messianischen Weissagungen des israelitisch-jüdischen Volkes bis zu den Targumim*; 1899.
- A. JEREMIAS, *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*²; 1906.
- R. KITTEL, *Zur Theologie des Alten Testaments*; 1899 (II).

- P. KLEINERT, *Die Profeten Israels in sozialer Beziehung*; 1905.
- F. KÜCHLER, *Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit*; 1906.
- E. LITTMANN, *Über die Abfassungszeit des Tritojesaja*; 1899.
- K. MARTI, *Das Buch Jesaja*; 1900.
- J. MEINHOLD, *Jesaja und seine Zeit*; 1898.
Studien zur israelitischen Religionsgeschichte, Bd. I, Tl. I;
 1903.
- W. MÖLLER, *Die Messianische Erwartung der vorexilischen Propheten*; 1906.
- W. NOWACK, *Die Zukunftshoffnungen Israels in der assyrischen Zeit* (*Theologische Abhandlungen für H. J. Holtzmann*, S. 31—59); 1902.
- W. O. E. OESTERLEY, *The Evolution of the Messianic Idea*; 1908.
- O. PROCKSCH, *Geschichtsbetrachtung und geschichtliche Überlieferung bei den vorexilischen Propheten*; 1902.
- E. SELLIN, *Serubbabel*; 1898.
Studien zur Entstehungsgeschichte der jüdischen Gemeinde nach dem babylonischen Exil, I, II; 1901.
Das Rätsel des deuterocesajanischen Buches; 1908.
Die israelitisch-jüdische Heilandserwartung; 1909.
- R. SMEND, *Lehrbuch der Alttestamentlichen Religionsgeschichte*²; 1899.
- B. STADE, *Biblische Theologie des Alten Testaments*; 1905.
- W. STAERK, *Das Assyrische Weltreich im Urteil der Propheten*; 1908.
- J. J. P. VALETON JR., *Jesaja volgens zijne algemeen als echt erkende Schriften*; 1871.
*Voorlezingen over Jesaja, Jeremia, Ezechiël, II Jesaja*²; 1908.
- P. VOLZ, *Die vorexilische Jahweprophetie und der Messias*; 1897.
- F. WILKE, *Jesaja und Assur*; 1905.

INHOUD.

	Bladz.
INLEIDING	1—17
HOOFDSTUK I: Jesaja 56—66.	18—42
§ 1. Inleidende opmerkingen	18—36
§ 2. De eschatologische voorstellingen	36—42
HOOFDSTUK II: Jesaja 40—55	43—145
§ 1. Inleidende opmerkingen	43—97
§ 2. De eschatologische voorstellingen, vergeleken met die van Jesaja 56—66.	97—145
HOOFDSTUK III: De eschatologische voorstellingen in Jesaja 40—66	146—153
HOOFDSTUK IV: Jesaja 1—35.	154—283
Een woord vooraf.	154, 155
§ 1. Onderzoek van Jesaja 1—35 aan de hand van de eschatologische voor- stellingen in Jesaja 40—66	156—245
§ 2. Het resultaat van het onderzoek voor de Inleidingsvraagstukken	245—283
HOOFDSTUK V: Tijdsbepaling van de onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja	284—328
REGISTER van de meer uitvoerig besproken plaatsen in het boek Jesaja	329—334

INLEIDING.

Het boek Jesaja wordt door het tegenwoordig historisch-kritisch onderzoek gesplitst in drie deelen:

Cap. 1—35, 40—55 (II Jes.), 56—66 (III Jes.) — (Cap. 36—39 blijft voor mijn studie buiten beschouwing). Ik verwijs naar de commentaren van DUHM (*Das Buch Jesaja*², 1902) en MARTI (*Das Buch Jesaja*, 1900), terwijl ik er ook de aandacht op vestig, dat nog in 1908 dezelfde splitsing werd aangenomen door G. H. BOX in zijn samenvattend werk *The Book of Isaiah*, dat met een aanbevelend inleidend woord van S. R. DRIVER het licht zag.

Ik onderzoek het recht tot splitsing van het boek Jesaja in de drie deelen aan de hand van de eschatologische voorstellingen, daarin gegeven.

Vooraf een kort woord over eschatologie en haar verhouding tot de profetie.

GRESSMANN (*Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie*) is opgekomen tegen de stelling der WELLHAUSEN'sche school, dat de eschatologie de neerslag der profetie is: de profeten zouden met den kijk, dien zij door hun geloof in Jahve op het heden van hun volk hadden, de toekomst van dat volk bezien hebben.

Deze profetische toekomst-schilderingen, op schrift gebracht, bewaard, zouden na het uitsterven der profetie, een geheel van eschatologische voorstellingen als een soort dogmatiek onder het Joodsche volk hebben doen ontstaan, een geheel, dat niet meer — zooals de profetische toekomstbeelden — wortelde in het heden, maar, los van het heden, voor de toekomst (*τα ἔσχατα*) vaststond.

GRESSMANN stelt hiertegenover: niet de profetie, maar de eschatologie is de eerste. Een boek als Amos b. v. bevat toekomstbeelden, die nòch uit het zedelijkheidsideaal, dat de profet Amos als Jahve's gezant voor het volk stelt, nòch uit de politieke of sociale toestanden zijner dagen te verklaren zijn. Zulke toekomstbeelden moeten afkomstig zijn uit vóór-profetische, vóór de achtste eeuw ontstane, toekomst-verwachtingen, volks-eschatologie. Zoo onderstelt b. v. Am. 5 : 18 een geloof van Israel aan den „dag van Jahve”: „Es ist klar dasz Amos hier gegen eine Volksvorstellung polemisiert. Es gab Zeitgenossen des Propheten, die den Tag Jahves herbeiwünschten, auf dasz er Licht bringe in das Dunkel der Gegenwart”. (GRESSMANN, S. 151). Am. 2 : 13 vv. schildert de profet Jahve's oordeel met trekken, die aan een aardbeving doen denken. „Die Anschauung vom Tage Jahves als einem gewaltigen Erdbeben ist alt, . . . älter als Amos, älter als die schriftstellernde Prophetie überhaupt. Amos schildert in den ersten beiden Kapiteln seines Buches mit grellen Farben einen furchtbaren Strafakt Jahves. Nur mit ganz leisen, kaum erkennbaren Zügen deutet er an, dasz Jahve zur Ausführung seines Beschlusses einen menschlichen Helfer, den Assyrer, benutzt. Diese befremdende Tatsache, dasz Amos von Jahve redet und den Assyrer meint, wird nicht einleuchtender durch die Behauptung: „Das liegt im Stil der prophetischen Rede und lässt sich bis auf den Koran herab verfolgen” (WELLHAUSEN). Denn es kommt nicht blosz darauf an, diesen Stil zu konstatieren, sondern ihn auch zu

erklären. Verständlich aber wird er nur durch die Annahme, dass die ältesten Propheten dies Helldunkel liebten, weil sie populäre eschatologische Ideen natur-mythologischer Art verwandten und ihre nahe Erfüllung voraussagten. Indem Vorstellungen, die in früherer, vielleicht in prähistorischer, Zeit entstanden und ausgeprägt waren, auf die Gegenwart oder unmittelbar bevorstehende Zukunft bezogen wurden, mussten die Weissagungen notwendig in ein gewisses Helldunkel gehüllt werden, wenn anders sie *mutatis mutandis* passen sollten". (GRESSMANN, S. 18).

Juist is in de methode van GRESSMANN, dat zij de profeten doet zien als kinderen van hun tijd, als menschen, die dachten in voorstellingen hunner tijdgenooten, en die ook wat hun van Jahve's wil was geopenbaard, in gangbare vormen moesten kleeden.

Maar een andere kwestie is, of deze methode voor de tijdsbepaling der eschatologische voorstellingen diè resultaten oplevert, als GRESSMANN ze in zijn boek *passim* meent te kunnen geven.

Want zulke eschatologische, populaire voorstellingen — straks kom ik er op terug — komen in alle perioden der Israëlitische godsdienstgeschiedenis voor. En GRESSMANN en WELLHAUSEN hebben gelijk: er is vóór-profetische eschatologie en er is eschatologie, die de neerslag is der profetie.

Dit laatste punt: de verhouding van de profetie tot de na-profetische eschatologie, licht ik toe met voorbeelden, ontleend aan het boek Jesaja.

Jes. 17 : 12—14 is profetie, wanneer 't schildert de belegering van Jeruzalem door Assyrië en het verslaan van Assyrië door Jahve; eschatologie, wanneer het teekent den laatsten volkerenaanval op Zion, dat door Jahve wordt gered.

Jes. 55 : 12, 13 is profetie, wanneer hier in uitzicht wordt gesteld de tocht der ballingen van Babel naar Kanaän; eschatologie,

wanneer hier het gelukkig leven der Israëlieten in den heilstijd met het beeld van een weg wordt voorgesteld.

Jes. 63 : 1—6 is profetie, wanneer het doelt op een historisch gegeven: de volkeren vereenigden zich, maar Jahve laat hen zijn macht ervaren; eschatologie, wanneer het betrekking heeft op een openbaring van Jahve door een vernietiging van de volkeren, een wereldgericht.

Hier geldt dus: de profetie is het origineele, de eschatologie de „dogmatiek”.

Dat b. v. uit Amos het bestaan van vóór-profetische volkeschatologie blijkt (GRESSMANN), doet hier niets van af.

Aan den anderen kant kan ook niet gesteld worden, dat de eschatologie per se niet in verband kon staan met het heden: Jes. 9 : 1—6 kan (na-profetische) eschatologie bevatten, ook al wordt de verwachting verbonden met een historisch heden, nl. een lijden van het volk (9 : 1, 3).

Of nu b. v. Jes. 9 : 1—6 van den profeet Jesaja afkomstig is, dan wel of 't na-profetische eschatologie bevat, kan door de methode van GRESSMANN niet worden uitgemaakt, maar alleen door een vergelijkend onderzoek, gelijk mijn studie er een beoogt.

a. Ik begin met de aandacht te bepalen bij Jes. 1—35, en wijs op twee punten:

I. In Jes. 1—35 zijn stukken, die, wat de eschatologie betreft, bij III Jes. passen: Cap. 33, 34 : 1—4, 35, 29 : 17—24, 24—27; aan 24—27 herinnert op zijn beurt 12, en — van een andere zijde beschouwd — het wereldgericht van 13 : 2—14. Dan brenge men in rekening de Capita, waarvan een gedeelte aan Jesaja moet worden toegekend, een ander gedeelte in alles op jongeren tijd wijst — niets pleit er voor, aan de gewone splitsing van het boek Jesaja hier vast te houden.

Dit brengt mij op het tweede punt — waarover ik meer uitvoerig moet zijn.

II. In Jes. 1—35 zijn eschatologische voorstellingen, voor welke dateering de kritiek mij op een dood punt gekomen lijkt te zijn: de veel besprokene passus 2 : 2—4, 4 : 2—6, 9 : 1—6, 11 : 1—9. Ter orienteering geef ik de hoofdlijnen aan, waarlangs het historisch-kritisch onderzoek in zake deze perikopen is gegaan; dat ik hierbij in het minst niet naar volledigheid streef, spreekt vanzelf.

In zijn proefschrift *Jesaja volgens zijne algemeen als echt erkende Schriften*, 1871, kon Dr. J. J. P. VALETON Jr. daartoe nog rekenen Cap. 2—4, Cap. 7 : 1—9 : 6, Cap. 10 : 5—12 : 6 (Inlciding, blz. X). Vier jaar later schreef B. DUHM, *Die Theologie der Propheten*, 2 : 2—4 aan een onbekenden schrijver toe, maar aan 9 en 11 ontleende hij trekken voor zijn schildering van 's profeten toekomstverwachtingen (S. 161, 163, 166), welke Capita ook H. GUTHE, *Das Zukunftsbild des Jesaja*, 1885, bij wien het profetische toekomstbeeld zijn „Einheitlichkeit" verliest, als Jesajaansch gebruikt (S. 7).

Intusschen werd de Jesajaansche oorsprong van eschatologische stukken in 1—12 bestreden door B. STADE, in het *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, 1881 (S. 165) en 1886 (S. 161); wilde hij van 4 nog vs. 2—4 als oud redden in *Z. A. W.* 1884 (S. 149), ook deze liet hij later als Jesajaansch vallen. Over 9 : 1—6 en 11 : 1—9 vgl. zijn *Geschichte des Volkes Israel* I S. 596, A. 2, en II S. 209.

In 1890 volgde van F. GIESEBRECHT, *Beiträge zur Jesajakritik*, bestrijding van de echtheid van 11 : 10—12 : 6 (S. 25—53); wat 12 betreft, in navolging van EWALD, die, toen Prof. VALETON zijn dissertatie schreef, hierin nog alleen stond. Had GUTHE twee

verschillende toekomstbeelden aangenomen, GIESEBRECHT ging nog verder door de hypothese van een „dreifaches Zukunftsbild” van Jesaja (*Beitr.*, S. 76).

In 1893 verscheen: *Die Zukunftserwartung des Jesaja* van H. HACKMANN, die 4 : 2—6, 32 : 1—8 en wat hij de „absolute Zukunftsbilder” noemt, 2 : 2—4, 9 : 1—6, 11 : 1—8, aan Jesaja ontzegde (S. 20, 44, 125—156); gevolgd in 1897 door P. VOLZ, *Die vorexilische Jahweprophetie und der Messias*, die zijn voetspoor drukte.

Ook M. BRÜCKNER, *Die Komposition des Buches Jes. C.* 28—33, 1897, liet de echtheid van 32 : 1—8 vallen en verwierp, evenals T. K. CHEYNE, *Einleitung in das Buch Jesaja*, deutsche Übers. v. J. Böhmer, 1897, den Jesajaanschen oorsprong van 9 : 1—6, 11 : 1—9. J. MEINHOLD, *Jesaja und seine Zeit*, 1898, en E. HÜHN, *Die messianischen Weissagungen des israelitisch-jüdischen Volkes bis zu den Targumim*, 1899, hielden daarentegen aan de echtheid vast.

R. SMEND, *Lehrbuch der Alttestamentlichen Religionsgeschichte*², 1899, gaf wel de plaatsen in Amos, Hosea en Micha, die van een toekomstigen koning spreken, prijs, maar hield 9 : 1—6, 11 : 1—9 (ook 28 : 5, 6) voor Jesajaansch. K. MARTI, *Das Buch Jesaja*, 1900, schrapte ze beslist.

E. SELLEN, die in zijn *Serubbabel*, 1898, 11 : 1—9 voor mogelijk-Jesajaansch hield, maar 9 : 1—6 in den tijd van Serubbabel's geboorte stelde (S. 36—38), bewandelt in zijn *Studien zur Entstehungsgeschichte der jüdischen Gemeinde nach dem babylonischen Exil II*, 1901, denzelfden middenweg (S. 172, 173).

J. BOEHMER, *Der Alttestamentliche Unterbau des Reiches Gottes*, 1902, en O. PROCKSCH, *Geschichtsbetrachtung und geschichtliche Überlieferung bei den vorexilischen Propheten*, 1902, houden beide stukken voor Jesajaansch (resp. S. 96 en S. 38).

In de *Theologische Abhandlungen*, 1902, aan H. J. HOLTZMANN

opgedragen, erkent W. NOWACK in zijn stuk *Die Zukunftshoffnungen Israels in der assyrischen Zeit* wel, dat 9 : 1—6 en 11 : 1—9 niet zonder bezwaren aan Jesaja kunnen worden toegekend, maar hij acht deze niet voldoende om genoemde perikopen den profeet te ontzeggen; terwijl ook B. DUHM, *Das Buch Jesaja* ², 1902, het 't waarschijnlijkst acht, dat 2 : 2—4, 9 : 1—6, 11 : 1—8 (11 : 9, 10 zijn volgens hem „Redaktorenzusätze”) van Jesaja zijn, maar dan door den profeet vervaardigd „am ersten im Greisenalter, nicht für das grosse Publikum, sondern für die Jünger und Gläubigen, und nicht als beauftragter Prophet, sondern als prophetischer Dichter; vielleicht war dieser Zyklus von Dichtungen sein Schwanengesang” (S. 14, 66, 80, 81); 4 : 2—6 stelt hij in de tweede eeuw.

J. MEINHOLD, *Studien zur israelitischen Religionsgeschichte*, Bd. I, Tl. I, 1903, betreft 9 : 1—6, 11 : 1—9 niet in zijn onderzoek, waarin hij voor Jesaja's toekomstverwachtingen vier perioden construeert, de laatste onder het opschrift: „Hoffnungslosigkeit”.

Tegenover K. MARTI, *Geschichte der israelitischen Religion* ⁴, 1903, die ze liet vallen (S. 191), stelt zich G. WILDEBOER, *De Letterkunde des Ouden Verbonds* ³ (van datzelfde jaar), die ze vasthoudt (blz. 153) met S. R. DRIVER, *Isaiah: His Life and Times* ², 1904 (p. 111), en K. BUDDÉ, *Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung* ², 1905, stuurt, zeker althans voor 9 : 1—6, in dezelfde richting. Positief handhaaft P. KLEINERT, *Die Profeten Israels in sozialer Beziehung*, 1905 (S. 58), de plaatsen in kwestie, en F. WILKE, *Jesaja und Assur*, 1905, tenminste 9 : 1—6 (S. 75).

In zijn *Biblische Theologie des Alten Testaments*, 1905, verwerpt STADE zoowel 2 : 2—4, 4 : 2—6, als 9 : 1—6 en 11 : 1—9 als Jesajaansch (S. 226), en T. K. CHEYNE, *Das religiöse Leben der Juden nach dem Exil*, deutsch v. H. Stocks ², 1905, noemt

9 : 1—6 en 11 : 1—9 als „die ersten leuchtenden Spuren der jüdischen Messiashoffnung” waarschijnlijk na-exilisch (S. 94).

Apologetisch-aanvallend trad in het volgend jaar W. MÖLLER op in *Die messianische Erwartung der vorexilischen Propheten*, met het doel van het onderzoek onder den titel uitgedrukt in den bijtitel: „*Zugleich ein Protest gegen moderne Textzersplitterung*”; resultaat: 4 : 2—6, 9 : 1—6, 11 : 1—9 zijn Jesajaansch (S. 151—158, 181—219).

Had in zijn bovengenoemd *Die Religion des Volkes Israel bis zur Verbannung* K. BUDDE wèl geprotesteerd tegen het streven, Jesaja tot verkondiger van uitsluitend onheil, oordeel zonder redding, te maken (S. 148), maar om „die Morgenröte der besseren Zeit”, die de profeet ziet aanlichten, te schilderen, de kleuren daarvoor alléén aan 9 : 1—6 en niet ook aan 11 : 1—9 ontleend, in zijn *Geschichte der althebräischen Litteratur*, 1906, is 11 : 1 vv.: „ein Schwall von Nachtragen und Wucherungen . . . die sich in losem Anschluss immer weiter fortspinnen” (S. 82), en niet minder beslist wijst F. KÜCHLER, *Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit*, 1906, 9 : 1—6 een lateren oorsprong toe (S. 55).

Radicaal ontzegt K. MARTI, *Die Religion des Alten Testaments*, 1906, alle gedeelten in de profeten, die Israel na het oordeel en den ondergang van het volk een gelukkig bestaan beloven „etwa mit einem guten frommen Fürsten an der Spitze des Staates” aan die predikers van het gericht. De „Bauernreligion” verwachtte een dag van Jahve, die heil zou brengen, de „Prophetenreligion” brengt het oordeel over de zonden des volks — en daarmee is het gedaan (S. 61).

Lijnrecht hiertegenover staat W. STAERK, *Das Assyrische Weltreich im Urteil der Propheten*, 1908, die een Jesajaansch toekomstbeeld samenstelt uit 2 : 2—4, 9 : 1—6, 11 : 1—9, 32 : 1—5,

15—20, en tegen de bestrijding van den Jesajaanschen oorsprong door STADE en MARTI krachtig opkomt (S. 96, 215, 216). Prof. VALETON gebruikt in zijn *Voorlezingen over Jesaia, Jeremia, Ezechiël, II Jesaia*², 1908, in den tekst 9 : 1—6 en 11 : 1—9 bij zijn teekening van wat de Godsman voor zijn volk verwacht als de donkere dagen voorbij zijn (bl. 34), terwijl hij in een Aanteekening een principieele uiteenzetting geeft met de critici, die den profeet alleen als prediker van den ondergang der natie willen verstaan, met een beroep op theologie en psychologie in het algemeen en Jes. 7 : 3 (שׂאֵר יְשׁוּב) in het bijzonder.

Eindelijk wijs ik erop, dat de reeds genoemde E. SELLIN in *Die israelitisch-jüdische Heilandserwartung*, 1909 (*Biblische Zeit- und Streitfragen*, V Serie, 2/3 Heft), tot de behoudende paden teruggekeerd, 9 : 1—6 met 11 : 1—9 als Jesajaansche verwachtingen in 't veld voert; bij 9 : 1—6 teekent hij aan: „dasz diese zeitweilig als unecht angefochtene Weissagung gut jesajanisch ist, wird immer allgemeiner wieder anerkannt“, en bij 11 : 1—10: „auch bei diesem Abschnitte kann die Authentie jetzt wieder als sicher gelten.“ Al is dit te kras gezegd, zeker doet zich in de laatste jaren een sterke strooming voor den Jesajaanschen oorsprong dier eschatologische stukken in 1—12 gelden.

Hiermede kom ik met mijn bespreking op een terrein, dat ik tot hier vermeed en waaraan nieuwe wapenen ontleend worden om de perikopen in kwestie voor Jesaja te behouden: de vergelijking van Israelietische voorstellingen met de Assyrisch-Babylonische wereld en haar verklaring bij het licht van het oude Oosten.

Het spoor van H. GUNKEL, *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*, 1895, en ALFRED JEREMIAS, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*¹, 1904, *Babylonisches im Neuen Testament*, 1905, volgend, verdedigde H. GRESSMANN in zijn bovenge-

noemd werk *Der Ursprung der israel.-jüd. Esch.*, 1905, den Jesajaanschen oorsprong van 9:1—6 en 11:1—9 door deze eschatologische verwachtingen te reduceeren tot een mythischen, vóór-profetischen (d. i. vóór de achtste eeuw ontstanen) achtergrond (S. 279 ff.).

De hiermede aangegeven lijn trekt W. O. E. OESTERLEY, *The Evolution of the Messianic Idea*, 1908, door (p. 197—239). Hij kent zoowel 2:2—4 en 4:2—6 als 9:1—6 en 11:1—9 aan den profeet Jesaja toe en leidt deze verwachtingen af van een oorspronkelijke Jahve- of „Heilbringer”-mythe; maar hij ziet een ontwikkeling in de eschatologische voorstelling: 2:2—4 regeert Jahve zelf over alle volken; 4:2—6 wordt Jahve's tegenwoordigheid kenbaar gemaakt door de שכינה, de regeering gereduceerd tot een Israelietisch rijk, en de צמח יהוה — een soort tusschenfiguur — vermeld; 9:1—6 regeert een god-menschelijk bestuurder op Davids troon over de Israelieten; eindelijk 11:1—5 komt de zuiver-menschelijke figuur, afstammeling van Isai, op wien Jahve's geest in bijzondere mate rust. De profeet Jesaja begon met een verwachting van Jahve's zichtbare tegenwoordigheid op aarde; de tegenstelling tusschen Jahve's heerlijkheid en de zonden der menschen bracht hem tot de voorstelling van den צמח; „but the real solution lay at last in his doctrine that Jahwe's representative would be the ruler in the happy time to come.” Was deze weg van voorstelling eenmaal ingeslagen, dan was de overgang tot den koning uit Davids geslacht licht. Dat is „the process of development” — waarvan 11:1—5 het eindpunt vormt — door OESTERLEY in de, Jesajaansche, eschatologie der perikopen in kwestie gevonden.

Sterk onder den invloed van zulke eschatologie-verklaring staat G. H. Box in zijn reeds vermeld *The Book of Isaiah*, 1908: 2:2—4 en 4:2—6 zijn volgens dezen minstens gelijktijdig met

— misschien ouder dan — Jesaja, en 9 : 1—6, 11 : 1—9 dateeren uit de laatste periode van den profeet (p. 30, 55).

Wat het historisch kritisch onderzoek der laatste jaren voor het boek Jesaja gebracht heeft — zeker geen eenheid onder de onderzoekers in de dateering van de eschatologische voorstellingen in casu; onverzoend en scherp staat meening tegenover meening — en men komt niet verder. Denkt men bovendien aan de uiteenloopende tijdsbepaling van zoovele andere stukken in 1—35 (voorbeelden bij te brengen is overbodig), dan lijkt F. KÜCHLER nog veel te optimistisch, als hij in zijn Vorrede (S. V.) van *Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit* zegt: „Man darf wohl sagen, dass alle kritischen Forscher sich in der Hauptsache darin einig sind, was im Jesajabuche dem Propheten, dessen Namen es trägt, wirklich zuzuweisen ist.“ Ik kan die eenheid niet zien.

Om bij Jes. 1—35 nog kort de aandacht te bepalen, en in verband met wat in 't voorafgaande litteratuur-overzicht geconstateerd werd, de door mij gevolgde methode van onderzoek aan te geven, begin ik met te stellen:

Op het onderzoek mag geen invloed oefenen de overweging van de mogelijkheid, dat

- 1°. het grootste gedeelte van Jes. 1—35 niet van Jesaja afkomstig is, en — als gevolg hiervan —
- 2°. de toekomstverwachting van den profeet Jesaja een geheel andere is dan de eschatologie, die nu door die Capita, als één geheel beschouwd, gegeven wordt.

Hoe vanzelf sprekend dit ook schijnt, er wordt tegen gezondigd. Een uitlating als van STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 215, 216: „Was z. B. Marti in Bezug auf die genannten Dichtungen (bedoeld

worden 2 : 2—4, 9 : 1—6, 11 : 1—9, 32 : 1—5, 15—20) an exegetischen Argumenten aus Eigenem und Fremden zusammenschleppt, ohne auch nur ein einziges Mal vor dem in Prokrustbett der „religionsgeschichtlichen“ Auffassung verstümmelten Jesaja zu erschrecken, verdient als Dokument einer nun hoffentlich überwundenen Epoche in der at. Wissenschaft verewigt zu werden” — brengt op een weg, die het tegendeel van wetenschappelijkheid heeten moet. 't Is niet de vraag, of het beeld, dat ik van Jesaja door mijn onderzoek vind in het naar hem genoemde boek, zich dekt met de figuur van een profeet van Jahve, zooals ik mij dien als ideaal zou stellen, wanneer ik niet aan een gericht zonder heil daarna en als vrucht daarvan denken wil — maar hierom gaat 't: gegeven het, ook door STAERK toegestemde, gecompliceerde karakter van het boek Jesaja, waarin óók in Cap. 1—12 — volgens Staerk toch eveneens? — niet-Jesajaansche stukken zijn, door combinatie van met elkander overeenstemmende verwachtingen en uitschifting van zulke, die bij dat complex niet passen, een voorstelling van oorspronkelijk-Jesajaansche gedachten te verkrijgen, die werkelijk een geheel vormt. Dat dit niet hetzelfde is, als bouwen op de onderstelling, zooals WESTPHAL, *Jahwes Wohstätten nach den Anschauungen der alten Hebräer*, 1908, (= Beih. z. Zeitschr. f. d. Alt. Wiss. XV), 't uitdrukt: „dass Jesaia in seiner langen Wirksamkeit nie und nirgends seine Meinung geändert habe, und dass er, ein Mensch ohne jeden Widerspruch, ein bis in die kleinsten Details durchgearbeitetes Zukunftsideal sein Leben lang verfochten habe” (S. 172), behoeft toch waarlijk geen nadere toelichting.

Eenmaal de historisch-kritische scheiding in Jes. 1—12 toegelaten, mag het ideaal, dat de onderzoeker van een Godsgezant heeft, dier scheiding geen perken stellen: gelijk moet bij gelijk worden gevoegd.

„Subjectief!” zal men zeggen. — Toegegeven. Maar . . . is b.v. STAERK minder „subjectief”? Men leze van zijn genoemd boek S. 86—96, over Jesaja's veranderde houding tegenover Assur — is deze uiteenzetting niet „subjectief”, zooals ook WILKE's *Jesaja und Assur* „subjectief” is? „Subjectivisme is op historisch-kritisch gebied onvermijdelijk. Maar — er is „subjectivisme” en „subjectivisme”. En wanneer STAERK de heilsverwachtingen van 2 : 2—4, 9 : 1—6, 11 : 1—9, 32 : 1—5, 15—20, alléén voor Jesaja kan redden, door ze zoo los naast 's profeten tot dusver ontwikkelde verwachtingen te plaatsen, als hij S. 96 ff. doet, dan wordt deze methode niet gerechtvaardigd door een aanval op critici, die, even „subjectief” als STAERK en elk ander onderzoeker, in splitsing en combinatie meer consequent trachten te zijn, dan STAERK voor geoorloofd houdt.

Ook OESTERLEY's (en met dezen GRESSMANN's) verklaring van de eschatologie in 2 : 2—4, 4 : 2—6, 9 : 1—6, 11 : 1—9, bevredigt niet en brengt voor de dateering geen materiaal tot zulk een oplossing van het vraagstuk, dat twijfel aan haar juistheid uitgesloten is. De evolutie, die OESTERLEY in deze verwachtingen meent te mogen constateeren, zou voor mij eer tegen dan vóór Jesajaansche origine pleiten. Vermeldenswaard is, dat Amos 9 : 11—15 volgens hem moet „undoubtedly be placed in exilic or post-exilic times” (*Evol.* p. 252). En wat hij (p. 257) zegt over de vergeestelijking van de „original materialistic conceptions” aangaande de gouden eeuw, dit gaat zeker niet op voor de tijdsbepaling: OESTERLEY's eigen woorden „fundamental conceptions . . . find expression, paled it may be, in the latest as well as in the earliest sources” (p. 45), kan men tegen hemzelf (en GRESSMANN) keeren.

Duidelijk is: in zake de eschatologische voorstellingen in Jes. 1—35 kan het laatste woord nog niet gesproken zijn. In den tegenwoordigen stand van het onderzoek zie ik alle reden, ze nog eens nauwkeurig onder de oogen te zien. Zou het niet mogelijk wezen, het vraagstuk van een andere zijde aan te vatten? Pleit er niet veel voor, wanneer men b.v. Cap. 34 : 1—4, 35 met Cap. 56—66 in verband moet brengen, ook eschatologische stukken als 2 : 2—4, 4 : 2—6, 9 : 1—6, 11 : 1—9 te combineeren met wat het boek Jesaja buiten Cap. 1—35 bevat? Is de mogelijkheid uitgesloten, dat een synthetische, in plaats van een analytische behandeling, op veel in het boek Jesaja een nieuw en juister licht doet schijnen? Natuurlijk, ook deze methode is hypothetisch — maar kan de wetenschap zonder hypothese arbeiden, en is in het bijzonder historisch-kritisch onderzoek van het Oude Testament zonder werkhypothese mogelijk? Dat Jes. 1—35 moet losgemaakt worden van en verklaard zonder 40—66, berust in laatste instantie op een werkhypothese of op meerdere werkhypothesen, b.v. op de werkhypothese, dat Cap. 40—55 gedateerd moet worden als één geheel naar de gegevens in sommige stukjes uit die Capita (Cyrus), en de werkhypothese, dat Cap. 56—66 gedateerd moet worden op grond van de tegenstelling, die men erin ziet tusschen de Joden en de Samaritanen in de tweede helft der vijfde eeuw (DUHM). De verklaring, die DUHM en MARTI in hun commentaren van 40—55 en 55—66 geven, berust op deze werkhypothesen. Mijn onderzoek zal er nader mede in contact brengen en tot toetsing van haar juistheid leiden — a priori heeft elke andere werkhypothese gelijk recht als deze, en de houdbaarheid of onhoudbaarheid kan alleen uit de toepassing, uit de verkregen resultaten, blijken.

b. Zooveel over Jes. 1—35.

Met mijn inleidende opmerkingen bij Jes. 40—55 gekomen, stel

ik voorop: de scherpe afscheiding van Jes. 40—55 als II Jes. moet men laten varen om èn het boek Jesaja èn de voorstellingen in die Capita zelve, 'meer onbevangen te kunnen onderzoeken dan op het tegenwoordig standpunt der kritiek mogelijk is.

Is het waarschijnlijk, dat in Jes. 1—35 zóó weinig eenheid zou te vinden zijn, dat het ecne stuk in de achtste eeuw, het andere in den na-exilischen tijd thuis behoort, en in Jes. 40—55 een eenheid, die zóó streng door te voeren zou wezen, dat men van dit deel van het boek als van „de profcet II Jes.” zou mogen spreken? Ook de Oud-Testamentische kritiek heeft haar traditie, die het vrije onderzoek belemmert.

Als staaltje van parti pris juist op dit punt citeer ik E. SELLIN, *Das Rätsel des deuterjesajanischen Buches*, bij wien in zijn bestrijding van ROY, *Israel und die Welt in Jesaja 40—55*, de positieve uitspraak voorkomt (S. 9): „Es ist nicht absolut die Möglichkeit zu negieren, das Worte wie „es erbarmt sich Jahwe Zions, er erbarmt sich aller ihrer Trümmer, und macht ihre Wüste wie einen Garten und ihre Steppe wie einen Jahwegarten” auch aus nachexilischer Zeit stammen könnten, aber sind sie in einem im übrigen sicher exilischen Buche überliefert, so ist a priori gewiss auch ihre exilische Entstehung wahrscheinlicher”.

Hoe gedecideerd deze woorden ook klinken — erkenning van de mogelijkheid, dat een gedeelte van II Jes. in den na-exilischen tijd thuis behoort, is een ondergraven van het fundament, waarop de II Jes.-hypothese rust. Want — stonden de door SELLIN aangehaalde woorden maar op zichzelf, geïsoleerd, in een overigens ontwijfelbaar exilisch geheel! Het tegendeel is waar. Bij 49 : 23 teekent DUHM aan: „Man kann nur bedauern, dass diesem Satz das „So spricht Jahve” vorgesetzt ist; wenn Dtjes. ihn geschrieben haben sollte, so ist er mitschuldig an dem gottlosen Hochmut des späteren Judenthums man sollte wünschen, die beiden

ersten Distichen von v. 23 für eingeschoben halten zu dürfen". Ik geloof niet, dat dit de juiste, evenmin de voor-de-hand-liggende methode is, om de moeilijkheid, die ook DUHM ziet, uit den weg te ruimen. De weg, dien het kritisch onderzoek hier moet inslaan, is: den exilischen oorsprong laten vallen, wanneer men duidelijk stuit op wat DUHM noemt „Hyperbeln, die... eher den Neigungen und Anschauungen Tritojes.s. zu entsprechen scheinen". In Jes. 40—55 zijn stukken, die in hun eschatologie passen bij Jes. 56—66 en bij veel in Jes. 1—35. Wederom: gelijk moet bij gelijk worden gevoegd: overeenkomende eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja in zijn geheel beschouwd, moeten gecombineerd worden. Is eenmaal de ban, dien de opvatting van II Jes. als één, streng afgescheiden, exilisch geheel in het boek Jesaja, den onderzoeker oplegt, gebroken, kan het dan niet zijn, gezien de boven aangehaalde uitingen van SELLIN en DUHM, dat een nieuw uitzicht zich opent?

Dit doe ik te gereeder, omdat Jes. 40—55 bestaat uit los naast elkander staande stukjes — men behoeft de Capita slechts te lezen, om 't toe te stemmen.

c. Zoo kom ik ten slotte bij Jes. 56—66. De gang van het onderzoek wordt naar het hierboven gestelde, als volgt:

Ik begin met Jes. 56—66; zoek de eschatologische voorstellingen, in deze Capita vervat, en ontwikkel ze zooveel mogelijk in stelselmatige orde. Daarna onderzoek ik Jes. 40—55, verzamel de eschatologische voorstellingen in deze Capita, die overeenkomen met de in Jes. 56—66 gevondene eschatologie en geef vervolgens een schematische uiteenzetting van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—66. Aan de hand van dit schema onderzoek ik eindelijk Jes. 1—35 en combineer er mede, wat in deze Capita van eschatologische voorstellingen zich erbij aansluit. —

Vóór het onderzoek van de eschatologische voorstellingen in Jes. 56—66 onderzoek ik de juistheid van DUHM's hypothese, die Jes. 56—66 stelt in de tweede helft van de vijfde eeuw en ze verklaart naar de tegenstelling tusschen de Joden en de Samaritanen, als „Seitenstück zum Buche Maleachi”. Van deze tegenstelling tusschen Joden en Samaritanen is in het geheele boek Jesaja overigens niets te vinden: is deze hypothese van DUHM juist, dan zou hierdoor Cap. 56—66 zich van de rest van het boek Jesaja afzonderen en mijn werk-hypothese een moeilijkheid in den weg gelegd worden. M. i. is DUHM's dateering van Jes. 56—66 op grond van genoemde tegenstelling tusschen Joden en Samaritanen niet uit die Capita zelve te bewijzen, omdat die tegenstelling niet in Jes. 56—66 ligt.

Aan het onderzoek van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55 doe ik voorafgaan een uiteenzetting met de II Jes.-hypothese, welke m. i. op onvoldoende gronden rust. Zoo wordt door een voorloopig negatief resultaat de weg voor mijn methode gebaad. Bij Jes. 1—35 is zulk een voor-arbeid niet noodig, omdat in deze Capita reeds langen tijd het mes der kritiek heeft ingesneden.

HOOFDSTUK I.

JESAJA 56—66.

§ I. Inleidende Opmerkingen.

Jes. 56—66 moet niet met DUHM verklaard worden naar de tegenstelling tusschen Joden en Samaritanen in de tweede helft van de vijfde eeuw, want deze tegenstelling is in de Capita niet te vinden. Jes. 56—66 moet, op grond van overeenkomst met latere voortbrengselen der Israelietische litteratuur, na de vijfde eeuw geplaatst worden.

56 : 1 vv.

Leeft rechtvaardig, want Jahve's heil is nabij. Heil hem, die den Sabbat viert, en geen kwaad bedrijft! De vreemdeling en de gesnedene, die zich bij het Jahvisme hebben aangesloten, moeten zich niet zoo op een afstand van Jahve's volk achten: beiden wacht rijkelijk loon.

Hier zie ik dezen achtergrond:

1°. de Sabbatsviering treedt op den voorgrond (vgl. 58 : 13);

2°. tusschen Jood en niet-Jood is een groote afstand.

Ad 1°.

CHEYNE, *Rel. Leb.*, S. 68, zegt in de tweede lezing (over

Nehemia, Ezra en Manasse), na behandeling van Neh. 13 : 15 — 22: „Wir besitzen interessante Äusserungen von Anhängern Nehemiahs in dem Teil des Buches Jesajah, den ich den Nehemiaschen nennen möchte: ich habe natürlich die wohlbekannteren „Äusserungen über den Sabbat Jes. 56 : 2 — 6, 58 : 13 ins Auge“.

Hiertegenover moet gesteld worden: het op den voorgrond treden van de Sabbatsviering onder het Joodsche volk, zooals 't uit Jes. 56 : 1 vv. en 58 : 13 blijkt, brengt het onderzoek op een hoogtepunt der ontwikkeling, die met Nehemia eerst begon.

Jes. 56 : 1 vv., 58 : 13 is niet gelijktijdig met, maar resultaat van Nehemia's rigorisme.

Ad 2°.

De groote afstand tusschen Jood en niet-Jood, in Jes. 56 : 3 vv. ondersteld, is ondenkbaar in den tijd van Nehemia's optreden: Nehemia gaat juist tegen de verflauwing der grenzen in en dwingt zijn volk zijn standpunt (voor het uitwendige) in te nemen. Een woord als Jes. 56 : 3:

... en niet zegge de vreemdeling, die zich aansloot ¹⁾

bij Jahve ²⁾:

afschieden zeker zal Jahve mij van zijn volk,

en niet zegge de gesnedene: zie ik ben een dorre boom! —

zulk een woord is in Nehemia's tijd eenvoudig onverklaarbaar en vóór Nehemia's tijd onmogelijk. Deze afstand tusschen niet-Jood en Jahve's volk, die door den niet-Jood wordt erkend, is resultaat van de exclusivistische praktijk, door Nehemia voor het eerst toegepast, maar natuurlijk moet een lange tijd verlopen zijn, voordat zulk een gezindheid in het Joodsch bestaan zóó was doorgedrongen, als ze in Jes. 56 : 3 blijkt. De verklaring door Box,

¹⁾ הַגֵּרִים י. ק. v. הַיְהוּדִים.

²⁾ Schrap לאמר.

Isaiah p. 286, gegeven: „it is . . . clear, that the spirit of exclusiveness, which later asserted itself so strongly under Ezra and Nehemiah, is already at work”, keert den stand van zaken om, zet een resultaat van de na-exilische beweging aan het begin en laat den „Urheber” Nehemia volgen op wat succes was van zijn streven.

Is de schrijver van *Jes.* 56 : 1 vv. „ein Gesinnungsgenosse des Verf. des Buches Ruth” (MARTI) — ik geloof niet, dat het boekje Ruth in de vijfde eeuw thuishoort.

Uit

56 : 9—12.

is geen bijzondere tijdsomstandigheid op te maken. Kunnen met Jahve's wachters, צפִים¹⁾ vs. 10, ook profeten bedoeld zijn? MARTI teekent er bij aan: „Die Späher sind die geistigen Leiter der Gemeinde, nicht die Propheten allein”; zoo ook CHEYNE, *Einl.* Op de zeker jonge plaats *Mi.* 7 : 4 komen ze ook voor; daar is sprake van יום מצפִי, de dag van Israels wachters; boven de verklaring, die NOWACK en MARTI in hun commentaren bij dien tekst geven (de oordeelsdag, door de vroegere profeten van Israel aangekondigd) verkies ik de exegese, die de *Leidsche Vertaling* als mogelijk vermeldt: de wachters = de aanzienlijken, hun dag = hun ondergang (met verwijzing naar *Job* 18 : 20).

Door zulk een kleinigheid brengt *Jes.* 56 : 9—12 dan in jongen tijd (omdat *Mi.* 7 jong is), waarvoor ook de taal pleit: vs. 9 חִיתו שְׂרֵי, vs. 12 יִתֵּר.

57 : 1, 2.

De rechtvaardige wordt door de boosheid weggerukt, zonder dat iemand zich om zijn lot bekommert.

¹⁾ Lees יצִי i. p. v. יצי.

Deze klacht wijst in niets speciaal op de tweede helft van de vijfde eeuw. Ik laat DUHM zelven aan 't woord: „Der Satz ist begreiflich aus dem Charakter eines theokratischen Staates, wo die Frommen nicht einer privaten Frömmigkeit leben, sondern die Herrschaft des von ihnen verehrten Gesetzes im öffentlichen Kultus und Leben verlangen und verfechten müssen, wo sie also verkümmern, gewaltsam onderdrukt werden, in der Zahl abnehmen, wenn die Machthaber anderer Gesinnung sind.” Voor mij is deze klare toelichting bij den tekst een pleidooi voor de dateering van Jes. 56—66 ná Nehemia: want die theokratische staat is alweder product van het streven, waarvan Nehemia pionier was.

Nog zulk een aanval doet DUHM op zijn eigen dateering in zijn opmerking bij 57 : 1: „Chasidim war der Name der entstehenden pharisäischen Partei” — men kan toch moeilijk in de tweede helft van de vijfde eeuw het begin van de „pharisäische Partei” stellen: de צדיק en de איש חסד behooren thuis in den na-Nehemiaanschen tijd, met de tegenstelling tusschen vroom en goddeloos.

Vgl. Mi. 7 : 2, Ps. 10 : 1—11, 12 : 2, 14, 53; Spr. 30 : 11—14.

57 : 3—13a.

Volgens DUHM is dit stukje, evenals 65 : 11 vv., 66 : 1 vv. gericht tot „die verhassten Halbjuden”. Naar MARTI's opvatting zijn hier bedoeld „die Kreise der in Juda und Samarien angesessenen Bevölkerung, jene später durch Nehemia ausgeschiedene Elemente, die sich nicht unter die Herrschaft des Priesterkodex fügten; nicht die Samaritaner sind geschildert, sondern die „samaritanische” Art, die damals auch in der jerusalemisch-judäischen Bevölkerung vorherrschte”. Dat door MARTI's verklaring de tegenstelling, waarmede DUHM Jes. 56—66 verstaat, veel van haar scherpte verliest, springt in het oog. De opmerkzame lezer komt door MARTI tot de vraag: is die „samaritanische Art” noodig tot

verklaring van een stuk als Jes. 57 : 3—13a — en . . . waar haalt men ze eigenlijk vandaan?

Om hier tot klaarheid te komen, is een overzicht vereischt van wat uit Jes. 56—66 op dit punt betrekking heeft.

Allereerst 57 : 3—13a.

Dit stukje keert zich tegen menschen, die genoemd worden: „kinderen der tooveres, zaad van de echtbreekster en hoer” (lees מְנַאֲפֵת וּזְנֵה). DUHM, die de lezing van M. T. behoudt, concludeert daaruit het volgende: „Die Brut des Ehebrechers und der Hure kann nur jene Bevölkerung bezeichnen, die aus den Resten Altisraels und Judas und den Nichtjuden zusammengesetzt war”. Dat de schrijver zich, ware deze exegese juist, op een allergezochtste wijze zou hebben uitgedrukt, valt wel niet te ontkennen. DILLM-KITT, die als DUHM de door mij geaccepteerde conjectuur van KLOSTERMANN verwerpt, geeft de voor de hand liggende verklaring: „Die Ausdrücke sind gewählt, um die Angeredeten als ein schon durch seine Abstammung in Aberglauben u. Götzendienst versunkenes Geschlecht zu bezeichnen”, en zóó opgevat, dwingt niets tot toepassing op de gemengde bevolking van Palestina ten tijde van Ezra-Nehemia. Ik vergelijk Jes. 1 : 4 זֶרַע מְרַעִים בְּנִים מִשְׁחִיתִים, Ezech. 16 en 23, en beroep mij op de woorden van CHEYNE, *Einl.*, S. 320: „Aus einer Anzahl von Stellen, für welche die neuere Kritik mit gutem Grund nachexilischen Ursprung behauptet, ergibt sich, dass die Juden der persischen und noch mehr die der griechischen Zeit keineswegs frei von heidnischen Aberglauben waren”, waarbij hij verwijst naar Ps. 16 : 4, 81 : 6b—17; Mi. 5 : 9—14; Zach. 10 : 2 e.a. pl. Als CHEYNE dan toch de Samaritanen erbij te pas brengt, berust dit op een petitio principii. Want de zaak staat zoo: wás het uitgemaakt, dat Jes. 57 : 3—13a dateert uit den tijd van Ezra-Nehemia, dan was toepassing op de Samaritanen of de „samari-

tanische Art" mogelijk — nog niet eens noodzakelijk — maar nu dit niet uitgemaakt kan worden, mag de inhoud ook niet — in afwijking van de parall. pll. uit het O.T., door CHEYNE genoemd — op de Samaritanen of de „samaritanische Art" worden toegepast.

57 : 4 verwijt den hier ילרי-פשע en זרע שקר genoemden hun spot:

*over wien maakt gij u vroolijk,
tegen wien spert gij den mond open,
steekt gij de tong uit?*

De vromen door de goddeloozen bespot — het uit Psalmen bekende thema, vgl. Ps. 22 : 8, 35 : 21, 38 : 13, 44 : 14—17, 69 : 8—13, 71 : 7a, 102 : 9, 109 : 1—5, 25. Als DUHM bij Jes. 57 : 4 aanteekeent: „Nehemia erzählt von dem Spott, den er von den Samariern und ihrem Anhang erfuhr, die schon vor seiner Ankunft die gola in groszes Unglück und in Schmach gebracht hatten", bewijst dit daarom niets voor zijn tijdsbepaling — want 't is één mogelijkheid van dateering uit vele.

57 : 5 schrap ik met CHEYNE, DUHM, MARTI, BOX.

57 : 6—7 wordt gememoreerd, dat de bedoelde personen zich schuldig maken aan dienst van andere goden dan Jahve, die

57 : 8 verbijzonderd wordt in de vereering van huisgoden, terwijl

57 : 9 met name מלך wordt genoemd ¹⁾, de Noord-Semietische, volgens 1 Kon. 11 : 7 Ammonietische, god. Van deze laatste bijzonderheid tracht DUHM partij te trekken; hij zegt van dien god: „grade er passt hier besonders gut, da ja nach Neh. 2 : 10, 4 : 1, 6 : 1 ff., die Samariter mit dem „ammonitischen knecht" Tobia aufs engste befreundet waren und derartige politische Verbindungen auch religiöse Folgen zu haben pflegten" — maar zulk een wijze van combineeren, hoe genieus ook gevonden, mag niet als bewijs gelden. Wat gewicht legt die Ammoniet Tobia

¹⁾ Lees i, p. v. ומכני : והשרי, gij zalfdet u.

in de schaal tegenover Lev. 18 : 21, 20 : 2—5, 2 Kon. 23 : 10, Jes. 30 : 33, Jer. 32 : 35!

De tweede helft van Jes. 57 : 9 biedt voor die specialiseering ook niet den minsten grond, want deze vershelft zegt, dat de personen in kwestie hun goden van alle kanten halen. — Verdere karakteristick geeft

57 : 11: zij liegen, כִּיב, vgl. שָׁקַר 63 : 8 en Ps. 78 : 36; zij gedenken Jahve niet; nemen het, d.i. wat met Jahve in betrekking staat, Jahve's wil, niet ter harte, — wat is er in deze algemeene termen, dat juist op de Samaritanen toepasselijk moet wezen? — Zij leven zorgeloos, wereldsch, voort, vgl. b.v. Jer. 12 : 11; zij vreezen Jahve niet.

57 : 13^b vgl., 14 : 32^b en bij החוסה בי Ps. 18 : 31 e.a. pll. החוסים בו.

Naast DUHM's opmerking bij 57 : 13: „Der letzte Langvers bildet einen passenden Abschluss des gegen die Samarier gerichteten Abschnittes” vat ik mijn beschouwing van Jes. 57 : 3—13 samen:

Uit niets blijkt, dat de perikoop gericht is tegen Samaritanen (DUHM) of „samaritanische Art” (MARTI); het slotvers stelt tegenover elkander de Joden, die Jahve voor andere goden hebben doen plaats maken — zie de pll. bij CHEYNE —, en de Joden, die aan den zuiveren Jahve-dienst vasthouden.

Bij 57 : 3 verwijst DUHM, zooals werd opgemerkt, naar 65 : 11 vv. en 66 : 1 vv. Daarom behandel ik nu deze beide perikopen.

Eerst 65 : 11—15. Deze verzen vormen een tegenstelling met de voorafgaande (8—10), die den Jahve-dienaars heil beloven:

zij zijn gericht tegen menschen, die genoemd worden verlaters van Jahve, die zijn heiligen berg vergeten en aan Gad en Meni

offeren; omdat zij naar Jahve's roepstem niet hoorden, maar deden wat hij slecht vindt, dreigt Jahve hen met onheil: aan het zwaard worden zij toegedeeld, zij lijden honger en dorst, schreeuwen en huilen, en laten hun naam aan Jahve's uitverkorenen tot vloeking na.

In deze verzen wijst niets op Samaritanen. De עֲבֵי יְהוָה be-
hoeven dat hier evenmin te zijn als 1:28; vgl. Dtn. 28:20,
31:16; Jer. 17:13; zij vergeten Jahve's heiligen berg, d.i. zij
veronachtzamen den tempeldienst; zij vereeren Gad en Meni,
wat niet op speciaal Samaritaanschen cultus van toepassing is,
vgl. A. JEREMIAS, *A.T.A.O.* ², S. 576, DUHM: Gad komt in Syrië
en Palestina voor „bis spät in die griechische Zeit“.

Evenmin is er een afdoend argument om:

66:1 vv.

toe te passen op de Samaritanen.

Zoo zegt Jahve:

De hemel is mijn troon,

en de aarde de voetbank mijner voeten —

waar is dan het huis, dat gij mij bouwen zult,

en waar is de plaats mijner woning?

Dit alles heeft toch mijn hand gemaakt,

en mijn ¹⁾ is dit alles, zegt Jahve;

en hiernaar schouw ik: naar den ellendige,

en den verslagene ²⁾ van geest en den sidderende voor ³⁾ mijn woord.

Met de beide volgende verzen betitelt MARTI — in navolging
van DUHM — 't stukje: „Gegen den Plan der Schismatiker, einen

¹⁾ וְיָהוָה י. p. v. יְהוָה.

²⁾ וְיָהוָה י. p. v. וְיָהוָה.

³⁾ וְיָהוָה י. p. v. וְיָהוָה.

eigenen Jahvetempel zu bauen". Ik stel hiernaast: tégen de Jahve vernederende meening, dat hij in een door menschenhand gebouwd tempel zou wonen, vóór den dienst van God in geest, en ik vergelijk 57 : 15. Zoo komt het eerste vers tot zijn recht en vermijdt men den wonderlijken sprong, dien DUHM en MARTI moeten maken van כל אלה in vs. 2 naar „den Bestand der neujüdischen gemeente, ihren Tempel, ihren Kultus", waarvan niets te lezen staat. כל אלה ziet op wat direct voorafgaat in vs. 1 : hemel en aarde, en het is mij een raadsel, hoe MARTI zeggen kan: „Himmel und Erde liegen fern" ¹⁾. Vgl. Ps. 40, 50, 51 en CHEYNE, *Rel. Leb.* ²⁾, S. 251—253.

Ook 66 : 3 brengt niet bij de Samaritanen :

*Wie een stier slacht, slaat een mensch,
wie een lam offert, breekt een hond den nek,
wie spijsoffer brengt, vergiet ²⁾ onschuldig bloed,
wie wierook brengt, zegent den afgod;
ja, zij verkiezen hun wegen en in hun afschuwelijkheden heeft
[hun ziel behagen.*

Vgl. hierbij ROBERTSON SMITH, *Religion of the Semites* ²⁾, p. 291, 343, 357.

Bij שקוצים vgl. Jer. 4 : 1, Ez. 5 : 11, Zach. 9 : 7, 2 Kron. 15 : 8.

Mijn conclusie is: noch 57 : 3—13, noch 65 : 11 vv.; noch 66 : 1 vv. bewijst, dat de schrijver van 56—66 tegenover de Joden de Samaritanen van de tweede helft der vijfde eeuw plaatst.

¹⁾ KLEINERT, *Prof. Isr.*, S. 160: „Das Wagnis Duhms, wider den klaren Wortlaut und den durch die Motivierung des Profeten ganz äusser Zweifel gesetzten Sachsinn die Verse 66, 1 f. als Abwehr gegen ein Unternehmen der Samariter zu fassen, die neben den Tempel in Jerusalem wo anders noch einen zweiten errichten wollten, ist zu gewaltsam, um sich behaupten zu können". Zooals KLEINERT ook GRESSMANN, *Über die in Jes. C. 56—66 vorausgesetzten zeitgeschichtlichen Verhältnisse*. LITMANN staat aan de zijde van DUHM.

²⁾ Voeg in ויכר.

Bij

57 : 15

noteer ik, dat DUHM hier spreekt van „der zunehmende Trieb zur Absonderung, der fanatische Purismus der Theokratiker”; de met deze woorden geteekende richting is eerst mogelijk in den na-Nehemiaanschen tijd, gelijk het „Symptom für den inneren Widerspruch zwischen einem der Zeit entsprechenden universalistischen Bewusstsein und partikularistischen Neigungen”, dat DUHM in

57 : 16

constateert.

En bij het slot van 57 wijs ik op DUHM's apriorisme, als hij bij vs. 20 zegt: „Auch die Gottlosen sind nicht allgemein als verstockte Sünder zu fassen, sondern wie so oft in den Psalmen und jüngsten prophetischen Stücken konkret als die Abbrünnigen, die Feinde der Gemeinde oder der Partei der Eiferer, hier als die Samarier und ihr Anhang” — waarom hier deze exceptie?

Jes. 56—66 noemt DUHM een „Seitenstück zum Buche Maleachi.” Een Caput als

58

verplaatst echter niet in den toestand van het volksleven van Maleachi's tijd. Ezra-Nehemia veronderstelt een verslapping in het cultische onder de Joden; bij Maleachi heet het: de eeredienst van Jahve wordt verwaarloosd. Jes. 58 is het tegendeel het geval: vs. 2, Jahve wordt dagelijks gezocht (Ps. 14 : 2, 34 : 5, 77 : 3 enz.; יום יום vgl. het ideaal van Ps. 61 : 9), de Joden hebben behagen in de kennis van Jahve's wegen en in het naderen van Jahve, zij nemen de vasten in acht, vs. 3a (Joel 1 : 14, 2 : 12, 15; Jona 3 : 5; Ps. 35 : 13, 69 : 11, 109 : 24. ענה נפש =

צום alleen nog Lev. 16 : 29, 31; 23 : 27, 32; Num. 29 : 7; Ps. 35 : 13).

Bij vs. 6 kan verwijzing naar Zach. 7 (DUHM) evenmin iets bewijzen voor een zelfden ontstaanstijd, als vergelijking met Jer. 7 : 5—7 den schrijver in Jeremia's dagen plaatst.

Vs. 12 גרר in dezen zin nog Am. 9 : 11, óók met פרץ.

59

CHEYNE, *Einl.*, S. 335, vergelijkt „das Sittengemälde”, hier gegeven, met het beeld van Ps. 52—59, — een vergelijking, die tot het dateeren van het Caput in de 5de eeuw geen aanleiding geeft.

Vs. 2 vv. vgl. Mi. 7 : 2; Ps. 12, 14, 53; Spr. 30 : 11—14.

Vs. 4 קרא in dezen zin (voor het gerecht roepen) in Job (5 : 1?, 9 : 16, 13 : 22).

Vs. 9 הלך in Psalmen (81 : 14, 86 : 11, 89 : 16, 131 : 1).

Vs. 10. Hierbij teekent DUHM aan: „Dtjes, hatte die glänzendsten Zeiten verheissen, als das Ende des Exils sie nicht brachte, hatte man sich bis zur Vollendung des Tempelbaus vertrösten lassen und nun seit hundert Jahren jeden Tag die glorreiche Wendung erwartet: da sich nichts von dem Gehofften einstellt, eine Enttäuschung der anderen folgt, so ergreift die Gemüter der Gläubigen das Gefühl der Unsicherheit”. Alweer: zulk een uiteenzetting kan niet dienen als bewijs voor dateering der perikoop in den onmiddellijk na het exiel vallenden tijd. DUHM past hier speciaal op één tijd toe, wat zoo vaak gelden kan: hoe dikwijls zal de vraag van vele vromen onder het lijden, in welke eeuw ook, geweest zijn: „Wie zal ons het goede doen zien?” (Ps. 4 : 7), en in de meeste Psalmen klinkt een grondtoon van smartelijk ongeduld: Hoe lang nog, Jahve? (Ps. 6 : 4; 10; 13; 14 : 7, 22 : 20 28 : 1, 2 enz.)

Vs. 12. אהנו vgl. het spraakgebruik van Job (10 : 13, 12 : 3).

Met vs. 14 vergelijkt DUHM Ps. 55 : 10—12, welken psalm hij in zijn commentaar op Psalmen verklaart uit den tijd van Alkimus.

Bij vs. 16 lette men op de opmerking van DUHM: „הושיע mit dem dat. statt acc. sonst nur in wenig jungen Stellen (Ps. 72 : 4, 86 : 16)“.

Vs. 18. Jahve's toorn over zijn vijanden, d.z. — zegt DUHM — „die Abbrünnigen in der Gemeinde, die bösen «Später» C. 56 : 9 ff. diejenigen, die daran schuld sind, dass es keine Gerechtigkeit giebt, demnächst auch die falschen Brüder und Schismatiker, die Samarier und ihr Anhang.“ Maar mag men op deze wijze de Samaritanen er bij te pas brengen? Aan den eenen kant wordt erkend: de schrijver richt zich tegen vijanden van Jahve in de Gemeente — aan den anderen kant er weer bij gezegd: maar toch óók tegen de Samaritanen.

Waar komen die Samaritanen toch vandaan?

Bij צרים vergelijk ik nog 1 : 24, 26 : 11; dan Deut. 32 : 41, 43 en Ps. 97 : 3; bij איבים Ps. 8 : 3.

60.

Ook in dit Caput kan ik niets zien, dat speciaal wijst op de Joden contra de Samaritanen, terwijl ik wel aansluitingen opmerk aan lateren tijd: de positie van Jeruzalem (vs. 6—9) past bij de voorstelling, die het Psalmenboek van de Godsstad heeft, en het ideaal, dat aan de bevolking der stad wordt gesteld, past eer in de derde of vierde dan in de vijfde eeuw (vs. 21 צריקים).

Dit in 't algemeen. Beschouw ik 't Caput wat nader, dan wordt mij, ook om de taal, de dateering van DUHM niet waarschijnlijker.

Vs. 5.

נהר komt alleen nog Ps. 34 : 6 voor; רהב vgl. Ps. 119 : 32.

המון in de beteekenis van rijkdom: ook Ps. 37 : 16 en Pred. 5 : 9.

Vs. 6.

הלהת Exod. 15 : 11; Ps. 9 : 15; 78 : 4.

Vs. 10. — Ps. 51 : 20.

Vs. 14. Hier maakt DUHM door zijn toelichting zijn standpunt niet sterker: „Das „Zion des Heiligen Israels” klingt fast so, als ob der Vf. mit „Zion” irgend einen appellativischen Sinn verbände, doch hat wohl auch Zion für ihn einen emphatischen Klang, es ist die Stadt ohne Gleichen, wie ihr Gott der Einzige ist” — ik vergelijk hierbij Ps. 87 (zie de reconstructie van dezen Psalm van CHEYNE, *Rel. Leb.* 2, S. 225).

Vs. 17 נִצְּשִׁים — Zach. 10 : 4.

Bij

vs. 19 kan ik mij evenmin met DUHM's methode vereenigen. Hij zegt hier: „Unsere Stelle ist nachgeahmt C. 24 : 23, 4 : 5, Apk. 21 : 23, 22 : 5” en . . . Cap. 24—27 plaatst hij in den laten tijd (2de eeuw) om de overeenkomst met de Nieuw-Testamentische Apocalypse. Dat is meten met twee maten. Want, bij Jes. 24—27 eenmaal dit kritisch standpunt ingenomen, ligt 't voor de hand, dat 't ook Jes. 66 : 19, 20 aanvaard wordt. M. a. w. in de lijn van DUHM zelven ligt het, Jes. 66 : 19, 20 te plaatsen ná de vijfde eeuw, niet daarin.

Vs. 21a α omschrijft hij met de woorden: „die Volksgemeinde besteht ausschlieslich aus Gesetzestreuen” — hoe dat het ideaal der Joden van ± 440 had kunnen zijn, is mij een raadsel: we staan hier midden op den weg, die door Nehemia eerst ingeslagen werd, en waarop langzamerhand de Joden volgden, waar ook

61 : 6.

brengt met 't uitgesproken ideaal; dat de Joden „priesters van Jahve” genoemd zullen worden.

62.

Vs. 6, 7 met zijn „himmlische Beamte” (DUHM, MARI) brengt

in jongen tijd, vgl. Job 33 : 23, Dan. 10 : 13, 21, Tobith, en voor שמרים Hoogl. 3 : 3, 5 : 7.

Vs. 8 brengt bij de verklaring van DUHM en MARTI, die בני־נכר op de Samaritanen toepassen, een moeilijkheid, welke in DUHM's toelichting zelve uitkomt "... die Samarier und ihr Anhang, die also, obwohl grossenteils Israeliten oder Halbisraeliten, hier Schimpfes halber Barbaren genant werden"; deze exegese lijdt op 56 : 3 schipbreuk — waarom zou 56 : 3 de בני־נכר in 't algemeen zijn de niet-Jood, en 62 : 8 zeer in 't bijzonder de Samari-taan — die, zooals DUHM toestemt, eigenlijk niet eens בני־נכר is?

Vs. 9. בחצרות קרשי — vgl. Ps. 96 : 8, 100 : 4.

Vs. 10. שערים — Ps. 87 : 2, 122 : 2.

Vs. 12. גאולי יהוה — Ps. 107 : 2.

63 : 1—6.

Bij het beeld van het druiventreden vergelijk ik Joël 4 : 13, en bij het door Jahve aangerichte bloedbad Ps. 68 : 24, 110 : 6. De vorm herinnert aan Ps. 24 : 8 v.v., Hoogl. 3 : 6, 6 : 10, 8 : 5 — wat in geen geval voor de 5de eeuw als tijd van ontstaan kan pleiten. Wat de taal betreft — הרר (vs. 1) komt in jongen tijd voor : Lev. 19 : 15, 32; Spr. 25 : 6; Sir. 7 : 31, 46 : 2, terwijl ik memoreer, dat GRESSMANN het stukje in de tweede eeuw kon verstaan — zij het ook naar de lezing van M. T. in het eerste vers (ik accepteer hier de bekende conjectuur : מאדם i. p. v. מאדום en מבצר i. p. v. מבצרה).

63 : 7—64 : 11.

MARTI maakt 64 : 9—11 van 63 : 7—64 : 8 los en plaatst die drie verzen in den Makkabeeschen tijd.

Deze splitsing is niet voldoende gegrond. MARTI beroept zich op het metrum en op tegenspraak tusschen 64 : 9 en 63 : 18.

Wat het eerste betreft — ik kan dit niet als argument erkennen, als men met DUHM en CHEYNE de woorden *מִרְבֵּר הִיָּתָה* schraapt; en wat het tweede betreft, in plaats van tegenspraak zie ik hier overeenstemming: 64 : 9 klaagt over verwoesting van den Tempel (of dit nu ad litteram of als hyperbool verstaan moet worden, doet niets ter zake), 63 : 18 over het vertreden van den Tempel door goddeloozen (lees vs. 18a a met KITT., *B. H.*). Ook B. STADE kon blijkbaar tusschen 63 : 18 en 64 : 9 geen contradictie bespeuren. *Bibl. Theol.* S. 338 verklaart hij 63 : 7—19a en 63 : 19b—64 : 11 als „zwei Bittpsalmen aus makkabäischer Zeit”. CHEYNE, *Einl.*, S. 362 ff., en — meer weifelend — GÜTHE, *Geschichte des Volkes Israel.* S. 291, plaatsen 63 : 7—64 : 11 in den tijd van Artaxerxes Ochus. Wat de verhouding van 63 : 7—64 : 11 tot de omgeving betreft: toegegeven de verschillen in taal tusschen 63 : 7—64 : 11 en de rest van 56—66 (zie LITTMANN, *Tritoj.*, S. 39), ook de overeenkomst in taal is groot, en het is de vraag, of die verschillen (hap. leg.) voldoende zijn om 63 : 7—64 : 11 niet in de omgeving te behouden. MARTI: „die neuerdings von Littmann dagegen geltend gemachten sprachlichen Eigentümlichkeiten sind äusserst dürftig und besagen nicht das Geringste, da ihnen viel mehr und wichtigere Übereinstimmungen gegenüberstehen”, en in zijn *Studien II*, S. 132, poneerde SELLIN, dat de perikoop, indien zij in den Makkabeeschen tijd geplaatst werd, „das gesamte tritojesajanische Buch nach sich zöge”. Nergens in 56—66 wordt de historische toestand van het Joodsche volk zóó duidelijk beschreven als 63 : 7—64 : 11, en dat dit stuk op den Makkab. tijd of op den tijd van Artaxerxes Ochus betrekking heeft, zal men moeten toestemmen.

M.i. plaatst 63 : 7—64 : 11, 56—66 in elk geval na de vijfde eeuw.

65 : 1—7,

wijst met vs. 3—5 en vs. 7 in niets speciaal op de Samaritanen

(vgl. JEREMIAS, *A. T. A. O.* ², S. 429, Nt. 1; ROBERTSON SMITH, *Rel. of the Sem.* ² p. 291, 343, 357, 450). Het is voor mij nog niet een uitgemaakte zaak, dat 65 : 1 v.v. nièt een antwoord is op de klacht in 63 : 7—64 : 11. Ook maakt vs. 8, dat met vs. 1—7 toch samenhangt, 't waarschijnlijk, dat vs. 1—7 ziet op Joden.

De taal pleit niet tegen dateering ná de 5de eeuw :

Vs. 1 בשמי 1) לא-קרא vgl. קרא בשם יהוה Ps. 79 : 6.

Vs. 2 לא טוב — Ps. 36 : 5, Spr. 16 : 29.

Vs. 5 יקר — Jes. 10 : 16; Dtn. 32 : 22.

Vs. 8 אלהתשחיתו — Ps. 57 : 1, 58 : 1, 59 : 1, 75 : 1.

65 : 17.

Hier kan ik niet nalaten, weer DUHM's eigen woorden naar voren te brengen; hij spreekt van „der Gedanke, der in den späteren Apokalypsen vielfachen, zum Teil wörtlichen (Apk. 21 : 1, II Pt. 3 : 13) Wiederhall findet...”; als 65 : 17 in Jes. 24—27 had gestaan, zou DUHM er een argument aan ontleend hebben, om die Capita in de tweede eeuw te plaatsen.

66 : 9.

„Abermals ein Vers, der sich nur aus der Situation der nachexilischen Tempelgemeinde erklärt und gradezu das Motto der tritojes. Schrift, ja aller Prophetenschriften zwischen Cyrus und Nehemia abgeben könnte”. Zoo DUHM. Maar — door vergelijking met 37 : 36 breekt hij zelf zijn argument voor de III Jes. — hypothese de spits af, want daaruit blijkt, dat 66 : 9 een veel algemeeneren zin heeft, dan den specialen, dien DUHM erin leest: „Bisjetzt war man seit der Befreiung durch Cyrus in dem Zustande, den das Sprüchwort C. 37 : 36 beträchtlich glücklicher ausdrückt als unser V.f., in

¹) Lees קרא i. p. v. קרא.

ewigen Geburtswehen, oder auch nach vs. 9b: eine Geburt war erfolgt (die Aufrichtung der kleinen Gemeinde), aber dann Unfruchtbarkeit eingetreten". Dit is toepassing van een — algemeen — beeld op één bijzondere tijdsomstandigheid: maar dat het hierop, niet kan, doch moet betrokken worden, had DUHM moeten bewijzen. Daarom kan 66 : 9 niet gelden als argument voor DUHM's datering van Jes. 56—66.

66 : 18.

De uitdrukking כל-הגוים והלשנות komt alleen nog in het boek Daniel — en daar zesmaal — voor; pleit dit voor datering van Jes. 56 — 66 in de vijfde eeuw?

66 : 19

is verstaanbaar in een tijd, waarin het Jodendom propaganda dreef, d.i. niet de vijfde eeuw.

66 : 20.

Het naar voren brengen van den Jahve welgevalligen cultus plaatst het stuk, waarvan dit vers deel uitmaakt, niet in den tijd van Ezra-Nehemia, maar in den na-Nehemiaanschen tijd.

66 : 21

zou ik vóór ללויים een ו willen lezen; deze verandering, gesteund o.a. door LXX, mag toch niet verworpen worden om Mal. 2 : 4 v.v.? Mij dunkt, dat het boek Maleachi niet meer als richtsnoer kan gelden, nu zooveel Jes. 56 — 66 in den tijd ná Maleachi brengt.

66 : 23, 24.

Geven DUHM en MARTI werkelijk afdoende argumenten om deze verzen als later toevoegsel te beschouwen? DUHM zegt: „Die Abtrünnigen scheinen doch die Gottlosen in der Tempelgemeinde zu sein, da sie bei Jerusalem hingerichtet werden" — en 66 : 6 dan? Heeft 66 : 6 óók niet de voorstelling, dat den goddeloozen bij

den Tempel de ondergang wacht? En staat het vast, dat de vijanden van Jahve en Israel in 56—66 overal Samaritanen of Samaritaansch-gezinden zijn, behalve 66:24?

Bij vs. 23 teekent DUHM aan: „„Geschehen wird's", die Anknüpfungsformel der Ergänzter" — en 2:2 dan met 't וְהָיָה בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים? Bij vs. 24: „die Art der Bestrafung erinnert so sehr an Vorstellungen von der Gehenna, dass man sich nicht getraut, die Stelle viel vor dem zweiten Jahrh. anzusetzen" en „רָאוֹן" kommt nur noch Dan. 12:2 vor". Om met dit laatste te beginnen, בְּלִי-הַגּוֹיִם וְהַלְשָׁנוֹת vs. 18 komt eveneens alleen nog in Daniël voor; waarom schrappt DUHM dan vs. 18 ook niet? En deze termen zijn immers — ik stipte 't aan in de vorige bladzijden — niet de eenige aansluiting, die 56—66 heeft aan lateren tijd?

De hypothese van DUHM, die Jes. 56—66 als geheel verklaart uit de tegenstelling van Joden en Samaritanen in de tweede helft van de vijfde eeuw, staat te zwak, om aan de hand van de hieruit volgende tijdsbepaling de twee laatste verzen van Cap. 66 te schrappen — omdat zij misschien in lateren tijd thuis behooren.

Aan het eind van dit inleidend onderzoek gekomen, vat ik mijn resultaat samen:

1. de tijdsbepaling van DUHM is ongegrond;
2. Jes. 56—66 moet geplaatst worden ná de vijfde eeuw;
3. Jes. 56—66 mag als één geheel, d. w. z. met 63:7—64:11, behandeld worden;
4. aan den eenen kant geef ik toe, dat hieruit nog niet volgt, dat de rest van 56—66 precies uit hetzelfde jaar b.v. dateert als 63:7—64:11; maar aan den anderen kant stel ik, dat er geen reden is, om tusschen 63:7—64:11 en zijn omgeving een groot tijdsverschil (b.v. een eeuw) aan te nemen.

Zoo is de weg gebaad tot de volgende paragraaf, die tot

voorwerp van onderzoek heeft de eschatologische voorstellingen in Jes 56—66.

§ 2. De eschatologische Voorstellingen.

Land en volk verkeeren in treurigen toestand: in plaats van licht—duisternis, voor lichtglans—donkerheid 59 : 9; gelijk blinden tast men rond en struikelt bij het middaglicht 59 : 10; als het gebrom van een beer en het kirren van een duif is het zuchten der verdrukten 59 : 11.

Jeruzalem is verlaten, gehaat, zonder verkeer 60 : 15. Het land trof geweldpleging, verwoesting en vernieling 60 : 18; ruïnes, ja, geheele steden, die in puin liggen, zijn er getuigen van 61 : 4. De bewoners gaan gebukt onder schande en smaad 61 : 7; wat zij plantten en zaaiden, wordt door den vijand verbruikt 65 : 22, de most, waarvoor zij op de wijnbergen zwoegden, door den vijand gedronken 62 : 8, hun huizen neemt hij in bezit 65 : 22. De stad kan „verlatene,” het land „eenzame” heeten. Jahve houdt zijn erbarmen in; waar blijft de naijver en het krachtsbetoon van Israëls god? 63 : 15. De goddeloozen betreden zijn heiligdom, de vijanden vertrappen zijn tempel 63 : 18 — kan Jahve 't aanzien, dat zijn heilige steden een woestijn zijn, Jeruzalem een verwoeste plaats is? 64 : 8, 9.

*Ons heilig en luisterrijk huis,
waarin u onze vaders loofden,
is geworden tot vuurbrand,
en al onze kostelijkheden tot puinhoop ¹⁾);
zoudt gij hierbij u inhouden, Jahve,
zwijgen, en ons verdrukken bovenmate?” 64 : 10, 11.
„Och, of gij den hemel scheurdet, nederdaaldet!” 63 : 19.*

¹⁾ Lees מוֹסְדֵי, in plur., en schrap het hierop volgende הָהָא als ingevoegd naar aanleiding van het eerste הָהָא in hetzelfde vers.

Een stem van geween en van geklaag wordt in Jeruzalem gehoord 65 : 19.

En de oorzaak van dezen droevigen toestand? Zij wordt gezocht in de schuld van het volk, 57 : 17 ¹⁾. Jahve roept het wild gedierte op, te komen verslinden, want de leidslieden van zijn volk zijn als honden, die stom zijn en niet blaffen, maar droomerig, sluimerig neerliggen, doch ook als honden vraatzuchtig en op winst belust 56 : 9—12. Maar niet alleen de leiders zijn schuldig, op het geheele volk drukt zonde:

*Roep luidkeels, houd niet in,
als een bazuin verhef uw stem,
en vertel mijn volk zijn overtredingen,
en het huis Jakobs zijn zonden! 58 : 1.*

Niet aan Jahve ligt het, dat er geen verlossing komt, maar aan de houding van het volk 59 : 1—2; ja, het vast, maar — „tot strijd en twist,” de handen zijn met bloed bevlekt ²⁾, men zondigt met woord en daad 59 : 3. Niemand roept Jahve's naam aan, niemand houdt hem vast 64 : 6. Ook in de offers kan hij geen behagen hebben, want zij gaan samen met afgodendienst en doodslag 66 : 3—4. In den overouden tijd was Jahve helper geweest, vele genadebewijzen had hij aan zijn volk betoond, zijn aangezicht zelf had het verlost 62 : 7 v.v., Mozes had hij als herder aan zijn schapen gegeven, het volk veilig geleid 63 : 11—14. Maar omdat de Israëlieten weerspannig waren, keerde hij zich als vijand tegen hen en streed tegen zijn eigen volk 63 : 10. Is het eigenlijk niet de schuld van Jahve zelven, die zich zoo op een afstand houdt, dat het volk afvallig blijft?

¹⁾ Dit is zeker in 57 : 17 te lezen, hetzij men met DUHM M. T. behoudt, hetzij men, met KLOSTERMAN, CHEYNE, KITTEL B. H. כַּלְבֵּי אֶרֶץ als verdacht beschouwt en כַּלְבֵּי יִשְׂרָאֵל leest.

²⁾ Lees 59 : 3 i. p. v. M. T. אֶרֶץ.

*Waarom doet gij ons dwalen, Jahve, van uw wegen,
verhardt gij ons hart voor uw vreeze?*

*Keer terug Jahve, om uwer knechten wil,
om der wille van de stammen uws erfsdeels! 63 : 17 ¹⁾.*

Wat zegt Jahve?

*Ik was te zoeken voor wie naar mij niet vroegen ²⁾,
te vinden voor wie mij niet zochten;
ik zeide: „hier ben ik, hier ben ik!”
tot een volk, dat mijn naam niet aanriep.*

65 : 1. De schuld van wie hem tergen door hun mysteriën en 't eten van onreine spijzen, zal hij, met de schuld hunner vaders, vergelden 65 : 7, maar — een rest blijft behouden 65 : 8. Want niet eeuwig zal Jahve strijden en niet altoos toornen 57 : 16; genezend en rustgevend zal hij troosten 57 : 19 ³⁾.

Nabij is de verlossing, daarom moet het volk het recht bewaren en de gerechtigheid doen 56 : 1. De weg moet worden gebaad 57 : 14; verbergt men zich niet voor zijn naaste, dan breekt als de dageraad het licht door; bij den nederige en verbrijzelde van geest wil Jahve wonen 57 : 15. Is de verhouding tusschen het volk en zijn god goed, dan antwoordt hij op het geroep 58 : 9.

Het heil is nabij.

Op, word licht, want uw licht komt! 60 : 1.

Het wereldgericht is aanstaande; duisternis zal de aarde bedekken en donkerheid de volkeren 60 : 2. Jahve komt in actie: zoo teekent hem de prachtige schildering van 63 : 1—6:

¹⁾ Voeg vóór עַבְדֵיךָ naar LXX met DUHM, CHEYNE, KITTEL, metri causa עַבְדֵיךָ in.

²⁾ Lees i. p. v. עַלְמֵי עֲלָמִים en i. p. v. קָרָא קָרָא.

³⁾ Leest men 57 : 18 i. p. v. M. T. met KITTEL וְיָאֵלֶּיךָ יְהוָה, dan verandert de beteekenis niet veel; MARTI verkiest dit boven M. T., terwijl DUHM zich aan M. T. houdt.

„Wie komt daar, roodgekleurd,
 helrooder van kleederen dan een wijnlezer,
 zoo pralend in zijn gewaad,
 voortschrijdend ¹⁾ in zijn groote kracht?”
 „Ik, die praal ²⁾ in gerechtigheid,
 van groote kracht ³⁾ om te verlossen!”
 „Waarom is rood uw gewaad ⁴⁾,
 en zijn uw kleederen als van een wijnperstreders?”
 „De pers heb ik alleen getreden,
 en van de volken was geen met mij;
 en ik trad ze ⁵⁾ in mijn gramschap,
 en vertrad ze ⁶⁾ in mijn toorn;
 en hun sap spatte ⁷⁾ op mijn kleederen,
 en mijn gansche kleeding heb ik bevlekt ⁸⁾.
 Want een dag der wrake was in mijn hart,
 en het jaar mijner gelosten kwam.
 En ik schouwde ⁹⁾ — en niemand hielp;
 en ik stond ontsteld ¹⁰⁾ — en niemand steunde;
 toen verloorste mij mijn arm,
 en mijn toorn, die steunde mij.
 En ik vertrapte ¹¹⁾ volken in mijn gramschap,
 en verpletterde ze ¹²⁾ in mijn toorn,
 en ik deed ter aarde loopen hun sap.” ¹³⁾

¹⁾ Lees צֵדָה i. p. v. צֵדָה.

²⁾ Lees נִדְרָה met CHEYNE i. p. v. מִדְרָה.

³⁾ רַב נָחַ

⁴⁾ Lees מְלוּבָשׁ.

⁵⁾ יִאֲדָרְכֶם

⁶⁾ יִאֲרַמְכֶם

⁷⁾ יָיָן

⁸⁾ יִאֲלִתִּי

⁹⁾ יִאֲבִיב

¹⁰⁾ יִאֲשַׁחֲכֶם

¹¹⁾ יִאֲבִיב

¹²⁾ יִאֲשַׁחֲכֶם

¹³⁾ Misschien is hier een regel of meer nog weggevallen.

Maar niet alleen het gericht over de volkeren, ook het oordeel over Jahve's vijanden in 't bijzonder dreigt. Met de gerechtigheid als pantser bekleed, gehuld in de wraak en den naijver, met den helm der verlossing op het hoofd, brengt Jahve hun het verdiende loon 59 : 17—18 ¹⁾).

Of, met een andere voorstelling: in vuur komt Jahve, zijn wagenen zijn als een wervelwind — wordt zijn hand aan zijn knechten openbaar, zijn vijanden zullen zijn grimmigen toorn leeren kennen 66 : 14—15.

Of, nog anders: uit de heilige stad, uit den gesmaden tempel zelven komt het oordeel:

Hoor, gedruisch uit de stad!

hoor, uit den tempel!

hoor, Jahve brengt

vergelding aan zijn vijanden! 66 : 6.

De keerzijde van deze onheilbrengende theophanie voor Jahve's vijanden is de heilsopenbaring voor Israel. Voor Jahve's volk wordt het licht in duisternis 58 : 10; Jahve zelf is zijn leidsman. Israels zonen bouwen de overoude puinhoopen, Israel krijgt den eertitel: „breukenheeler” en „hersteller van straten ter woning” 58 : 10—12 ²⁾), 61 : 4. Dáár komen de zonen en dochteren des volks van verre; heidenen gaan met hun koningen op tot zijn licht; kemelen en dromedarissen brengen uit Midian, Efa en Seba goud en wierook aan, dag en nacht staan Jeruzalems poorten open om de toestroomende schatten binnen te laten 60 : 1 v.v. Natiën en tongen worden verzameld, maar ook zendt Jahve zendingen uit, om naar de verre eilanden zijn roem

¹⁾ Lees i. p. v. ישלם vs. 18: שלם; de drie laatste woorden van het vers moeten als toevoegsel geschrapt worden.

²⁾ Lees בניך i. p. v. בניך.

bekend te maken, opdat alom zijn heerlijkheid worde verteld 66 : 18, 19 ¹⁾).

Van de heidenen wordt allerlei verwacht voor het herschapen Israel. Heilrijk is voor hen de belofte van 56 : 3 v.v. Daarnaast staat, dat zij Jeruzalems muren zullen bouwen, en hun koningen het door Jahve verheerlijkte volk zullen dienen 60 : 10. Elders worden zij geëxploiteerd voor 't schapenhoeden en zijn zij landbouwers en wijngaardeniers, opdat Israel louter priesters zal mogen heeten — die intusschen zich beroemen ²⁾ op den rijkdom der heidenen 61 : 5, 6. Niet alleen, dat de volken Israels zonen en dochteren aandragen, zij moeten ze ook helpen grootbrengen 60 : 16.

Jeruzalem is dan een luisterrijke kroon in Jahve's hand, want hij heeft een welbehagen in zijn stad en zijn land 62 : 1—5. „Verlossing” heeten haar muren, „lofzang” haar poorten 60 : 18, zij is tot een lof op aarde 62 : 7.

Naast deze heerlijkheid van het oude, herbouwde Jeruzalem, staat „unvermittelt” de voorstelling van den nieuwen hemel en de nieuwe aarde, die Jahve schiep 65 : 17. De natuur heeft een andere gedaante aangenomen 60 : 19 ³⁾); zon en maan verbleeken bij Jahve zelven, die zijn volk tot luister en eeuwig licht is 60 : 20. Het vroegere leed is vergeten, men denkt er niet meer aan, maar verheugt zich en jubelt over wat Jahve schiep 65 : 17. Jahve zelf verblijdt zich over zijn volk, in de heilige stad geconcentreerd 62 : 5.

Met den ongekenden ouderdom, die het deel is der bewoners, verbindt zich de paradijs-trek van de harmonie in het dierenrijk: de wolf en het lam weiden tezamen, de leeuw eet stroo als het

¹⁾ De gedetailleerde volkerenlijst is waarschijnlijk later invoegsel.

²⁾ תתדרו of תתאשרו.

³⁾ שחראפ ימים.

rund ¹⁾: vrede is het einde, men doet geen kwaad noch verderft op Jahve's ganschen heiligen berg 65 : 20, 25.

Maar — den goddeloozen wacht een ander eind, 57 : 3—13, 20a, 21. Jahve's dienstknechten zullen eten — maar zij zullen honger lijden; Jahve's dienstknechten zullen drinken — zij zullen dorst hebben; Jahve's dienstknechten jubelen — zij schreuwen en huilen; hun naam laten zij als een vloek na aan Jahve's verkoopenen 65 : 11—15a, die naar hun lijken gaan zien — een afgrijzen voor ieder 66 : 24.

¹⁾ Schrap וְיָשַׁב עַד לְיָמֵינוּ als glosse. DUHM's apodictische opmerking: „Tritojes, beutet in vs. 25a in aller Unbefangenheit C. 11 : 6—8 aus" is een onbewezen hypothese.

HOOFDSTUK II.

JESAJA 40—55.

§ 1. Inleidende Opmerkingen.

In mijn Inleiding wees ik op een bezwaar, waardoor de II Jes.-hypothese — die Jes. 40—55 op enkele stukken na beschouwt als één exilisch geheel, dateerend van vóór den val van Babel — gedrukt wordt: er zijn in Jes. 40—55 eschatologische voorstellingen, die bij Jes. 56—66 passen. Het doel dezer paragraaf is, genoemde hypothese van nabij te beschouwen, en te onderzoeken, of zij den inhoud van Jes. 40—55 voldoende verklaart.

Ik begin met 40 en 55, die door DUEM en MARTI o. a. beschouwd worden als het begin en het slot van II Jes., en ik wijs op 't inconsequente van hun standpunt, dat niet het minst bij hun verklaring dezer twee Capita voor den dag komt: beiden stellen voorop, dat de zegswijze, de manier van voorstelling van „II Jes.” van dien aard zijn, dat uit zijn geschrift weinig geconcludeerd kan worden over den godsdienstigen en historischen toestand van het volk — aan den anderen kant bepalen zij, als ware twijfel uitgesloten, den tijd van ontstaan (MARTI: „Über die Zeit der Entstehung kann kein Zweifel sein”). Nauwkeuriger toezien, is hier vereischte.

40.

Vs. 1 en 2 zijn gericht tot de Israëlieten, die worden aangesproken met „Jeruzalem”. Hier ligt reeds voor de II Jes.-hypothese een moeilijkheid, die DUHM niet oplost, maar waarvan ik de omschrijving in zijn toelichting zelve zie: „Liebevoll soll man Jerusalem zureden, das hier zum ersten Mal in dem Charakter auftritt, den es seitdem im Sprachgebrauch des Judentums und auch vieler christlicher Schriftsteller beibehalten hat”. — Een wonderlijke idealist, die, terwijl de kern van het Israëlictische volk in Babylon leeft, antecipeert op een tijd, waarin Jeruzalem de zetel is van Jahve's gemeente (vgl. Psalmen), en die het treurig overschot van Jeruzalems bevolking „als Bewohnerin der Hauptstadt” tot „im geistigen Sinne Haupt des Volkes” maakt! Zou men in zulk een kijk op de dingen profetie mogen erkennen? Zou 't niet veel meer zijn: het tegengestelde van den toestand zien, zooals hij werkelijk was? DUHM beroept zich op 52 : 7 vv., hierop kom ik terug; ook op 51 : 16 — maar later blijkt, dat hij 51 : 16 aan „II Jes.” ontzegt.

MARTI verklaart de verzen in kwestie als volgt: „Jerusalem und Jahve's Volk gehören für die Zeit des Heiles zusammen; darum tritt jetzt Jerusalem ein für das Volk”. Dit gaat niet op; de historische achtergrond van Jes. 40 : 1, 2 is: Jahve's volk = Jeruzalem; dat de schrijver hiermede niet op het heden, maar op de toekomst doelt, is onbewezen.

Ook de taal is de aandacht waard. צבא = moeite, lijden, vgl. Job 7 : 1, 10 : 17, 14 : 14, Dan. 10 : 1, Sir. 7 : 15.

רצה komt alleen nog voor 2 Kron. 36 : 21 en Lev. 26 : 34, 41, 43; Lev. 26 : 41, 43 de verbinding רצה את־עון gelijk Jes. 40 : 2. Of hieruit volgt, dat Leviticus, of althans de Heiligheidswet, door den schrijver van Jes. 40 : 1, 2 gekend is? of omgekeerd, dat Lev., of de Heiligheidswet, Jes. 40 : 1, 2 heeft gekend? Ik geloof, dat men in elk geval stellen mag: de taal van Jes. 40 : 1, 2 (רצה, צבא) wijst

op jongen tijd, ná de vijfde eeuw (Job, Dan., Sir., 2 Kron.) Ik wijs er nog op, dat נהם Pi. ook in Psalmen voorkomt (23 : 4, 71 : 21, 86 : 17, 119 : 76, 82); מלא Jes. 65 : 20 in Piel, en כפלים alleen nog Job 41 : 5 (11 : 6?), terwijl Ps. 137 — door DUHM hier vergeleken — niet op één lijn staat met Jes. 40 : 1, 2; in Ps. 137 is Jeruzalem = de stad, in Jes. 40 : 1, 2 = het volk. — Vs. 3 en 4.

De verklaring van DUHM, dat de verzen bevatten „die Rückkehr Jahves und Israels” moet om twee redenen afgewezen worden:

1°. van terugkeer is geen sprake; 't heet alleen: Jahve komt, vgl. vs. 9 הנה אלהיכם;

2°. van de Israëlieten wordt niet gerept; dit is volkomen verklaarbaar, als de voorafgaande verzen gericht zijn tot het bewoonde Jeruzalem van den na-exilischen tijd, maar raadselachtig, wanneer de terugkeer der Israëlieten uit de Babylonische ballingschap voor den schrijver de kwestie was — zooals DUHM wil.

In verband hiermede, merk ik op, dat, als men met DUHM „die Aufforderung ganz wörtlich verstehen” wil, wat met zijn exegetische samenhangt, vs. 12—18 en 22—26 van dit Caput onverstaaubar worden, als men ze wil combineeren met vs. 3 en 4: want dan is Jahve, die zit boven den kring der aarde, voor wien de menschenkinderen als sprinkhanen zijn — dezelfde, voor wien een vlakke weg gebaad moet worden (letterlijk!), opdat hij, aan de spits van zijn volk, daarover kan gaan (toch ook: letterlijk!). Dit dilemma doet zich voor:

òf men vat vs. 3 en 4 letterlijk op, zooals DUHM doet, maar dan valt Jes. 40 — het aanvangshoofdstuk van den éénen „II Jes.” — uiteen;

òf men verklaart de verzen als b.v. Jes. 32 : 16, maar dan vervalt de toepassing van DUHM op de terugkeer der ballingen (waarvan toch geen sprake is, zie 1° en 2°) noodzakelijkerwijze.

Ik ben het volkomen eens met SELLIN, die in zijn *Serubbabel*, S. 141, spreekt van Jes. 40, „das allerdings meistens merkwürdig missverstanden ist”, en er van zegt: „es soll die Einleitung bilden zu der Ankündigung der Befreiung aus Babel. Thatsächlich wird hier das Exil mit keinem Worte erwähnt.”

Vs. 9.

Zion-Jeruzalem predikt den steden van Juda Jahve's wrekend (vs. 10) en heilbrengend (vs. 11) optreden. Met מבשרת ציון en מבשרת ירושלם vergelijk ik Zach. 9 : 9 בת ציון en בת ירושלם; in Jes. 40 : 9 wordt aangesproken de bevolking van Jeruzalem, en met geen woord er op gezinspeeld, dat de hoofd-bevolking der stad niet in de stad, maar in Babel is — dit is niet te verklaren, als de schrijver leeft in den tijd van het exil. Terecht exegetiseert DILLM.-KITZ.: de profeet begint „mit der Hauptsache, der Gewissheit, dass jetzt Gott wieder zu seinem Volk u. Land kommt” — zonder de dan voor de hand liggende conclusie te trekken: Jahve komt tot zijn volk in zijn land.

Wat de taal betreft, bij מבשרת vgl. Ps. 68 : 12, bij שָׁר Jes. 62 : 11, Ps. 127 : 3, bij פעלה Jes. 49 : 4, 61 : 8, 62 : 11, 65 : 7, Ps. 109 : 20.

Vs. 11

heeft, opzichzelf beschouwd, evenmin iets te maken met terugkeer uit het exil als b.v. Ps. 23. Jahve is de herder van zijn volk; vgl. 63 : 11 : de Israelieten Jahve's schapen, evenals Ps. 79 : 13 en Mi. 7 : 14 (drie plaatsen, die jong zijn.)

In de rest van het Caput is niets, dat betrekking heeft op terugkeer uit het exil.

Ik ga over, tot wat het sluitstuk van „II Jes.” zou wezen, n.l. 55;

hoewel 't hier alleen de twee laatste verzen geldt, geef ik om het verband een vertaling van

vs. 10—13.

Want zooals daalt regen en sneeuw van den hemel,
 en daarheen niet terugkeert, maar drenkt de aarde,
 en doet haar voortbrengen en uitspruiten,
 en geeft zaad om te zaaien en brood om te eten ¹⁾,
 zóó zal 't zijn met mijn woord, dat uitgaat ²⁾ uit mijn mond;
 't zal niet onverrichterzake tot mij terugkeeren,
 maar doen waarin ik behagen heb,
 en slagen in waartoe ik het zend.

Want in blijdschap zult gij voorttrekken,
 en in vrede geleid worden;
 bergen en heuvelen zullen vóór u jubelend schallen,
 en alle boomen des velds in de handen klappen;
 in plaats van een doornstruik zal een cypres opschieten,
 in plaats van een distel zal een mirt opschieten,
 en het zal Jahve tot een naam zijn,
 tot een eeuwig teeken, dat niet uitgeroeid zal worden.

Vs. 12 en 13 bevat niet schildering van den tocht der Israëlieten uit Babel door de woestijn naar Palestina, maar poëtische tekening van hun aanstaanden geluksstaat, waarover de natuur zelfs vreugde betoont, misschien met de verwachting van den terugkeer van 't paradijs — aan oude mythologie ontleend ³⁾ — gekleurd.

DUHM, MARTI, BOX, o.a. lezen in deze verzen den terugkeer uit Babel; maar — noch van Babel, noch van terugkeeren is sprake. נָשׂוּ' behoeft volstrekt niet op het verlaten van een bepaald land of een bepaalde stad betrekking te hebben; 55 : 12a

¹⁾ Ik volg hier de lezing, door Prof. VALETON mij aan de hand gedaan: עָרֵב וְשֶׂעִיר
 i. p. v. עָרֵב וְשֶׂעִיר.

²⁾ נִשְׂאָה.

³⁾ GUNKEL, *Genesis* ², S. 31 f. GRESSMANN, *Esch.*, S. 215 ff.; JEREMIAS, *A. T. A. O.* ², S. 188 ff.; OESTERLEY, *Evol.*, p. 123 sq.

is beschrijving van het gaan op een weg, ja, maar op den levensweg: het leven wordt als een reis voorgesteld. De boomen des velds — wie zegt, dat daarmee woestijnplanten zijn bedoeld? En dan — gesteld, dat de schrijver bedoelde, dat de Israëlieten uit Babel trekken, waar blijven ze dan? Uit niets blijkt, dat ze in Palestina komen — kampeeren ze dan hun verder leven in de woestijn, zij het ook onder schaduw van cypressen? Wonderlijk ideaal! Ware de exegese van DUHM c. s. juist, dan zou het heil met deze verzen eerst een aanvang nemen — en de profeet met zijn teekening ons zoo allerzonderlingst-abrupt in den steek laten? Neen, de verzen zeggen niet: zoo begint de heilstijd, maar: zoo is de heilstijd. Dit blijkt ook uit vs. 13b: de veranderde natuur zal Jahve tot een naam en een onuitroeibaar teeken zijn — dat is onmogelijk, als de woestijn tusschen Babel en Palestina wordt bedoeld, want, laten wij een doorlopend kampeeren der Israëlieten (zooals vanzelf spreekt) buiten rekening, hoe kan dan die veranderde natuur een teeken van Jahve's macht zijn? Dan zouden er toch menschen moeten wezen, voor wie zij een teeken is, m. a. w. die haar voortdurend zien. Daarom exegetiseer ik vs. 13b aldus: de veranderde natuur (in Palestina) is voor de Israëlieten (die verondersteld worden in Palestina te wonen) een bewijs van Jahve's macht, die haar te voorschijn riep.

Ik zou hier voor Jes. 40 en 55 mijn taak vervuld kunnen achten: trachten aan te toonen, dat Jes. 40 en 55: 12, 13 niet het begin en het eind zijn van DUHM's „II Jes.“, omdat zij in niets zien op den terugkeer uit het exil. Maar, liet ik uitkomen, dat de verzen van 40, welke hier in aanmerking kwamen, m.i. na-exilisch zijn (vgl. de taal!), ook van het laatste stuk van 55 wil ik hier den na-exilischen oorsprong poneeren, n.l. van vs. 6 af (wat aan vs. 6 voorafgaat, komt in mijn verder onderzoek ter sprake). Bij vs. 6 wijs ik op 56: 1b, waarmede de overeenkomst niet te ontkennen

valt. De noodzakelijkheid, om vs. 7 te schrappen, zie ik niet; dat DUHM het uit 't Caput verwijdert, is voor de eene helft een kwestie van smaak. („Dtjes. müsste ja seiner eigenen Gedanken nicht mächtig gewesen sein, wenn er vs. 7 und 8 in einem Atem geschrieben hätte”), voor de andere helft resultaat van wat ik niet anders kan zien dan als een apriorisme: het vers „lässt sich aber mit dem Zusammenhang nicht so leicht vereinigen, überhaupt nicht mit Dtjes. s. Theologie”, „die Tendenz” is „eine seelsorgerische”. Om met 't laatste te beginnen: ik vermag niet den strijd te constateeren, dien DUHM ziet tusschen vs. 6 en vs. 7; en waarom vs. 6 niet, met de idee van vs. 7 erop volgend, in te voegen zou zijn in den samenhang: Israels redding door Jahve, ontgaat mij. Wat het „seelsorgerisch” betreft — ik vind het slot van Jes. 40 op en top „seelsorgerisch” — DUHM rekent dit bij „II Jes.” — en het begin van 55 — volgens DUHM óók „II Jes.” — niet minder. — Ik zie hier de individualistische lijn, die bij Ezechiël begint.

Mijn resultaat van het onderzoek van Jes. 40 en het slot van Jes. 55 vat ik samen, in de stelling, dat de besproken verzen niet dateeren uit den tijd van het exil, gelijk de „II Jes.”-hypothese van DUHM c.s. wil, maar uit den na-exilischen tijd.

Ik toets de „II Jes.”-hypothese aan verdere gegevens in Jes. 40—55. In de eerste plaats bepaal ik de aandacht bij:

41 : 8 v.v.

*En gij, Israel, mijn knecht,
Jakob, dien ik heb verkoren,
zaad van Abraham, mijn vriend:
gij, dien ik greep van de einden der aarde,
en van haar zoomen riep,
en tot wien ik zeide: Mijn knecht zijt gij,
verkoren heb ik u en niet versmaad...*

Zoo vertaal ik 41 : 8, 9. Aangesproken wordt 41 : 8 Israel, dat in hetzelfde vers omschreven wordt met „Jakob, dien ik heb verkoren, zaad van Abraham, mijn vriend”, en dat in 41 : 9 wordt toegesproken met אשר החוקתיך. M.a.w.: het suff. 2 pers. sing. van החוקתיך verklaar ik als betrekking hebbend op de aangesproken persoon van het voorafgaande vers, met SELLIN, *Serubb.*, S. 142, *Räts.*, S. 129. De uitlegging van DUHM bij vs. 9: „in hyperbolischer Weise heisst es, dass Jahve Israel in seinem Ahnherrn Abraham von den Enden der Erde her geholt habe”, gevolgd o.a. door MARTI, moet als gewrongen afgewezen worden: beschouwt men de woorden „Jakob, dien ik heb verkoren, zaad van Abraham, mijn vriend” al niet als tusschenvoeging (van den schrijver zelven natuurlijk, om misverstand te voorkomen, zij dit erbij gezegd), en meent men, dat de aangesproken persoon in vs. 9 niet verklaard moet worden door het „En gij, Israel, mijn knecht”, maar door wat direct voorafgaat „zaad van Abraham, mijn vriend” — dan vraag ik nog, met welk recht men het suffix van החוקתיך niet betreft op זרע אברהם maar op אברהם. Een staving voor deze exegese zal men toch niet mogen ontleenen aan MARTI's opmerking, dat ook Ps. 105 : 6, 42 Abraham Gods knecht heet.

Op grond van mijn exegese concludeer ik uit 41 : 8, 9: de schrijver van deze verzen ziet terug op een terugkeer uit de ballingschap, terwijl ik bij 't volgende vers

41 : 10

opmerk, dat den Israelieten hier in het algemeen de hulp van hun god wordt toegezegd, wat niet erop wijst, dat voor den schrijver de bevrijding uit het exil *de* daad van Jahve is. Met dit vers hangt

41 : 11—16

ten nauwste samen; 41 : 10 zegt tot Israel: vrees niet, Jahve

helpt en sterkt u; deze troost wordt 41 : 11 nader toegelicht : Israels vijanden komen plotseling om.

41 : 11—16 wordt door MARTI geschrapt — omdat het stukje niet correspondeert met het beeld, dat MARTI zich van „II Jes.”’s gedachtenwereld heeft gevormd. Voor de hand ligt de verklaring, die DUHM geeft (ook door mij gevolgd): het stukje niet schrappen, maar beschouwen als „ein Gedicht, das die Aufforderung zur Furchtlosigkeit begründet”. De samenhang van Jes. 41 : 11—16 met 41 : 8—10 is zoo goed mogelijk en hierop lijdt de „II Jes.”-hypothese schipbreuk.

Want

1°. het gaat niet aan, de vijanden van Israel, waarvan in vs. 11, 12 sprake is (vs. 11 „allen, die tegen u toornen”, „die met u strijden”, vs. 12 „die met u twisten”, „die met u krijgen”), te verklaren als „die letzten Feinde Jerusalems”, zooals MARTI doet. Vs. 11—16 toch heeft betrekking op een werkelijken toestand, waarin het volk Israel op het oogenblik, waarop de dichter de verzen schrijft, verkeert; alleen zóó opgevat, heeft het herhaalde „vrees niet”, tot Israel gericht, zin, alleen zóó is de uitdrukking „wormpje Jakob, made ¹⁾ Israel” (vs. 14) te begrijpen, alleen zóó kan de toegezegde hulp van Jahve gewaardeerd worden, zooals de dichter blijkens zijn plerophorie in vs. 10, 13, 14, 15, 16 haar waardeert. Vs. 11—16 heeft dus betrekking op vijanden, die Israel in het heden kwellen; MARTI schijnt hiervan ook iets te gevoelen, waar hij zegt: „die hier genannten Feinde erscheinen nicht als solche, die bereits über Israel den Sieg davongetragen haben, wie die Chaldäer, sondern als solche, die noch mitten im Streite mit Israel sich befinden” — m.i. juist, maar ik begrijp niet, hoe men met déze verklaring, het stukje

¹⁾ Lees נבט.

kan toepassen op de — nog toekomstige — laatste vijanden van Jeruzalem.

2°. DUHM schrijft ter verklaring van vs. 15: „die Berge können nichts anderes sein als die Feinde, die Israel, natürlich im Bunde mit Cyrus, vernichten soll”. Dit „natürlich” toont, hoe men door een hypothese in een tekst kan lezen, wat er niet staat: nòch van de Babylonische heerschappij, nòch van de verlossing door Cyrus staat iets te lezen; terecht merkt SELLIN, *Serubb.*, S. 142, op: „v. 11 f. lassen eher an Feinde im Lande denken als an die babylonischen Zwingherren.”

Welke deze vijanden ook zijn, vast staat, dat voor den dichter van 41:11—16 niet de terugkeer uit het exil de blijde boodschap is. Ook hier laat de „II Jes.”-hypothese in den steek.

41:17—20

verklaart zij evenmin bevredigend.

DILLM.-KITZ. teekent bij deze verzen aan: „Die Elenden u. Armen, die vergeblich Wasser Suchen, deren Zunge vor Durst lechzt, sind anscheinend das ganze exilische Volk, in Wahrheit aber doch nur die, die das Exil auch als Leid empfinden u. nach Gottes Heil smachten, u. demnach auch ihr Durst ein Verlangen nach Befreiung aus ihrem Elend”; hij erkent: „die Verheissung lautet allgemein, u. ist auf die wunderbare Tränkung der aus dem Exil Rückkehrenden . . . nicht zu beschränken”, maar ook zegt hij: „andererseits ist . . . nicht zu leugnen, dass er sich gerade so ausdrückte, weil ihm schon die Rückführung durch die Wüste (40:3 f.) im Sinne lag”. Hierbij merk ik op, dat van het exil of van een terugkeer uit het exil niets blijkt, evenmin als 55:12, 13, en tegenover de verklaring van DUHM (vs. 17 geeft een schildering van den toestand der „Exulanten”) en MARTI (die in 't stukje leest „die wunderbare Erquickung der Volkes auf seinem

Heimweg") stel ik de vraag, waarom de ענייִם (vs. 17) hier juist anders moeten verklaard worden, dan gelijk gewoonlijk in het O. T., als: de vromen.

Raadselachtig wordt mij „II Jes.", als ik van hem lees, wat DUHM naar aanleiding van

42 : 10—13 opmerkt. Terloops wijs ik er op, dat de verdeeling 42 : 10—13 en 14—17, door DUHM gegeven, moeilijk door den inhoud der verzen gesteund kan worden: bij elkaar behoort 42 : 10—12 en 13—16; vs. 17 begint iets nieuws.

Vooreerst: op grond van 42 : 11 mag men niet stellen, dat 42 : 10—13 bezingt „Jahves Zug durch die Wüste", gelijk DUHM, die hiermede, blijkens zijn verwijzing naar 40 : 3, bedoelt Jahve's (en Israels) terugkeer naar Palestina; want in den tekst staat daar niets van.

Maar dan: 42 : 10 is volgens DUHM karakteristiek voor Dtjes.: de heidenen vreezen Jahve niet, maar juichen hem toe, „die Religion selbst ist Freude" — ik begrijp dat milde standpunt van „Dtjes." niet, als ik, volgens DUHM zelven, met vs. 13, dat „den Jubel der Araber" zou motiveeren, de voorstelling van 41 : 15 vv. moet combineeren — waar Israel zijn vijanden vernietigt. 42 : 10 bevat een poëtische ontboezeming, die men niet nader kan ontleden of verklaren, niet een karakteristieke gedachte van „Dtjes."

42 : 16

lees ik niet de „Heimkehr" (zoo MARTI) of den „Durchzug" (zoo DUHM), maar schildering van het leven der Israëlieten in den komenden heilstijd, dat evenals 55 : 12, 13 als een weg wordt gedacht. Jer. 2 : 6, 31, waarnaar DUHM en MARTI verwijzen, bewijst evenmin, dat de blinden in Jes. 42 : 16 de uit Babylonië terug-

keerende Israëlieten zijn, als dat de menschen, wien de heilsbelofte van Jes. 9 : 1—6 geldt, om de woorden ארץ צלמות en השך — bij 42 : 16 zegt MARTI: „die Wüste ist eine Gegend der Dunkelheit” — woestijnbewoners zouden wezen. Verder dan wat DUHM zegt met: „blind sind die, die den Weg nicht wissen”, kan men niet gaan.

Ik verwijs naar Jes. 56 : 10, Ps. 146 : 8, waar van geestelijk-blinden sprake is.

42 : 24—25

worden ook niet door de „II Jes.”-hypothese verklaard. Met weglating in vs. 24 van הלוא — בתורתו, wat zeer wel latere invoeging kan zijn (vgl. DUHM), lees ik hier:

*Wie gaf den plunderaar ¹⁾ Jakob,
en Israel den roovers,
en goot over hen uit zijn toorn ²⁾,
en het geweld van den krijg,
die hem aansteekt van rondom — en hij weet 't niet,
en brandt hem — en hij neemt 't niet ter harte?*

Hier ligt toepassing op de Babyloniërs naar de „II Jes.”-hypothese, zooals DUHM ze voorstelt, niet voor de hand; want

1°. voor „II Jes.” zou niet plundering van —, maar wegvoering uit het land de straf van Jahve zijn, en hier is beslist van plundering van het land der Israëlieten sprake (SELLIN, *Serubb.*, S. 143, ziet terecht, dat de verzen „weit eher auf Zustände im eigenen Lande” betrekking hebben);

2°. uit niets blijkt, dat de krijg, door Jahve over zijn volk in zijn land „uitgegoten”, tot het verleden behoort.

¹⁾ Lees לַמְשִׁירָה

²⁾ Schrap חמה

Wat de taal betreft, merk ik op, dat מִן alleen nog Ps. 78 : 4, 145 : 6 voorkomt.

43 : 4.

MARTI teekent hier aan: „Später hat man dies den Israeliten nicht mehr zum Troste sagen müssen, sie haben es sich mehr als nötig selber wiederholt“.

Ik vraag: Wie maakt uit, of Jes. 43 : 4 niet een van die latere (d.i. dan uit den na-exilischen tijd dateerende) „herhalingen” is?

43 : 5—7

verklaar ik niet naar de „II Jes.”-hypothese van den terugkeer der ballingen uit Babel, want

1°. Babel wordt niet vermeld, en

2°. de hier gegeven voorstelling van de verzameling der Joden uit alle hemelstreken is veel verklaarbaarder in den na-exilischen tijd, toen werkelijk een belangrijke diaspora in verschillende landen bestond, dan gedurende het Babylonisch exil. De verzekering van DUHM: „dass sie (= de Israëlieten) zum Teil vom Ende der Erde hergeholt werden müssen, mag schon zur Zeit unseres Autors — volgens de „II Jes.”-hypothese dan — keine Hyperbel mehr gewesen sein”, berust meer op een onderstelling dan op feiten.

Ps. 147 : 2 komt dezelfde verwachting voor, Ps. 106 : 47 in den vorm van een bede.

43 : 19.

Hier kan ik bij de toelichting, die MARTI geeft, wijzen op de principieele fout, stukken, die met elkander niets te maken hebben, dan dat ze in den tekst op elkander volgen, met elkander te combineeren — als men zich van deze foutieve behandeling

van Jes. 40—55 losmaakt, ziet men het ongegronde van de „II Jes.”-hypothese in.

MARTI zegt ter opheldering van vs. 19: „Das Neue sprosst schon jetzt; Dtjes. sieht es bereits in den Erfolgen des Cyrus” — wat? den veranderden toestand der natuur vs. 19^b, 20^a? 43 : 16—20^a heeft met 43 : 14, 15, niets te maken; DUHM splitst hier terecht. Ook doet de „II Jes.”-hypothese een verkeerde exegese aan de hand van vs. 19^b, 20^a, als zij de verandering van de natuur door Jahve laat plaats hebben bij den terugkeer der Israëlieten uit Babel (b.v. zoo MARTI); DILLM.-KITT. verwijst naar 40 : 4, 41 : 18, 42 : 16 — maar op geen dezer plaatsen pas ik de „II Jes.”-hypothese toe. Als 43 : 20^b, 21, later toevoegsel is (DUHM, CHEYNE, MARTI), wat mij niet onwaarschijnlijk lijkt (zie de gronden voor de schrapping bij MARTI), dan worden de Israëlieten zelfs niet vermeld en behelst deze perikoop als verwachting alleen de verandering van het onvruchtbaar land in vruchtbaar land (terugkeer van het paradijs) en het eeren van Jahve door de dieren. Zoo SELLIN, *Serubb.*, S 122.

44 : 5

kan ik niet uit de zesde eeuw verklaren; de verwachting van de aansluiting der heidenen bij Israel en Israëls god is te verstaan in een tijd, waarin het proselietisme een bekend verschijnsel was.

Aangenomen de juistheid van DUHM's opmerking: „Wenn aber der Vf. nicht mitten unter den Fremden lebte, hätte er sich schwerlich so kurz ausdrücken können” — kan dan de historische achtergrond niet zijn: de vreemden, de heidenen, in Palestina wonend? A priori is dit toch niet minder aannemelijk dan DUHM's stelling: de Israëlieten leven in een heidensch land.

45 : 14

lees ik in afwijking van M. T.:

*Zoo zegt Jahve:**de arbeiders ¹⁾ van Egypte en de kooplieden ²⁾ van Kus,**en de Sabeërs, lang van gestalte,**zullen tot u komen en u toebehooren,**achter u gaan,**in ketenen komen en voor u zich buigen,**tot u bidden:**Alleen bij u is God en geen meer,**geen god!*

Maar de afwijking van M. T., die DUHM zich veroorlooft, lijkt mij door hem niet voldoende gemotiveerd; hij schraapt בוקים יעברו als glosse, omdat de lezing van M. T. in zijn oog „ein wunderliches Durcheinander” is — maar ik moet bekennen, dat, aangenomen DUHM's maatstaf, de tekst, zooals hij hem geeft, niet veel helderder voor mij wordt. Van veel belang is dit punt overigens niet; wèl de verklaring, waarbij ik nu de aandacht bepaal, en die langs wonderlijken weg beproefd is. DILLM.-KITZ. zegt, dat de genoemde volkeren zich niet vrijwillig ketenen aanleggen, want „die Meinung des Vf. kann nur sein, dass Cyrus diese Leute, seine Kriegsgefangenen, den Isr. als Sklaven schenken werde, oder dass die von Cyrus nach Asien gebrachten Gefangenen sich an Isr. anschliessen”, en DUHM verklaart in denzelfden zin, zijn exegetische steunend met de opmerking, dat de voorstelling, alsof de Sabeërs enz. uit eigen beweging zich aan de Israëlieten als slaven komen presentereën, „eine abenteuerliche Idee” is. De gustibus non disputandum, ik vind de gedachte, dat Cyrus

¹⁾ יַעֲבֹרִי.²⁾ כְּחָרִי.

zijn krijgsgevangenen aan Israel cadeau zal doen, veel meer „abenteuerlich” dan de verklaring, dat de volkeren, ziende de verlossing van Israel (vs. 15), getroffen door de machtsopenbaring van Israels god (vs. 14^b, 15), zich aan Israel vrijwillig onderwerpen. DUHM's verklaring moet afgewezen worden, omdat

1°. van Cyrus volstrekt niets gezegd wordt en alléén de „II Jes.”-hypothese hem hier te pas kan brengen;

2°. de belijdenis der heidensche volken van Jahve als verlossenden god eer op een vrijwillige, dan op een gedwongen onderwerping aan Israel — dat erkend wordt als Jahve's volk vs. 15^b — wijst.

De m.i. juiste verklaring zal ik geven bij de bespreking van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55, welke het voorwerp van onderzoek der eerstvolgende paragraaf uitmaken.

45 : 18—25

blijkt alweer, hoe de „II Jes.”-hypothese niet tot uitlegging, maar tot inlegging brengt; reeds bij het eerste vers van 't stukje:

Want zoo zegt Jahve, die den hemel schiep —

hij is God! —

die de aarde vormde en haar maakte —

hij stelde haar vast! —

niet als woestheid schiep hij haar,

ter woning vormde hij haar:

Ik ben Jahve,

en geen meer!

DUHM leest hierin „dasz also auch der Zweck der Sendung des Cyrus nicht die Zerstörung ist,” terwijl niet alleen Cyrus niet vermeld wordt, maar ook niet op eenige gebeurtenis in de geschiedenis (als het optreden van een wereldveroveraar) wordt gezinspeeld: het vers verwijst alléén naar de vorming der aarde

door Jahve, een vorming niet „als woestheid” — d. w. z. Jahve maakte van de aarde niet een chaos — maar een vorming, die „ter woning” diende, d. w. z. toen Jahve de aarde vormde, maakte hij haar zóó, dat zij bewoond kon worden. Cyrus blijve dus bij de exegetische weg! Evenzoo bij

vs. 20;

hier verklaart MARTI: „die Angeredeten sind die פליטי הגוים die Entronnenen der Völker, welche das von Cyrus vollzogene Weltgericht überleben . . .” Als van Cyrus' optreden maar iets gezegd werd! Merkwaardig, dat MARTI voor zijn verklaring verwijzen moet naar 66 : 19, waar eveneens van פליטים sprake is, maar waar het woord betrekking heeft op ontkomen aan de eindkatastrofe, die nog toekomstig is, niet op „das von Cyrus vollzogene Weltgericht”; en naar 4 : 2 „den späteren Terminus Technicus der פליטה.” Zonderlinge steun der exegetische van 45 : 20!

Voor de hand ligt deze verklaring: Jes. 45 : 20 spreekt niet van een katastrofe, maar van de katastrofe, gelijk 66 : 19, en ik vat niet, waarom פליטה 4 : 2 „later” moet zijn dan 45 : 20. Mijn exegetische heeft op die van MARTI dit voor, dat zij niet in den tekst brengt, wat er niet in staat noch door de beide plaatsen, die voor vergelijking in aanmerking komen, aan de hand wordt gedaan.

Gelijk dus vs. 20 met 't פליטי הגוים antecipeert op het nog toekomstige gericht, door Jahve te houden ¹⁾,

wijst

vs. 21

met de vraag

*Wie heeft dit doen hooren van ouds,
van voorlang het medegedeeld?
Immers ik, Jahve,
en geen god meer buiten mij,*

¹⁾ Zoo verklaart ook GIESEBRECHT, *Beitr.* S. 125.

niet op het optreden van Cyrus, waardoor „die Weissagungen der Propheten des 8 Jahrh. von der Verbannung und Wiederherstellung und . . . Jeremias Verheissung der Rückkehr Israels in Jer. 30 und 31” (DUHM) een begin van vervulling zouden gekregen hebben, maar op het toekomstige wereldgericht en de toekomstige heerlijkheid van Israel, waarop de schrijver vooruitgrijpt ¹⁾. Zoo is ook dit vers niet aan te voeren voor de juistheid der II Jes.-hypothese.

Bij het weergeven van den inhoud der volgende verzen, vs. 22—25,

door MARTI met de zinsnede: „Das höchste und letzte Ziel der Berufung des Cyrus und der Rettung Israels: Das Heil aller Menschen und die Anbetung Jahwes in der ganze Welt” is de roeping van Cyrus weer in den tekst gelegd, terwijl zij er niet in ligt.

46 : 12, 13

*Hoort naar mij, moedeloozen ²⁾,
die ver zijt van de gerechtigheid:
Ik doe naderen mijn gerechtigheid, niet ver is zij,
en mijn verlossing zal niet toeven,
en ik zal in Zion verlossing geven,
aan Israel mijn luister.*

Ook deze verzen worden door DUHM en MARTI tot „II Jes.” gerekend, met goeden grond? Ik wijs op twee dingen:

1°. op de overeenkomst met Jes. 56—66; vgl. met vs. 12

הַרְחֹקִים מִצְדָּקָה 59 : 9 a

daarom is ver van ons het recht, (vs. 13 לֹא תִרְחַק)
en komt de gerechtigheid niet tot ons,

¹⁾ Zoo ook GIESEBRECHT, *Beitr.*, S. 125.

²⁾ לֵעָס אֲנִי i. p. v. אֲנִי.

en met vs. 13 תְּשׁוּעָתִי 59 : 11 b

wij hopen op recht — en het is er niet,

op verlossing — ver is zij van ons.

2°. de verzen zijn niet gericht tot het Israel in ballingschap, maar het volk wordt verondersteld in Jeruzalem te leven („in Zion” staat parallel met „aan Israel”): het zwaartepunt van het Joodsch (godsdienstig) bestaan ligt in Zion; ook in dezen komen de verzen overeen met Jes. 56—66. Hierdoor wordt de schrijver geplaatst in den na-exilischen tijd.

Bij

48 : 17—19,

door DUHM geschrapd, omdat „ein gesetzlicher Geist” eruit spreekt, merk ik op, dat deze wijze van behandeling willekeurig is:

1°. het verwijt aan Israel, dat het niet op Jahve's geboden heeft gelet, vergelijk ik met 44 : 22, waar Jahve spreekt:

Ik wisch uit als een wolk uw misdrijven,

en als een nevel uw zonden;

keer terug tot mij, want ik heb u gelost,

een vers, dat door DUHM niet beslist — door MARTI wèl — geschrapd wordt. Het is mij onbegrijpelijk, waarom de prediking van naderend heil niet zou kunnen samengaan met verwijt over het zondig verleden des volks en noodiging, tot Jahve terug te keeren. Als de schrijver van Jes. 56—66 deze dingen kon combineeren, en naast zondebesef zoo hooggespannen heilsverwachtingen koesteren kon, waarom zou dit in Jes. 40—55 niet kunnen? Bewijst het icts, dat men voor Jes. 40—55 hiervoor alleen op 44 : 22 en 48 : 17—19 kan wijzen? Overtreffen óók in Jes. 56—66 de heilsverwachtingen de schilderingen van den zondigen toestand des volks niet verre?

2°. De idee van Jes. 44 : 22 en 48 : 17—19 uit „II Jes.” te schrappen, en dan den wettischen geest, die uit sommige pl. van Jes. 56—66 spreekt, als contrast voor te stellen met „II Jes.” — berust op een apriorisme.

3°. De opmerking van MARTI — die de verzen uit „II Jes.” verwijderd — („mit v. 19b lenkt der Vf. zur Gegenwart über... es handelt sich nicht um die Ausrottung im Exil, die zwar ebensowenig zu Dtjes's Ansichten über die Bestimmung des Exils passte, sondern um die elende und gefährdete Lage der Juden in der Gegenwart des späten Verfassers”) bewijst niet, dat deze verzen als glosse uit de omgeving geschraapt moeten worden, maar dat MARTI's hypothese over de dateering der omgeving onjuist is: hoe vaak ziet hij — en DUHM — het exil of den terugkeer uit het exil, waar deze niet voorkomen; vs. 19 *b* correspondeert met den historischen toestand, door 44 : 24, 25 verondersteld — en dat is niet de Babylonische ballingschap.

Ook de aanhef van

49 : 7

bewijst, hoe weinig recht er is, óók uit taalkundig oogpunt, een scherpe scheiding tusschen Jes. 40—55 en 56—66 te maken, m.a.w. hoe zwak de „II Jes”-hypothese eigenlijk staat.

Om met de taal te beginnen:

כֹּה אָמַר יְהוָה keert terug 56 : 1, 4, 65 : 8, 66 : 1, 12.

Jahve heet גַּאֵל יִשְׂרָאֵל — gelijk 60 : 16, 63 : 16; en

קָדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל — gelijk 60 : 9, 14.

Wat den inhoud betreft: Israel is בְּזוּי־נַפְשׁ ¹⁾ en מְחַעֵב גּוֹי ²⁾, zielsveracht, d.i. diep veracht, en verafschuwd door de menschen.

¹⁾ Lees בְּזוּי i. p. v. בָּזוּה.

²⁾ Lees לְמַחְעַב i. p. v. לְמַחְעָב.

—Jes. 61 : 7 spreekt van dubbele schande ¹⁾, smaad en speeksel ²⁾, die het volk hebben getroffen; vgl. 60 : 14^b, 15 (שנואה). Dan: Israel is עבר משלים, onder vreemde overheersching: vergelijk in het algemeen den droeven toestand van het volk in Jes. 56—66 (59 : 9 v.v. 60 : 10^b, 20^b, 65 : 16^b, 17^b) waar het volk óók verdrukt wordt 60 : 14^a (waar tot Israel gesproken wordt van בני מעניך „de zonen uwer verdrukkers”; ook in 60 : 14 wordt de verdrukking naast de verachting van Israel genoemd, juist als 49 : 7), 60 : 18, 62 : 8, 63 : 18, 19, 64 : 9—11, 65 : 21—23.

Mogen deze dingen over 't hoofd worden gezien?

Wie bewijst, dat de toestand van Israel, 49 : 7 verondersteld, een andere is, dan die in 56—66, terwijl de overeenkomst der teekening zoo groot is?

Dezelfde vraag rijst bij

49 : 8,

waar sprake is van een „herstellen van het land”, een „beërven van verwoeste erven”.

Ook 57 : 14 spreekt van het „beërven” van „het land”, (49 : 8 ארץ, ארץ, ארץ), terwijl 61 : 4 het oprichten van de „vroegere verwoeste plaatsen”, (49 : 8 שמומות), in uitzicht stelt.

Eischt de „II Jes”-hypothese in dezen herziening, bij de verklaring van

49 : 9

doet zij DUHM en MARTI een exegese aan de hand, die men in het vers zonder meer tevergeefs zoekt. Hier wordt gesproken

¹⁾ Lees בשהם i. p. v. בשחם.

²⁾ Lees ירק i. p. v. ירו.

van menschen, genoemd אסורים, „gevangenen”, en אשר בחשך, „die in duisternis zijn”. MARTI zegt kort en klaar: „Die Gefangenen und die im Dunkel sind die Deportierten”; zoo verklaart ook DUHM. Als de zaak nu maar zoo klaar was!

Wie zijn de אסורים van 61 : 1? Ik laat MARTI hiervoor aan 't woord: „die Gefangenen und Gebundenen sind schwerlich die Juden im Exil, sondern die bei Juden und Heiden in Schuldhaft Geratenen”. Dus — schijnt de beteekenis van 't אסורים toch niet zoo heel vast te staan? En ik geloof, dat MARTI het woord 61 : 1 nog te letterlijk verstaat: zou 't niet alleen wijzen op een ongelukkigen toestand in 't algemeen? En die אשר בחשך — staat dáárvan MARTI's verklaring zoo onwrikbaar? Wat is 9 : 1 העם הרלכים בחשך? Toch zeker niet de „Exulanten” volgens DUHM, die 9 : 1—6 aan den profeet Jesaja der achtste eeuw wil toekennen? Wat is 59 : 9 השך? Toch niet het exil of de toestand van balling volgens DUHM en MARTI, die Jes. 56—66 verklaren van Palestijnsche toestanden?

Ik concludeer: de verklaring van אסורים en אשר בחשך 49 : 9, door DUHM en MARTI gegeven, dat de woorden zouden wijzen op de Israëlieten gedurende de Babylonische ballingschap, berust niet op dezen tekst zelven.

Evenmin kan zij door de volgende verzen gesteund worden: 49 : 12 is wcl sprake van Israëlieten, die naar Palestina komen, maar in plaats dat Babel hier genoemd wordt, komen zij van verschillende kanten aan, of — als men met DUHM והנה אלה מצפון ומים schraapt — van verre en van het land der Sinieten, in geen geval van Babel met name. Ook de opmerking van MARTI bij vs. 13^b: „עניו, seine Elenden, sind die Israeliten im fremden Lande, spec. im babylonischen Exil” is geen bewijs voor zijn verklaring.

Daarentegen wordt mijn exegese van 49 : 7 buiten het Babylonisch exil om, zijdelings gesteund door DUHM, die bij

vs. 11, 12 erkent: „unstreitig denkt er (der Verf.) ja auch vs. 11 f., vielleicht auch v. 9b, 10, nicht blos an die eigentliche Wüstenwanderung der Exulanten, sondern an die gesamte Judenschaft. . . .”

Terwijl men bij

49 : 17b

het bewijs vraagt van DUHM's toelichting: „Damit gebaut werden kann, müssen die *babylonischen* Beamten und Garnisonen das Land verlassen” (ik onderstreep „babylonischen”), komt bij

49 : 18

een methode ter sprake, waarop ik tot hertoe nog niet wees, door DUHM en MARTI aangewend om, zij het zijdelings, de „II Jos.”-hypothese te steunen, een methode, die ik als „imitatie-hypothese” zou willen aanduiden. De zaak is deze: 49 : 18 luidt

Hef op rondom uw oogen en zie!

zij allen zijn verzameld, komen tot u;

zoowaar ik leef, spreekt Jahve, want hen allen

zult gij als een tooi aantrekken en ombinden als een bruid ¹⁾.

Zooals blijkt, volg ik in het metrum KITTEL, *B. H.*, in afwijking van DUHM, MARTI, BOX, die het vers afdeelen na ראי, נקבצו, אני, תלבשי en יהוה.

Volgens de verdeeling van DUHM komt het metrum meer overeen met dat van vs. 19; maar in vs. 20b, 21 wordt dit metrum weer verlaten en vs. 17 steunt het niet. Bovendien is ook het metrum, zooals DUHM 't leest, niet onberispelijk: het korte נאם יהוה stuit. Om deze redenen houd ik mij aan het metrum, door KITTEL aangegeven; ik ontken echter niet, dat 't vers een gewrongen indruk maakt.

Nu komt het eerste gedeelte ook voor 60 : 4a; hier past het,

¹⁾ D. w. z.: ombinden, zooals de bruid zich met haar sieraden en kleederen versiert.

gelezen zooals KITTEL voorstelt, in het metrum der omgeving (vs. 2*b*, 3, 5). Bij 49 : 18 zegt DUHM: „schon kommen die künftigen Bewohner Zions von allen Seiten herbei (*wörtlich wiederholt C. 60 : 4*)” — ik onderstreep — en MARTI: „die erste Zeile (60 : 4 *wörtlich übernommen*) . . .” — ik onderstreep weer.

Is deze opheldering van het verband tusschen 49 : 18 en 60 : 4 juist, dan volgt eruit, dat Jes. 56—66 jonger is dan Jes. 40—55. Maar zij staat niet zoo onwrikbaar vast, als men zou denken op grond van de besliste uitspraak van DUHM en MARTI bij 49 : 18. Vooreerst wordt zij gedrukt door de bovengenoemde bezwaren; en ten tweede wijs ik op het merkwaardig verschijnsel, dat, terwijl MARTI bij 60 : 4 dezelfde opvatting poneert („4*a* ist wörtlich aus 49 : 18 entlehnt”), zij voor DUHM t. d. p. aan twijfel onderhevig is geworden blijkens zijn toelichting: „die erste Hälfte wörtlich aus C. 49 : 18, *wenn man nicht lieber annehmen will, dass der etwas zweifelhafte Text der letzteren Stelle nach der unsrigen hergestellt ist*” — ik onderstreep.

Na 'n zeventig bladzijden is de zaak er dus niet vaster op geworden. En de manier, waarop DUHM bij 60 : 4 nog de prioriteit der woorden in kwestie voor 49 : 18 wil redden, geeft haar geen steviger grondslag: „indessen macht v. 4*a* deshalb den Eindruck der Entlehnung, weil man zuerst gar nicht weiss, wer Subj. ist, und dies erst aus v. 4*b* erfährt”. Als men zóó eens een heden-daagsch schrijver wilde beoordeelen! En — staat 't, wat dit stijlbezwaar betreft, zooveel beter met 49 : 18? Hier staat tweemaal כלם, zoo kort na elkaar! — zou men uit dit verschijnsel niet voor het vers, qua invoeging, een lateren tijd kunnen vindiceeren dan voor de omgeving?? — En waarop heeft het suff. 3 plur. van כלם betrekking? toch niet op wat onmiddellijk voorafgaat, מהריבך en מהרמך? Op בניך dan? of dit „zonen”, dan

wel „bouwers” zijn, staat 't vast, dat 't woord doelt op uit de verstrooïing gekomen Israëlieten — zooals 60 : 4?

Hoe men ook de verhouding tusschen 49 : 18 en 60 : 4 denke: hetzij men beide plaatsen aan een zelfden schrijver toekent, hetzij men 49 : 18 beschouwt als geschreven naar 60 : 4 (dat 49 : 18 primair, 60 : 4 secundair zou zijn, wijs ik in elk geval op grond van de aangegeven bezwaren tegen deze stelling af) — uit vergelijking van deze plaatsen kan latere dateering van Jes. 56—66 niet worden afgeleid.

Wat ik de „imitatie-hypothese” noemde, komt ook bij 49 : 22, 23 ter sprake.

DUHM zegt bij deze verzen: „dass die Völker auf den Wink Jahves oder ein anderes Zeichen die Israeliten herbeiführen, hat Tritojes. mehrfach nachgeahmt (C. 60 : 4 ff. 66 : 12, 19, 20)”. Door de vergelijking van 49 : 18 en 60 : 4 reeds twijfelend, wat dat „nachahmen” van „II Jes.” door „III Jes.” betreft, vraag ik hier nogmaals: waar haalt men het bewijs vandaan? Als volgens DUHM 66 : 12 niet een navolging is van 60 : 4, maar van éézelfden schrijver, of, ruimer, uit één gedachtenwereld, afkomstig is — waarom moet dan b. v. 60 : 4 een imitatie zijn van 49 : 22, als de plaatsen bij „III Jes.” absoluut niet het vermoeden van navolging wekken? Waarom past DUHM hier niet zijn methode toe, de voorstelling uit „II Jes.” schrappen, omdat zij bij „III Jes.” past? Altemaal open vragen! Het lijkt bij DUHM's wijze van behandeling, alsof men „III Jes.” „II Jes.” heeft kunnen zien afschrijven. Was de „II Jes.”-hypothese er niet, niemand zou er aan denken 60 : 4 b. v. voor een navolging van 49 : 22 te houden — omdat tusschen deze plaatsen een tiental Capita liggen; men geve zich er rekenschap van, dat buiten de „II Jes.”-hypothese, geen grond bestaat, om 49 : 22 voor ouder te houden dan 60 : 4.

Een anderen weg slaat DUHM in bij de bespreking van 49 : 23.

Terwijl hij 49 : 22 nog aan „II Jes.” toekent, ontzegt hij dezen 49 : 23^a; het groote verschil, dat hij, blijkens deze schrapping, ziet tusschen 49 : 22 en 23^a, ontgaat mij. Kan een schrijver, die de heidenen voor Israel slavendiensten doet verrichten 49 : 22^b, en hen de Joodsche kinderen doet aandragen, niet de voorstelling uitspreken, dat ook heidensche koningen en vorstinnen de Joodsche kinderen moeten helpen grootbrengen, en slaafs voor de Israëlieten zich buigen? Ik zie waarlijk niet in, dat deze dingen zóó ver van elkaar verwijderd zijn.

Wat DUHM van 49 : 23 opmerkt: „dieser Vers enthält das schroffste Gegenteil von der Demut und dienenden Selbstverleugnung, die das Christentum von seinen Bekennern fordert,” zal toch niemand als argument beschouwen, om het vers uit den samenhang te verwijderen. En aan MARTI, die zegt: „23^b schliesst sich ganz gut an v. 22 an”, mag men vragen: 23^a niet? Beide geleerden erkennen, dat 23^a past bij de eschatologische voorstellingen van 56—66; in aanmerking genomen het willekeurige van hùn methode, zie ik in die erkenning een aanwijzing in de richting van de door mij toe te passen hypothese.

Ook de houding van beiden ten opzichte van 49 : 26 steunt de door mij te volgen methode.

Allereerst negatief: door de verklaring van MARTI, die moet afgewezen worden; in het vers is volgens hem sprake van „die Feinde, die sich nochmals bei der Rettung, welche Jahwe durch Cyrus Israel gebracht hat, gegen das heimgeführte (vs. 22) Volk erheben sollten.” Zie ik in vs. 22 niet den terugkeer uit de Babylonische ballingschap, vs. 26 wijst in niets op Cyrus, veel minder op vijanden,

die zich in de toekomst tegen Israel zullen keeren, maar op een toestand van verdrukking, die Israel lijdt op het oogenblik, waarop vs. 26 geschreven is: uit niets blijkt, dat dit lijden toekomstig is, terwijl juist de hartstocht, de haat, die uit het vers spreekt, verklaarbaar is uit een wezenlijke, niet uit een gefingeerde, onderdrukking.

Dan wordt positief mijn methode bevestigd door DUHM, die bij het vers zegt: „die grimmige Drohung v. 26 a, die den Späteren, besonders in der eigentlichen Eschatologie geläufig ist, fällt bei Djes. einiger Massen auf“; hier wordt DUHM gevolgd door Box, die spreekt van „a thought.... which.... sounds somewhat strong in Deutero-Isaiah“. Ik zou er bij willen voegen: de gedachte past volkomen bij eschatologische voorstellingen, in ditzelfde boek Jesaja te vinden, nl. in Cap. 56—66.

Nog déze vraag: is een hypothese, die haar aanhangers zoo veel hoofdbrekens kost bij de toepassing, als de II Jes.-hypothese, en die haar verdedigers, blijkens hun herhaald schrappen van teksten uit de omgeving, meer dan eenmaal in den steek laat, waard, gehandhaafd te worden?

Bij

50 : 1—2 a

wijs ik weer op de willekeurige scheiding, tusschen Jes. 40—55 en 56—66 gemaakt.

Zoo zegt Jahwe:

Waar is toch de scheidbrief uwer moeder,

waarmede ik haar wegzond?

of wie is 't van mijn schuldeischers,

aan wien ik u verkocht?

Zie, om uw schulden zijt gij verkocht,

en om uw overtredingen is weggezonden uw moeder.

Waarom kwam ik — en er was niemand?

riep ik — en antwoordde niemand?

Ja, is mijn hand te kort om te bevrijden,

en is er in mij geen kracht om te redden?

Deze woorden verwijten Israel zijn zonden, waardoor het in den oogenblikkelijken treurigen toestand is geraakt, en zijn kleingeloof, waardoor het Jahve's hulp niet heeft willen aanvaarden. Hier lette men op:

1°. de aansluiting van den gedachtengang aan 44 : 22 en 48 : 17—19; worden deze stukjes door MARTI beide uit de omgeving geschrapt, ik laat ze daarin staan, mij óók op 50 : 1—2a beroepend.

2°. de aansluiting aan Jes. 56—66; de tegenstelling, die DUHM construeert tusschen den schrijver van Jes. 40—55 en dien van 56—66, dat de eerste tot Israel zou komen met de blijde boodschap: „het heil is er, gij behoeft het maar te aanvaarden!” en de tweede met den eisch: „het heil komt, als gij Jahve's wil betracht!” (zie de aantekening van DUHM bij 56 : 1, 2) — deze tegenstelling wordt door Jes. 40—55, in zijn geheel beschouwd, niet gesteund.

Voor de opmerking van DUHM bij vs. 2a: „die eigentümliche Wendung wieder nachgeahmt C. 59 : 16, 63 : 5, ebenso C. 59 : 1 die Wendung: meine Hand ist zu kurz . . . zum Erlösen . . .” zie men het bij 49 : 22 gezegde.

Ook bij

50 : 10, 11

is de „II Jes.”-hypothese niet toereikend voor de verklaring. Volgens DUHM zijn de verzen een toevoegsel van den „Herausgeber”, omdat:

1°. „II Jes.” de Ebed-Jahve-liederen niet kent, 50 : 10, 11 op het direct voorafgaande lied betrekking heeft;

2°. „II Jes.” zich niet zoo vijandig uitlaat over niet-Israëlieten als 50 : 10, 11;

3°. 50 : 11 moeilijk op iemand in het exil kan worden toegepast.

Ad 1°. Dat de Ebed-Jahve-liederen niet gekend zijn door den schrijver van hun omgeving, kan hier natuurlijk niet uitvoerig bestreden worden; ik zie geen reden, ze van hun omgeving los te maken ¹⁾).

Ad 2°. De schrijver van de perikopen, die DUHM aan „II Jes.” toekent, is niet zóó verdraagzaam, dat hij 50 : 10, 11 niet zou hebben kunnen schrijven: vgl. 49 : 26, 22, 45 : 14, 41 : 11—16.

Ad 3°. Dit punt stem ik gaarne toe. Maar — ik zie hierin geen aanleiding tot het schrappen van 50 : 10, 11 als latere invoeging; het combineerend met 't feit, dat DUHM in Jes. 40—55 herhaaldelijk het exil te pas brengt bij de exegese, zonder dat 't door den tekst wordt geboden of zelfs terwijl de tekst 't verbiedt, en lettend op de opmerking van Box t.d.p.: „there are points of contact with Trito-Isaiah” ²⁾), zie ik hier wederom een argument tegen „de II Jes.”-hypothese, en een steun voor mijn methode: de combinatie van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55 en 56—66.

Terwijl

51 : 3

weer aansluiting heeft aan Jes. 56—66, waar óók de historische achtergrond gevormd wordt door een verwoest land en in puin liggende steden (vgl. חרבות 58 : 12, 61 : 4), blijkt bij

51 : 6

DUHM's aprioristische verklaring van de verhouding tusschen Jes.

¹⁾ Zie het slot dezer paragraaf, en vgl. SELLIN, *Räts.*, S. 125.

²⁾ Vgl. ROY, *Jes.* 40—55.

40—55 en 56—66, waar hij opmerkt: „Unsere gewaltige Stelle scheint die Grundlage der späteren Hoffnung auf den neuen Himmel und die neue Erde zu sein”, met verwijzing naar 65 : 17, 66 : 22”, terwijl hij bij 60 : 19 van „Dtjes.” aantekent: „seine poetische Inspiration C. 51 : 6 brauchte nur theologisch ausgesponnen zu werden, um die Neuschaffung des Himmels zu ergeben”. Deze geheele beschouwing berust op een onderstelling, die hij bij 51 : 6 in deze woorden kleedt: „Dtjes. aber hat gewiss keine eigentlich eschatologische Idee vor Augen, er spricht wie ein Dichter”. Voor deze onderstelling zoekt men bij DUHM tevergeefs een grond, en ik waag te beweren, dat, als 51 : 6 in 56—66 stond, DUHM geen oogenblik zou aarzelen, in den tekst een „eigentlich eschatologische Idee” te erkennen. Schrijft hij boven 51 : 6: „Himmel und Erde vergehen, aber Jahves Heil bleibt in Ewigkeit” — waarom zou men deze gedachte óók niet boven 60 : 19 kunnen schrijven?

51 : 7^b spreekt in 't algemeen van de menschen, die Israel smaden; ook hier ontbreekt toespeling op de Babyloniërs of op het exil. Ook 56—66 wordt Jahve's volk gesmaad.

Bij

51 : 8^a

kan men den milden geest van „II Jes.”, door DUHM geprezen, zoeken, maar niet vinden; wat hij van 49 : 23 zegt: „dieser Vers enthält das schroffste Gegenteil von der Demut und dienenden Selbstverleugnung, die das Christentum von seinen Bekennern fordert” — geldt dit niet van 51 : 8^a? Moet dan ook 51 : 8^a niet geschrappt worden? Is er een groote afstand tusschen den geest, die uit 66 : 24 en die, welke uit 51 : 8^a spreekt? Staat „II Jes.” zooveel hooger dan „III Jes.”? Met het volste recht schrijft DUHM bij 51 : 6: „dass nicht bloss die Dinge in der Welt, die wir täglich vor unsern Augen sehen, dass die Welt selber vergäng-

lich ist, dass aber in und über ihr ein Ewiges vorhanden ist, das Heil der Religion, das ist der erhabenste und grösste Gedanke, der vor dem Christentum gedacht worden ist" — maar... geloofd de schrijver van Jes. 56—66 dat niet? Zeker, Jes. 56—66 stelt Israel aardsch geluk in de toekomst voor oogen — Jes. 40—55 niet? Ik lees bij DUHM, in ditzelfde verband, bij vs. 8b: „das Volk, das Jahves Recht und Thora kennt, hat darin die Garantie, dass es auch äusserlich zu seinem Recht kommen wird".

Nog eens: doet de „II Jes."-hypothese Jes. 40—55 en Jes. 56—66 in hun ware verhouding zien?

Dezelfde vraag rijst bij de onmiddellijk volgende verzen 51 : 9—10;

wat de eschatologische voorstelling, hier in een bede uitgedrukt, betreft, komen zij in de volgende paragraaf ter sprake; maar hier moet gelet worden op de motiveering, die de schrijver bij zijn bede om Jahve's krachtsopenbaring voegt.

Jahve's arm wordt herinnerd aan wat hij gedaan heeft „in de overoude dagen, in voorlange geslachten":

*Zijt gij 't niet, die verpletterde ¹⁾ het Monster,
doorboorde den Draak?*

*Zijt gij 't niet, die droogde de Zee,
het water van den grooten Oceaen? ²⁾*

*die maakte ³⁾ zeediepten tot weg,
tot doortocht der gelosten?*

Er is geen reden, om 51 : 10b te schrappen, waartoe DUHM en MARTI neigen. Het lijkt mij zeer verklaarbaar, dat de dichter, in zijn terugblik op het verleden, ter schildering van Jahve's

¹⁾ תנין.

²⁾ Vgl. bij deze voorstellingen: GUNKEL, *Schöpf. u. Ch.*, S. 30—33; GRESSMANN, *Esch.*, S. 30; JEREMIAS, *A. T. A. O.* ², S. 177; OESTERLEY, *Evol.*, p. 50—53, 60—75, 89, 172.

³⁾ Lees תשמה als Particijp.

macht, wier openbaring voor de toekomst wordt afgesmeekt, met de mythe van den strijd der Godheid tegen het water en het Watermonster verbond de traditie van Israels wonderbare uitredding door Jahve na het vertrek uit Egypte. De argumentatie van Box, die de vershelft als toevoegsel beschouwt: „its omission would certainly render the context more consistent with the grandeur of the prophet's conception” — vat ik niet. Juist uit het oogpunt van „profetische” conceptie is 51 : 10b veel meer illustratief dan de herinnering aan den mythologischen strijd met het Monster — wat had deze eigenlijk te beteekenen voor Israels verleden?

Met Israels redding na het verlaten van Egypte doet ook 56—66 een beroep op Jahve's macht: met 51 : 10b vergelijk ik 63 : 12b

*die het water voor hen kiefde,
om zich een eeuwigen naam te maken,*

terwijl speciaal 63 : 13 תהמותה *correspondeert met מעמקיים*

*die hen deed gaan in oceanen,
als een paard in de woestijn.....*

Met גאולי יהוה *eindelijk vergelijk ik 62 : 12a לעבר גאולים*

*en men zal hen noemen het heilige volk,
Jahve's gelosten.*

Heb ik boven naar aanleiding van een paar teksten gewezen op de bezwaren, waardoor wat ik de „imitatie-hypothese” noemde, gedrukt wordt, bij

51 : 11

komt ter sprake, wat ik als „interpolatie-hypothese” zou willen aanduiden.

Van dezen tekst zegt DILLM.-KITT. : „wörtlich aus 35 : 10”; MARTI : „ein Randzitat zu גאולים aus 35 : 10”. Ook DUHM schrappt hem, 't een geluk noemend, dat wij C. 35 nog hebben „sonst würde

der Vorwurf der negativen Kritik nicht ausbleiben, wenn man ihn entfernte, obwohl er weder metrisch noch inhoudlich hier unterzubringen ist".

Ik knoop mijn bezwaren tegen deze methode vast aan de uiteenzetting van DUHM, daar deze het uitvoerigst is. Vooreerst: het metrum vind ik geen kritischen maatstaf in dit Cap. 51, waar het zóó sterk wisselt: vergelijk b.v. vs. 8, 9, 13 en 14. Ten tweede, wat den inhoud betreft: wie zal uitmaken, hoe de schrijver de gedachten combineerde, maar vooral — staat het voor DUHM blijkbaar vast, dat de tekst uit 35 is genomen, dan vraag ik: past hij zoo voortreffelijk in 35? 35 : 8 is, ja, sprake van een weg, maar als beeld gebruikt: de weg is „heilige weg”, waarop dwazen en onreinen niet wandelen — terwijl 35 : 9, 10 dezelfde weg communicatiemiddel is tusschen de andere landen en Palestina, ten dienste van de Joden in de diaspora. Inderdaad, wanneer iemand 35 : 9, 10 als toevoeging aan 35 wilde beschouwen — ik geloof, dat het niet gemakkelijk zou zijn, hem te weerleggen.

De gecompliceerde toelichting van DUHM bij 35 : 10 verschaft niet veel licht: het vers is als een citaat bij 51 op den rand geschreven, „jedoch hat unser Dichter sich an Stellen wie C. 51 : 3, 61 : 7 angelehnt” — 't is alsof de schrijver van 35 : 10 het ons zelf heeft verteld! Wijst het feit, dat men tot zulk een ingewikkelde verklaring de toevlucht moet nemen, niet op meer eenheid in het boek Jesaja, dan DUHM kan aannemen?

Komt 51 : 14 met zijn toekomstverwachting in de volgende paragraaf ter sprake, hier moet op

51 : 12—13 gelet worden, die den historischen achtergrond van het blijkens 't volgend vers verwachte geven; ik wijs op de volgende punten:

1°. Israel lijdt onder een verdrukker, **מְצִיק**, die 't op den ondergang van het volk heeft gemunt (**לְהַשְׁחִית**), wiens toorn (**חַמָּה**) het vreest, hoewel hij maar een sterfelijk mensch is (**מֵאֲנוּשׁ**) (**יָמוּת וּמִבְּנֵי-אָרֶם הַצִּיר יִנְתֵּן**). Met welk recht verklaart MARTI: „... vor dem Grimm des Bedrückers, d. i. natürlich der Chaldäer ... Diese Worte zeigen deutlich, dass das chaldäische Reich noch nicht gestürzt ist, somit auch dieser Teil des Buches noch vor dem Falle Babels entstanden ist”? Dat de verdrukker de Chaldeër is, volgt alleen uit de „II Jes.”-hypothesc; merkwaardig, dat de wegvoering uit Palestina volstrekt niet genoemd wordt, terwijl niets ertoe noodzaakt, **אֲנוּשׁ** en **בְּנֵי-אָרֶם** juist op den Chaldeër toe te passen. Is het onmogelijk, dat de toestand van Israel, in deze verzen ondersteld, dezelfde is, als die van 56—66 (57 : 1, 17, 18, 58 : 3, 59 : 1, 9, 10, 11, 60 : 14 Israels **מַעֲנִים**, 51 : 14 Israels **מְצִיק**, 60 : 18, 62 : 4, 8, 63 : 17—19, 64 : 9, 10, 65 : 22, 23)?

2°. Israel wordt verweten, Jahve te hebben vergeten (**וְתִשְׁכַּח** **וְיָחֹה**); ook in 56—66 wordt bij de schildering van Israels droevigen toestand, gewezen op de schuld van het volk: 59 : 2 (59 : 1 kan men vergelijken met **וַיִּסַּר אֶרֶץ**, **נוֹטָה שָׁמַיִם**, 51 : 14; op beide plaatsen wordt in een gelijk verband op Jahve's macht gewezen), vooral 59 : 13, waar het volk de schuldbelijdenis in den mond gelegd wordt:

*overtreden en Jahve verloochenen,
en wijken van achter onzen god . . . ,*

verder 63 : 10a: het volk was wederspannig en bedroefde Jahve's heiligen geest, 64 : 6a

*en niemand is er, die uw naam aanroept,
die zich opmaakt, u vast te houden,*

65 : 1, 2.

3°. Bij het verwijt, Jahve te hebben vergeten, wordt Israel eraan herinnerd, dat Jahve is de grond van het bestaan van het

volk zelf (עַשְׂךָ) en van hemel en aarde (נוֹטָה שָׁמַיִם וְיִסַּד אֲרֶץ).
 Uit 56—66 vergelijk ik hier: 59:1, waarop ik onder 2°) reeds
 wees, en 64:7, waar het volk op zijn god een beroep doet met
 de woorden:

*nu dan, Jahve, onze vader zijt gij,
 en het werk uwer hand zijn wij allen ¹⁾,
 wij zijn leem,
 en gij zijt onze boetseerder.*

Van 51:14 moet opgemerkt worden, dat de belofte, hier aan
 Israel gegeven, niet op terugkeer uit de Babylonische ballingschap,
 maar in het algemeen op bevrijding van overheersching betrekking
 heeft. Wat de belofte zelve betreft, deze komt later ter sprake.

Hierna vestig ik — met voorbijgaan van 51:15, 16, wat
 waarschijnlijk latere invoeging is — de aandacht op de volgende
 perikoop 51:17—23; de drie laatste verzen echter moeten om
 verbrokkeling der gedachten te voorkomen, in hun geheel voor
 de volgende paragraaf bewaard blijven, dus óók met wat erin
 niet eschatologische voorstelling, maar historische achtergrond
 is (51:21, 23). Dan blijft over

51:17—20.

51:17 *Op, op,*

sta op, Jeruzalem!

die gedronken hebt uit Jahve's hand

den beker van zijn toorn,

de kelk ²⁾ der bezwijming

hebt gedronken, geledigd.

Ik vergelijk 56—66:

1°. opwekking tot Jeruzalem gericht: 60:1

¹⁾ Misschien moet *zób* gelezen worden, de tweede helft van vs. 7b na vs. 7a; vgl. DUHM.

²⁾ Schrap כִּי.

*Op, word licht, want uw licht komt,
en Jahve's heerlijkheid gaat over u op,*

ook 62 : 6, 7 : Jahve wordt niet met rust gelaten, totdat hij Jeruzalem verheerlijkt heeft ;

2°. herinnering aan Jahve's toorn : Jahve zegt

57 : 16a, 17a : *Want niet eeuwig zal ik strijden,
en niet altoos toornen*

om de schuld van zijn winzucht ¹⁾ toornde ik,

en ik sloeg hem ²⁾, mij verbergend en toornend ³⁾.

59 : 15b *En Jahve zag 't, en 't was kwaad in zijn oogen*

63 : 10b *En hij veranderde zich voor hen in een vijand,
hij streed tegen hen.*

64 : 4b *Zie gij toorndet, en wij zondigden,
over onze handelingen, en wij waren goddeloos ⁴⁾.*

64 : 6b *Want gij verborgt uw aangezicht voor ons,
en leverdet ons over ⁵⁾ aan onze schuld.*

Zoo min als in al deze plaatsen uit 56—66, wordt 51 : 17 gezegd, dat Jahve's toorn zich openbaarde in het wegvoeren uit Palestina, een verschijnsel, dat den verdedigers der „II Jes.”-hypothese — volgens wie toch de terugkeer uit Babel naar Palestina de blijde boodschap aan Israel in 40—55 is, en de wegvoering uit Palestina dus het onheil over Israel moet zijn — tevergeefs verklaring vraagt, en de scheiding, die men tusschen Jes. 40—55 en 56—66 meent te moeten aannemen, minstens dubieus maakt; te merkwaardiger wordt dit feit, als men opmerkt, dat DUHM met het onmiddellijk volgende vers

¹⁾ Of: om zijn schuld, וְעָוֹן?

²⁾ וְאַחַדָּו.

³⁾ וְקָצַף.

⁴⁾ De lezing וְנִרְשָׁעוּ בְּמַעַלְיוֹתָיו lijkt mij de meest waarschijnlijke.

⁵⁾ וְתַתְּנוּנוּ.

51 : 18

geen weg weet — door de II Jes.-hypothese.

*Geen was haar een leider,
van alle zonen, die zij baarde;
en geen greep haar hand,
van alle zonen, die zij grootbracht;*

DUHM zegt erbij : „die Söhne haben die Mutter im Stich gelassen, ein Satz, der zu Jerusalems Eroberung durch Nebukadnezar nicht passt” — dus : schrappen. Ik meen, dat men zal moeten erkennen : 51 : 18 voegt nòg een bezwaar toe aan de vele bezwaren, die de „II Jes.”-hypothese drukken, met overname van de aantekening van DILLM.-KITF. : „von Du. ohne Grund aussgeschieden”. En evenals 51 : 17, past 51 : 18 bij gegevens in 56—66 :

56 : 9—12 de leidslieden van Israel laten hun volk aan zijn lot over (56 : 10); ook

59 : 15a *en de trouw werd gemist
en uit de stad was geweken het inzicht* ¹⁾,

59 : 16a *en hij zag dat er geen man was,
en hij was ontsteld, dat niemand tusschenbeide trad.*

51 : 19

sluit eveneens aan bij Jes. 56—66 : Jeruzalem is geteisterd door verwoesting en vernieling, honger en zwaard; **השר והשבר** — 60 : 18 in het gebied van Jeruzalem zal verwoesting en vernieling (**שר ושבר**) niet meer gehoord worden; **הרעב** — 62 : 8 de vijanden hebben het koren der Israëlieten verbruikt; terwijl bij het geheele vers b.v. 64 : 9 kan vergeleken worden.

51 : 20

wijst in niets op het exil:

¹⁾ וְסָר מֵעִיר הַשָּׁמַיִל, een der lezingen door MARTI aan de hand gedaan.

*Uw zonen lagen onmachtig¹⁾,
als een antiloop in de vangkuil,
vol als zij waren van Jahve's toorn,
van het dreigen uws gods,*

vgl. SELLIN, *Serubb.*, S 138.

Jahve's hevige toorn treft Israel ook in 56—66: vgl. vooral de bede in 64: 8

*Toorn niet, Jahve, bovenmate,
en gedenk niet eeuwig de schuld!*

Staat 51: 20 גערה parallel met חמה, 66: 15 komt het woord naast אף voor.

52: 2

wijst niet op het exil en sluit bij 56—66 aan. Jeruzalem heet „gevangene”, שביה (aldus te lezen in plaats van שבי), „gevangene dochter Zions”; zij wordt voorgesteld als zittende in het stof, en met banden om den hals. Boven de verklaring, die MARTI geeft: „wenn auch Zion selber nicht ins Exil wanderte, so doch seine Bürgerschaft, wafür Dtjes. poëtisch Zion-Jerusalem selber setzt”, verkies ik deze, die zich niet met een poëtische zeggingswijze behoeft te rechtvaardigen: Zion-Jeruzalem verkeert 52: 2 in denzelfden treurigen toestand, die 56—66 wordt verondersteld; evenmin als in 56—66 voldoende grond is, in het Babylonisch exil dien toestand te zien, is dat 52: 2 het geval.

Beroept DUHM zich voor zijn verklaring van de beide eerste verzen van 40, zooals ik bij de behandeling daarvan aanstipte, op

52: 7 vv.,

deze verzen vragen nu de aandacht.

¹⁾ בראש כל היצות wsch. te schrappen.

*Hoe liefelijk zijn op de bergen
 de voeten van den vreugdebode,
 die vrede doet hooren, goede boodschap brengt,
 verlossing doet hooren,
 die zegt tot Zion:
 Koning is uw god!
 Hoor! uw wachters verheffen de stem,
 samen juichen zij;
 want oog in oog zien zij 't,
 als Jahve naar Zion terugkeert.
 Schalt, juicht samen,
 puinhoopen van Feruzalem!
 want Jahve troost zijn volk,
 lost Feruzalem.*

Vooreerst dient gelet te worden op den toestand van Jeruzalem en Israel, door 52 : 7—9 ondersteld; wat DUHM in de verzen leest („Djes. geht hier wie überall von der Thatsache oder der Annahme aus, dass in Jerusalem und Juda eine Bevölkerung zurückgeblieben ist“), zoek ik er tevergeefs in. De verwachting, er in vervat, is niet: de ballingen keeren uit Babel terug, maar: Jahve keert terug, welke gedachte afwisselt met de voorstelling van Jahve's koningschap, die uit het Psalmen-boek bekend is, vgl. b.v. Ps. 29 : 10b, 11 :

en Jahve zal zetelen als koning voor eeuwig;

Jahve zal sterkte aan zijn volk geven,

Jahve zal zijn volk zegenen met vrede.

Misschien is het ook niet zonder belang, bij 52 : 7—9 te wijzen op overeenkomst in taal met 56 66:

מבשר, בשר 61 : 1.

משמיע, שמע Hip. 62 : 11.

שלום, 57 : 19, 21, 66 : 12.

הדרך לא־טוב 65 : 2, טוב.

ישועה, 56 : 1, 59 : 11, 17, 60 : 18, 62 : 1.

ציון, 62 : 1, 64 : 9.

יהוה אלהיך, 60 : 9

קול, 66 : 6.

צפיד, vgl. 62 : 6, 7.

יהרו, 60 : 13, 65 : 7, 66 : 17.

עין, 64 : 3.

ראה, 66 : 14 „en gij zult het zien . . .”

בשוב, 63 : 17 de bede tot Jahve: „keer terug!” (שוב).

חרבות, 61 : 4.

נהם, Picl. 61 : 2.

עמו, b. v. 65 : 22 עמי.

גאל, 63 : 9, vgl. גואל 59 : 20, 60 : 16, 63 : 16.

ירושלם, 65 : 18 e.a. pll.

Bestaat uit taalkundig oogpunt voldoende grond, een stukje als 52 : 7—9 van Jes. 56—66 zóó te scheiden, als b.v. DUHM doet?

Bij

54

teekent DUHM op vs. 1 aan: „Zion ist gemeint, wird aber nicht genannt, offenbar deshalb, weil das Gedicht C. 51 : 17 — 52 : 12¹⁾ unmittelbar vorherging”; evenzoo laat DILLM.-KITZ. 't gedicht aansluiten bij 52 : 12. Of 52 : 13—53 al dan niet van den schrijver der omgeving is, doet hier niet ter zake: ik houd, met MARTI, 54 : 1 voor een nieuw begin, en wijs er op, dat ook in 56—66 Zion-Jeruzalem wordt toegesproken, zonder dat de naam der stad wordt genoemd: 60 : 1 (vgl. 60 : 14); 62 : 1 wordt van haar in den derden persoon gesproken, terwijl 62 : 2 voortgaat in den tweeden persoon.

¹⁾ M. i. doet zulk een samenvoeging van losse, op zichzelf staande stukken, Jes. 40—55 verkeerd verklaren.

Vs. 2, 3a, en 5, 6.

Hier moet men weer vragen naar het bewijs van de imitatiehypothese, door DUHM bij 66 : 7—9 en 62 : 4, 5 voorgedragen: 62 : 4, 5 zou „Nachahmung” zijn van 54 : 1 vv., 4—6, 49 : 14 vv.; 66 : 7—9 van 49 : 20 vv., 54 : 1; wat het eerste betreft, van 49 : 14 vv. is 62 : 4, 5 dan toch een zeer vrije navolging, want 49 : 14 vv. ontbreekt het beeld van het huwelijk; zoo blijft over, dat 62 : 4, 5 navolging is van 54 : 1, 4—6; ik plaats de verzen naast elkaar:

54 : 1, 4—6

Juich, onvruchtbare, die niet
[baarde,

breek los in gejuich en jubel,

[die geen weeën hadt!

Want meer zijn de kinderen

[der eenzame,

dan de kinderen der gehuwde,

[zegt Jahve . . .

Vrees niet, want gij zult niet

[te schande worden,

en gevoel u niet beschaamd,

[want gij zult niet beschaamd

[worden;

want de schande uwer jeugd

[zult gij vergeten,

en den smaad van uw weduw-

[schap niet meer gedenken.

Want uw man is uw maker,

62 : 4, 5

Gij zult niet meer geheelen

[worden „verlatene”,

noch uw land „eenzame”¹⁾,

maar gij zult genoemd worden:

[„mijn welbehagen aan haar”,

en uw land: „gehuwde”;

want Jahve heeft een welbe-

[hagen aan u,

en uw land zal gehuwd worden.

Want zooals een jongeling een

[maagd huwt²⁾,

zal uw bouwer u huwen³⁾,

en zooals een bruidegom zich

[verblijdt in de bruid,

zal in u uw god zich verblijden.

¹⁾ Schrap hier *עוד יאמר*.

²⁾ Lees i. p. v. *יבעל יבעל*.

³⁾ Lees: *יבעל בןך*.

Jahve der heirscharen is zijn

[naam,

en uw lossen is de Heilige

[Israels,

de god der gansche aarde

[heet hij.

Want als een verlaten vrouw,

en een bedroefde van geest

[heeft Jahve u geroepen;

en een vrouw der jeugd, dat

[zij versmaad zou worden!

zegt uw god.

Met den besten wil kan ik niet inzien, waarom, afgezien van „II Jes.” en „III Jes.”, het rechts aan de blz. geplaatste stuk navolging zou zijn van het links geplaatste; men zou nog met meer recht kunnen stellen, dat 54 : 1, 4—6 navolging is, om zijn breedsprakigheid en het onvaste metrum — dat bij het metrum van 62 : 4, 5 ongunstig afsteekt. Maar — ligt het niet meer voor de hand, hier een eenheid in Jes. 40—66 te zien?

Ik neem dezelfde proef op de imitatie-hypothese bij het tweede door DUHM aldus verklaarde stuk uit „III Jes.”, en plaats naast elkander 49 : 20, 21, 54 : 1 en 66 : 7—9 :

49 : 20 21

*Nog zullen zeggen in uw ooren
de zonen uwer kinderloos-*

[heid:

*Te eng is mij de plaats,
terug! opdat ik wone.*

En gij zult zeggen in uw

[hart:

Wie heeft mij dezen gebaard?

66 : 7—9

*Voordat zij kramp had,
baarde zij;*

*voordat zij weën kreeg,
bracht zij een knaap ter*

[wereld.

Wie heeft zooiets gehoord?

Wie heeft iets dergelijks

[gezien?

den moet worden in den tekst, is van niet veel belang. Maar bij het laatste hoofdstuk van „II Jes.” moet nog worden stilgestaan.

55.

Een der punten van verschil, die tusschen „II Jes.” en „III Jes.” geconstateerd worden, is, dat „II Jes.” zich richt tot het volk Israel als geheel, „III Jes.” zich met de individuen bezig houdt. Dit verschilpunt brengt bij Cap. 55 den verdedigers van „II Jes.” moeilijkheid. DUEM ziet hier „das Ungewöhnliche, dasz der Vf. sich ausnahmsweise nicht an Gesamtisrael, sondern mehr an Einzelne wendet, dazu doch wohl, nahe vor dem Abschlusse seiner Schrift, veranlasst durch Wahrnehmungen, die er an seinem Aufenthaltsort machte”; deze verklaring gaat buiten den tekst zelve om.

Hetzelfde geldt van zijn toelichting bij

vs. 2

*Waarom weegt gij geld af voor wat geen brood is,
en uw vermogen voor wat niet tot verzadiging dient?
Hoort toch naar mij en eet het goede,
en verlustige uw ziel zich in vet!*

„Das Leben in der Fremde ist kein rechtes Leben . . .”; de schrijver „spricht wohl nicht bloß zu den Juden in Babylonien, die nach seiner Darstellung kaum in der Lage waren, Silber darzuwägen; der Ausdruck: geht zum Wasser, scheint viel eher die Juden in des Vf. s. Umgebung anzugehen, dann aber überhaupt die ganze Diaspora”. Waaruit blijkt, dat schrijver en lezers niet in Palestina wonen? Deze vraag moet rijzen bij iederen exegeet, die den tekst alleen naar zijn inhoud verklaart.

Bij de tweede helft van

vs. 5

kan weer naar de gegrondheid der imitatie-hypothese gevraagd

worden, waar DUHM van de vier laatste woorden van 60 : 9 zegt:
 „... stammt wörtlich aus C. 55 : 5”.

Ik vat mijn resultaten van het onderzoek van Jes. 40—55 in verband met de „II Jes.”-hypothese samen:

noch 40 noch 55 heeft betrekking op de Babylonische ballingschap of terugkeer uit Babel naar Palestina;

41 : 10 is bevrijding uit de Babylonische ballingschap niet de daad van Jahve;

49 : 9, 51 : 12, 13, 20, 55 : 2 zien niet op de „Exulanten”,

45 : 14, 18, 20, 22, 25 worden ten onrechte verklaard met Cyrus' optreden;

41 : 17—20, 42 : 11, 16, 43 : 19, 20, 51 : 14 hebben geen betrekking op terugkeer der ballingen uit Babel;

41 : 8, 9 heeft een terugkeer uit de Babylonische ballingschap achter zich;

43 : 5—7, 49 : 12, 18 is de verwachting niet, dat de Israëlieten uit Babel, maar dat zij uit verschillende landen naar Palestina komen;

46 : 13, 52 : 7—9 veronderstellen, dat het Israëlietische volk in Jeruzalem woont;

41 : 11—16, 42 : 24, 25 hebben betrekking op toestanden in Palestina.

Mijn conclusie is:

Er bestaat geen voldoende grond, Jes. 40—55 te beschouwen als één geheel, geschreven na het optreden van Cyrus, vóór den terugkeer der ballingen in Palestina.

De aanleiding tot deze beschouwing („II Jes.”-hypothese) geven natuurlijk die stukjes in Jes. 40—55, welke betrekking hebben op den tijd, door DUHM e.a. voor „II Jes.” aangenomen, nl.:

41 : 25, 44 : 28—45 : 7, 45 : 13, 46 : 11, 48 : 15 (Cyrus),

43 : 14, 46 : 1, 2, 47, 48 : 14 (val van Babel),
 48 : 20, 21 (Babel door de Israëlieten verlaten),
 44 : 26 (Jeruzalem herbouwd).

Maar deze stukjes, die op zichzelf staan, los van hun omgeving, geven geen recht, de rest van Jes. 40—55 te stellen in denzelfden tijd, waarop zij betrekking hebben.

De inleidings-kwestie, die zich hier voordoet, kan men langs twee wegen oplossen:

1°. Men verklaart genoemde stukjes als werkelijk geschreven in den tijd, waarop zij betrekking hebben; misschien zou men dan kunnen stellen, dat de plaatsen in Jes. 40—48, die naar vroegere Jahve-prophetieën verwijzen ¹⁾, op genoemde stukjes terugzien (de plaatsen zijn: 41 : 26, 27, 42 : 9, 43 : 12, 44 : 8, 46 : 10, 48 : 3, 5, 6, 16); die stukjes zelve zouden dan eigenlijk zijn, wat DUHM „II Jes.” noemt.

2°. Men dateert ze in na-exilischen tijd, en verstaat ze dan als terugziende op gebeurtenissen van het verleden, waarin de schrijver zich verplaatst; dan is b.v. 48 : 20 niet werkelijke aansporing, maar dichterlijke terugblik.

Natuurlijk is het hier de plaats niet, de oplossing te zoeken: ik meende volledigheidshalve de kwestie te moeten stellen. Dat zij het schoone geheel van „II Jes.”, door DUHM b.v. geconstrueerd, doet verdwijnen, mag geen reden zijn, haar te ontwijken, waar zóóveel tegen de „II Jes.”-hypothese getuigt, en DUHM en MARTI zelve met sommige plaatsen uit Jes. 40—55 geen anderen weg weten dan schrapping.

De imitatie-hypothese verklaart niet voldoende de overeenkomst in voorstelling en de onafhankelijkheid in vorm tusschen Jes. 40—55 aan de eene en 56—66 aan de andere zijde, vgl.

¹⁾ Hierover kan men vergelijken: GIESEBRECHT, *Beitr.: Deuterocesaja*, Das Alte und das Neue (S. 107—146); SELLIN, *Scrubb.*, S. 117 ff. en *Stud.* I S. 164 ff.

49 : 14 vv., 54 : 1, 4-6 — 62 : 4, 5,

49 : 18—60 : 4,

49 : 20 vv., 54 : 1—66 : 7-9,

49 : 22, 23—60 : 4, 66 : 12, 19, 20,

50 : 2—59 : 1, 16, 63 : 5,

51 : 6—60 : 19, 65 : 17, 66 : 22,

55 : 5—60 : 9.

Buiten bespreking bleven tot hier de stukken uit Jes. 40—55, die door MARTI aan „II Jes.” worden toegekend, door DUHM van de omgeving worden losgemaakt, en ook door beide geleerden op verschillende wijze verklaard worden: de zgn. Ebed-Jahve-liederen. De Ebed-Jahve-kwestie aan een grondig onderzoek te onderwerpen, ligt niet op den weg dezer studie. Toch moet ik in deze inleidende paragraaf mijn opvatting in dezen vermelden, omdat DUHM niet afdoende bewezen heeft, dat de liederen uit het geheel van Jes. 40—55 moeten worden losgemaakt, noch dat de Ebed-Jahve een individu is. Ook de verklaring van SELLIN (in *Serubb.*, *Stud. I*, en *Räts.*: de Ebed is een heerschersfiguur, een koning) verwerpend, versta ik de gestalte van den Ebed collectief, als het volk Israel, en ik zie geen reden, de liederen van hun omgeving los te maken. Ik volg dus de opvatting, gehuldigd door SMEND (*Religionsg.*², S. 352), MARTI, BUDDE (*Ebed-Jahve-Lieder*), GIESEBRECHT (*Der Knecht Jahves des Deuterocesaja*), STADE (*Bibl. Theol.* S. 307), VALETON (*Voorlez.*², IV).

Ook WELLHAUSEN, *Israel. u. jüd. Gesch.*⁶, volgens wien de Ebed-Jahve-liederen door den schrijver der omgeving later opgenomen zijn, verstaat onder den Ebed: Israel (S. 159).

Dan rest, de vraag te beantwoorden: vindt bij deze opvatting der Ebed-liederen, de „II Jes.”-hypothese er steun in, of, m.a.w.,

is het noodzakelijk, het Israel der liederen te verklaren als het Israel in de Babylonische ballingschap? Ik beantwoord deze vraag ontkennend. Geef ik in het kort den grond van deze opvatting aan, dan bepaal ik mij tot die stukken, die omnium consensu Ebed-Jahve-liederen zijn, n.l. 42: 1—4 (5—7 houdt DUHM voor toevoeging), 49: 1—6, 50: 4—9 (10, 11 vlgs. DUHM eveneens toevoeging), 52: 13—53: 12; de mogelijkheid, dat 42: 5—7, 50: 10, 11, èn bij de liederen èn bij de omgeving behooren, m. a. w. dat deze stukjes juist wijzen op de eenheid van de liederen en hun omgeving, laat ik onbesproken, evenals de stelling, dat de schrijver der omgeving de liederen aan een anderen schrijver ontleende, daar deze voor mijn doel niet van belang is.

42: 1—4.

Israel, Jahve's uitverkorene, gaat stil, maar zeker zijn weg, en zal, door Jahve's geest bekrachtigd, de gansche aarde vervullen met het recht en de onderwijzing van zijn god.

49: 1—6.

Israel wordt als sprekend tot de volkeren ingevoerd; het weet zich van ouds door Jahve uitverkoren, zijn knecht, aan wien Jahve zich, als de tijd daartoe gekomen is, verheerlijken zal, maar het is door moedeloosheid geslagen, omdat zijn arbeid tot niets schijnt geleid te hebben — daarom doet het een beroep op zijn god, die de moeiten van zijn volk beloonen zal. Dat beroep op Jahve's vergelding is niet vergeefsch:

*En nu zegt Jahve,
die mij vormde van de moederschoot af tot zijn knecht,
om Jakob tot zich terug te brengen
en Israel te verzamelen ¹⁾,
en ik was geëerd ²⁾ in Jahve's oogen,*

¹⁾ L. p. v. יאסף לא יאסף lees לא יאסף, parall. met ישוב.

²⁾ יאבד.

en mijn god was mijn kracht:

*Te gering is 'l ¹⁾, de stammen Jakobs te doen opstaan
en de bewaarden ²⁾ Israels terug te brengen,*

ja, ik stel u tot een licht der natiën,

opdat mijn verlossing zij tot het einde der aarde.

Zoo moet 49 : 5, 6, luiden, als men zich bij de lezing zoo dicht mogelijk bij M. T. wil houden. Maar — hiertegen is een groot bezwaar: blijkens vs. 6 (להשיב en להקים) moet in vs. 5 לשובב en לאסף worden verklaard in letterlijken zin: van het herstel van Israel door de terugvoering van de ballingen uit Babel; volgens vs. 5 was het dus steeds Jahve's doel geweest, zijn volk uit het exil terug te brengen, ja, van de verkiezing van Israel af reeds — terwijl volgens vs. 6 die terugbrenging te gering voor Jahve is. In navolging van GIESEBRECHT, *Knecht Jahv.*, S. 40—46, meen ik, dat, óók uit stilistisch oogpunt beschouwd, 49 : 5a β geschrapt moet worden: dan spreekt vs. 6 vs. 5 niet tegen, en sluit de rest van vs. 5 aan bij יצרי מבטן לעבר לו. Op vs. 6, de pointe van het tweede Ebed-lied, lijdt de „II Jes”-hypothese schipbreuk, want deze ziet in het herstel van Israel door den terugkeer uit Babel het heil, dat „II Jes.” aankondigt, terwijl dit vers haar als minderwaardig beschouwt.

Terwijl dus 42 : 1—4 uit niets volgt, dat met Israel t.d.p. het Israel in de Babylonische ballingschap wordt bedoeld, ziet 49 : 1—6 terug op den terugkeer uit het exil.

Aan het tweede Ebed-lied, waarin Israel moedeloos is, omdat zijn arbeid, zijn moeite, vergeefs is geweest, sluit zich het derde, 50 : 4—9,

aan, waarin Israel, gewillig hoorend naar Jahve's woord, onder

¹⁾ Schrap ויאמר en יעבר לי עבר.

²⁾ יצורי.

lijden gebukt gaat; maar omdat het weet, door Jahve geholpen en niet beschaamd gemaakt te zullen worden, volhardt het, ja, daagt het zijn tegenstanders uit: zij zullen vergaan, gelijk een kleed, dat door de mot verteerd wordt. Israel tegenover de heidenen, en in lijden — deze voorstelling geeft ook het laatste Ebed-lied,

52 : 13—53 : 12,

waarbij ik, om de controversen, die zich hier voordoen, langer moet stilstaan. Duidelijkheidshalve geef ik het in vertaling van den tekst, zooals hij m.i. gelezen moet worden.

*Zie, mijn knecht Israel ¹⁾ zal verhoogd zijn,
en verheven, en zeer hoog:*

zooals over hem ²⁾ velen zich ontzetten,

..... ³⁾

zoo zullen ontroerd worden vele natiën,

vóór hem koningen hun mond sluiten,

want wat hun niet verteld was, zien zij,

en wat zij niet gehoord hadden, merken zij op:

Wie gelooft, wat wij hooren,

en Jahve's arm, over wien openbaart hij zich?

Hij kwam toch op als een scheute vóór ons ⁴⁾,

en als een wortel uit een drogen grond;

geen gestalte had hij en geen heerlijkheid ⁵⁾,

en geen uiterlijk, dat wij hem begeerden,

zóó verdorven was zijn uiterlijk — geen man meer,

en zijn gestalte — geen menschenkind meer.

¹⁾ ישראל i. p. v. ישׁבֵל naar BUDDE, *Ebed-Jahve-Lieder*, S. 35.

²⁾ עליו i. p. v. עלך.

³⁾ Ik plaats in navolging van DUHM, MARTI 52 : 14a β δ nà 53 : 2; 52 : 14 is blijkbaar een stichos uitgevallen.

⁴⁾ לפניו i. p. v. לפניו.

⁵⁾ Schrap וראו.

Veracht was hij en verlaten van de menschen,
 een man van smarten en gemeenzaam met ziekte,
 en als een, voor wien men 't gelaat verbergt,
 veracht, en wij telden hem niet.
 Maar onze ziekten, hij droeg ze,
 en onze smarten, die torste hij,
 terwijl wij hem beschouwden als een getroffene,
 een door God geslagene, en een verdrukte.
 Maar hij werd doorboord om onze overtredingen,
 geslagen om onze schulden;
 de tuchtiging van onzen vrede was over hem,
 en door zijn striemen gewerd ons genezing.
 Wij allen, als schapen dwaalden wij,
 ieder naar zijn weg wendden wij ons,
 maar Jahve deed hem treffen
 de schuld van ons allen.
 Mishandeld werd hij en hij werd verdrukt,
 maar niet opende hij zijn mond;
 als een lam, dat naar de slachtbank gevoerd wordt,
 en als een schaap, voor zijn scheerder stom ¹⁾.
 Uit den druk en het gericht is hij weggenomen,
 en van zijn geslacht ²⁾ — wie denkt eraan:
 hij is weggenomen uit het land der levenden,
 om onze overtreding ³⁾ doodelijk getroffen ⁴⁾?
 En men stelde bij de goddeloozen zijn graf,
 en bij de overtreders ⁵⁾ zijn grafhewel ⁶⁾,

¹⁾ Schrap het hierop volgend: וְלֹא יִפְתָּח פִּי.

²⁾ Ik volg hier de vertaling van Prof. VALETON (*Voorlez.*², bl. 166), die mij de meest waarschijnlijke lijkt.

³⁾ מַפְשְׁעֵי i. p. v. מַפְשְׁעֵי.

⁴⁾ נִגַּע לְמִי i. p. v. נִגַּע לְפָנָיו.

⁵⁾ קִטְרִי i. p. v. מַפְשְׁעֵי.

⁶⁾ מִקְבְּרוֹ

*hoewel hij geen onrecht gedaan had,
 en geen bedrog in zijn mond was geweest.
 Maar Jahve behaagde 't, hem te verbrijzelen ¹⁾;
 hoewel hij zichzelf tot schuldoffer stelt ²⁾,
 zal hij zaad zien, lang leven,
 en Jahve's welbehagen zal door zijn hand gelukken
 ³⁾
 Daarom zal hij erven ⁴⁾ onder grooten,
 en met machtigen buit deelen;
 omdat hij zijn leven uitgoot ⁵⁾,
 en bij de overtreders geteld werd ⁶⁾.*

In dit lied staan twee partijen tegenover elkander: de lijdende en de toeschouwende. De eerste moet Israel zijn, om twee redenen:

1°. alleen bij de collectief-verklaring is te verstaan, wat van den Ebed wordt gezegd;

2°. de toeschouwende partij is: de volken, de heidenen; dit maakt 't waarschijnlijk, dat ook de lijdende een volk is ⁷⁾.

Ter argumenteering van 2°. geef ik het volgende:

De lijdende partij is: een onaanzienlijke, smart dragende, door ziekten géplaagde, algemeen veracht.

De toeschouwende partij wordt 53 : 1 sprekend ingevoerd, in het meervoud. Zij hadden dien onaanzienlijke gezien, en hem niet geteld. Maar — hun verhouding tegenover hem is nu anders geworden; een droevige bekentenis spreekt uit vs. 4—6: want niet alleen, dat zij den lijder veracht hadden, neen, zij beschouwden

¹⁾ Schrap *החל*.

²⁾ *שם*.

³⁾ Vs. 11 lijkt mij onherstelbaar corrupt.

⁴⁾ *יָהוָה* i. p. v. *אֲחֵינוּ*.

⁵⁾ Schrap *לָמַח*.

⁶⁾ Vs. 12b houd ik voor toevoeging, het lijkt mij niet onmogelijk, dat het geheele vs. 12 een toevoeging is.

⁷⁾ Vgl. GIESEPRECHT, *Beitr.*, S. 146—185.

zijn lijden als door God zelven hem tot straf gezonden. En nu — nu zien zij in, dat het geen straf was, maar dat zijn ziekten en smarten door hem gedragen werden juist voor zijn verachters; nu is het tot hen doorgedrongen, dat hij niet om eigen, maar om hun schuld leed. Zij, zijn verachters, moeten bekennen, dat hij geen straf had verdiend, maar dat zij zelven schuldig waren, als schapen rondolend — hoe anders was 't met den lijder gesteld, dan zooals zij eerst dachten!

Maar, daarbij was het nog niet gebleven. Zij smaadden den verachtelijke niet alleen, maar mishandelden hem, die zich niet verzette en als een lam geduldig was . . . En nu, die verachte, onaanzienlijke, geplaagde, gedoode, nog na zijn dood gehoode — had gewillig niet alleen, maar ook onschuldig geleden, de schuld van zijn kwellers gedragen!

Wie had dat kunnen denken!

*Wie geloofst, wat wij hooren,
en Jahve's arm, over wien¹⁾ openbaart hij zich!*

Wie is nu die sprekende partij in 53 : 1 vv.? De samenhang geeft het antwoord. 53 : 12 brengt den Ebed in betrekking tot רבים en עצומים, d. z. in het algemeen: grooten der aarde, dus niet: Israelieten; en wat onmiddellijk aan 53 voorafgaat, verklaart de 53 : 1 vv. sprekenden als de volken, de heidenen.

53 : 1 vv. klinkt (duidelijk vs. 4—6) een toon van verwondering door, in 53 : 1 als in een motto samengevat — voor de hand ligt, die verbazing te combineeren met 52 : 15a: vele natiën worden ontroerd, koningen sluiten — van verbazing — den mond: wie had dat kunnen vermoeden, wat zij nu inzien! — 53 : 1 vv. bekennen de sprekenden, dat zij den lijder niet telden; zij beschrijven hem als iemand, voor wien men het gelaat verborg, men

¹⁾ SELLIN, *Räts.*, S. 41 betreft dit vs terecht op den verdrukte.

wilde hem niet aanzien, zóó droevig, zóó verachtelijk zag hij eruit; en 52 : 14 bevat denzelfden trek (ook bij weglating van 14a β δ): velen ontzetten zich over den Ebed.

Ik verklaar daarom de 53 : 1 vv. sprekenden als: de heidenen, met GIESEBRECHT (*Beitr.*, S. 146 ff., en *Knecht Jahv.*, S. 58 ff.), SMEND (*Religionsg.*², S. 355), BUDE (*Ebed-Jahve-Lieder*, S. 7 ff.), MARTI en ROY (*Jes.* 40—55, S. 9 ff.).

Dit brengt tot de, reeds door de parallelen, die de zgn. „Krankheitspsalmen” leveren ¹⁾, voor de hand liggende verklaring: de tegenover de heidenen staande, lijdende Ebed is het volk Israel ²⁾. Dat dit lijden van Israel moet verstaan worden als de Babylonische ballingschap, kan wel gesteld, maar niet bewezen worden; de uit na-exilischen tijd afkomstige Psalmen, die hier vergeleken kunnen worden, maken 't onwaarschijnlijk.

Ik vat mijn beschouwing van de Ebed-Jahve-liederen samen:

- 1°. zij behoeven niet van hun omgeving, waaraan zij door veel verbonden worden ³⁾, losgemaakt te worden;
- 2°. de Ebed-Jahve is het volk Israel;
- 3°. dat het lijden van Israel het exil is, is onbewezen; overeenkomst met latere psalmen en 49 : 6 plaatst de liederen na het exil.

Het resultaat van het in deze paragraaf ingestelde onderzoek is:

- 1°. Jes. 40—55 bestaat uit los naast elkander staande stukjes;

¹⁾ Ik kan hier niet verder op ingaan, maar verwijs b. v. naar KOSTERS, *Theol. Tijdschr.*, 1896, bl. 594.

²⁾ Ik verwerp voor Jes. 53 dus de verklaringen van KITTEL, *Zur Theol.*, II, en FELDMANN, *Knecht Gottes*, die in den Ebed zien den lijdenden Messias, en BERTHOLET, *Jes.* 53, die in zijn beeld Eleasar geteekend vindt. De verklaring van GRESSMANN, *Esch.* (§ 31 „Der sterbende Gott”) is zeer hypothetisch en bij vergelijking met de „Krankheitspsalmen” onwaarschijnlijk. Maar gesteld, dat achter Jes. 53 een kultus-lied moest gezocht worden, de Oud-Testamentische schrijver zou het dan toch geheel aan zijn gedachtenwereld dienstbaar gemaakt hebben, en voor hem is de Ebed = Israel.

³⁾ Het ligt niet op mijn weg, dit te staven; men leze er over vooral BUDE, *Ebed-Jahve-Lieder* en GIESEBRECHT, *Knecht Jahv.*

2°. dat 41 : 25, 43 : 14, 44 : 26, 44 : 28—45 ; 7, 45 : 13, 46 : 12, 11, 47, 48 : 14, 15, 20, 21 op de geschiedenis van de tweede helft der zesde eeuw betrekking hebben, geeft geen recht, Jes. 40—55 in dien tijd te plaatsen;

3°. waar dus vele eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55 onbepaald zijn, wat den tijd van ontstaan betreft, DUIM en MARTI teksten uit die Capita schrappen, omdat zij hen niet in het exil kunnen plaatsen of er in herinneringen zien aan Jes. 56—66, en het tusschen Jes. 40—55 en 56—66 door hen geconstateerde verschil vaak (ook uit taalkundig oogpunt) aan twijfel onderhevig is,

meen ik, mede in aanmerking genomen, wat ik in de Inleiding over Jes. 40—55 opmerkte, het recht te hebben, een onderzoek in te stellen naar de overeenkomst van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55 met die in Jes. 56—66.

§ 2. De eschatologische voorstellingen, vergeleken met die van Jesaja 56—66.

41 : 8—16.

Het verdrukte Israel vreeze niet voor zijn vijanden; Jahve, zijn god, zal het helpen, zijn belagers zullen omkomen, 41 : 10—13.

Vgl.

57 : 14—19 de tijd, dat Jahve zijn volk geneest en troost, breekt aan:

57 : 14 *Hoogt op, hoogt op, baant den weg!*

Neemt weg de hindernissen van den weg mijns volks ¹⁾!

57 : 16, 17 Jahve heeft zijn volk gestraft, maar nú zegt hij:

¹⁾ Uit wy blijkt, hoe weinig grond 't heeft, tusschen Jes. 40—55 en 56—66 de tegenstelling te poneeren: 40—55 richt zich tot het volk, 56—66 tot de (vrome) individuen.

57 : 18 *Zijn wegen zag ik, en ik zal hem genezen,
en hem rust geven ¹⁾ en troost brengen hem en zijn
treurenden.*

59 : 20a voor Zion komt een lossers,

60 : 16b Jahve zal zich voor Israel betoonen de verlosser en
losser van zijn volk, de Sterke Jakobs;

60 : 20 dan zijn de dagen van Israels rouw ten einde.

61 : 2 de blijde boodschap voor Israel is: het jaar van Jahve's
welbehagen in zijn volk breekt aan, en de dag zijner wrake over
Israels vijanden is dáár; alle treurenden worden getroost: de asch
op 't hoofd moet vervangen worden door hoofdtooi, het rouw-
kleed plaats maken voor vreugdeolie, en een loflied zal uiting
geven aan de vreugde, die den vroeger kwijnenden geest dan
vervult 61 : 3.

62 : 11 het heil der dochter Zions komt: Jahve brengt loon en
vergelding,

65 : 18 hij scheidt Jeruzalem tot jubel, haar inwoners tot blijd-
schap.

66 : 6 Jahve brengt zijn vijanden vergelding — de keerzijde
hiervan is het woord, tot Israel gericht:

66 : 13 *Zooals iemand, dien zijn moeder troost,
zóó zal ik u troosten ²⁾. —*

De verwachting van 41 : 8—16: Jahve zal het verdrukte volk
verlossing, zijn vijanden den ondergang brengen, past bij Jes.
56—66.

Het ongelukkige Israel vreeze niet: Jahve, zijn lossers, zal
het helpen en doet het zijn vijanden vernietigen, 41 : 14—16a.

¹⁾ יִצְחָקוּ

²⁾ Het lijkt mij waarschijnlijker, dat זִכְרוֹנֵי יִשְׂרָאֵל תִּרְחֹם een bijvoegsel is, dan dat בֵּן אִמּוֹ אֲחֻמָּסוֹ וְגוֹ' geschraapt moet worden.

De geest, die uit deze verwachting spreekt, is dezelfde, als die aan de voorstellingen van 56—66 ten grondslag ligt:

65 : 15 zij, die Jahve hebben verlaten, zullen hun naam tot een vloek nalaten aan Jahve's verkorenen, die

61 : 6 genieten van den rijkdom der natiën en op haar heerlijkheid zich beroemen ¹⁾).

Dan verheugt Israel zich in zijn god, die zijn volk verlost
41 : 16b.

Vgl.

57 : 19. Doordat Jahve zijn volk geneest en rust en troost brengt (57 : 18), scheidt hij „vrucht der lippen” (lees: נִיב), d.z. lofprijzingen;

60 : 5 als Jahve's heerlijkheid over zijn volk opgaat (60 : 1), dan zal Jeruzalem van blijdschap stralen en sidderen van vreugde en haar hart zich verruimen (רָחַב) oppos. van: eng, nauw zijn, d.i. beklemd, angstig zijn), omdat (vgl. 66 : 14)

60 : 20 de tijd van haar rouw voorbij is, en dan

61 : 7 de geleden smaad door eeuwige blijdschap wordt uitgewischt;

65 : 18 zooals Jahve zelf zich verblijdt in het geluk van zijn volk, zal Israel zich verheugen en jubelen over den heilrijken toestand, dien Jahve in het aanzijn riep, als

65 : 19 gewezen noch geklaag in de stad wordt gehoord;

61 : 3 nu gedruktheid voor den lofzang moet wijken,

60 : 18 mogen de poorten der stad „Lofzang” heeten, en kan tot het volk de opwekking worden gericht

66 : 10 *Verheugt u met Jeruzalem en jubelt in haar,
allen, die haar liefhebt!*

¹⁾ תהדרו of תהאירו.

*Hebt blijde blijdschap met haar,
allen, die over haar rouwt!*

61 : 10 wordt Israel sprekend ingevoerd, als in een jubelkreet over het gekomen heil uitbrekend:

*Ja, verblijden zal ik mij in Jahve,
mijn ziel verheuge zich in mijn god!*

*Want hij heeft mij bekleed met kleederen des heils,
in den mantel der gerechtigheid mij gehuld ¹⁾,
zooals een bruidegom den tulband opzet ²⁾,
en zooals een bruid zich tooit met haar sieraden ³⁾.*

En als de tegenstelling wordt geschilderd tusschen het lot van hen, die Jahve verzaakten, en zijn getrouwe dienaren 61 : 11—14, wordt ook de vreugde, die het deel dezer vromen zal zijn, niet vergeten, 61 : 13, 14.

41 : 17—20.

Jahve zal zijn vromen op wonderbare wijze verkwikken: op kale plaatsen en in dalen roept hij stroomen en bronnen te voorschijn, het droge land wordt door waterbronnen gedrenkt; cederen en acacia's, mirten en olijfboomen, cypressen, platanen en buksboomen doen woestijn en steppe verdwijnen. En het doel van dit alles is, dat men Jahve's hand erkenne.

Bij 41 : 17b kan men b.v. vergelijken 57 : 18,

bij 41 : 17a, 18 de tegenstelling in 65 : 13: Jahve's dienstknechten

¹⁾ Lees יָצַדְתִּי.

²⁾ Lees יָצַדְתִּי.

³⁾ Ik zie geen reden, 61 : 10 te schrappen, noch de noodzakelijkheid, het ná 61 : 11 te plaatsen.

zullen drinken hebben, maar wie hem verlieten, lijdten dorst, terwijl met

41 : 19 gecombineerd moet worden 60 : 13, waar Jeruzalem de belofte krijgt:

*De heerlijkheid van den Libanon zal tot u komen,
cypres, plataan en buksboom tezamen,
om op te luisteren mijn heilige plaats,
en opdat ik de plaats mijner voeten eere.*

Evenals 41 : 19 wordt 60 : 13 gearbeid met oude motieven, die eigenlijk geen van beide plaatsen tot hun volle recht laat komen. Evenals men 41 : 19 vragen kan: wonen de Israelieten dan in de woestijn, dat déze belofte hun gedaan wordt? kan men 60 : 13 vragen: wat doen de boomen in de stad Jeruzalem, daar zij origine niet met een cultuur-plaats, maar met het paradijs verbonden zijn? En zooals 41 : 19 de verklaring van DUHM, MARTI, dat de personen, wien deze woorden gelden, de ballingen zijn, op hun tocht door de woestijn van Babel naar Palestina, een uitweg is om de moeilijkheid op te lossen, terwijl men moest erkennen, dat ook de schrijver haar niet tracht op te lossen, zoo is ook bij 60 : 13 de exegese door DUHM en anderen gevolgd, een kunstig gevonden nood-uitweg maar een verwerpelijke. Noodzakelijk is zij niet, want de tekst zegt niet met zooveel woorden, dat de tempel met kostbaar hout zal gerestaureerd worden. DUHM legt met zijn „jene Waldbäume gehören nicht in eine antike Stadt oder vielmehr Festung mit engen Strassen...” de eschatologische voorstellingen aan door hem zelve gemaakte banden—wat op de exegese nooit gunstigen invloed oefenen kan. Men zal erin moeten berusten, dat de schrijver „Dillmanns Geschmack” deelt.

Bij 41 : 20 kan men vergelijken 60 : 9: de Joden uit de ver-

strooiing en de schatten der heidenen komen tot Jeruzalem
voor den naam van Jahve uw god
en voor den Heilige Israels, want hij verheerlijkt u.

Niettegenstaande alle zinnelijke verwachtingen, wordt 56—66, gelijk 41 : 20, Israels heil geheel in Jahve gezien: hij heeft de hand in alles, want het volk wacht.

42 : 1—4.

Door Israel wordt Jahve's recht en wet den natiën gebracht en op de geheele aarde geplant.

Terecht verklaart MARTI: „Der Ebed-Jahve, der diese wahre Religion hat, soll sie zu den Völkern hinaustragen (לגוים יוציא), womit aber nicht gesagt ist, dass er selber als Missionar in die Welt hinausziehen soll; 2 : 1—4 ¹⁾ steht nicht im Gegensatz dazu, sondern hebt nur die andre Seite davon hervor.”

Terwijl

59 : 19 naar voren wordt gebracht, dat men alom Jahve's naam en heerlijkheid ziet ²⁾ door het gericht, dat hij over zijn vijanden houdt, spreekt

65 : 16 het ideaal uit, dat wie zich op aarde zegent of zweert, dit doet bij den God der waarachtigheid ³⁾, bij Jahve, het ideaal van een algemeen Jahvisme, dat 66 : 23 op uitwendige wijze aan het licht treedt, doordat bij elke nieuwe maan en op elken Sabbat ieder zich voor Jahve buigt.

Zoo wordt het universalisme van 42 : 1 vv. door 56—66 vertegenwoordigd; maar ook de voorstelling van 42 : 1 vv., dat de geheele

¹⁾ Dit stukje komt met zijn eschatologische voorstellingen in het vierde Hoofdstuk — dat Jes. 1—35 onderzoekt — ter sprake.

²⁾ יראה

³⁾ אמת

aarde tot het Jahvisme komt door Israels bemiddeling, ligt in de lijn van 56—66:

60 : 14 de vroegere verdrukkers van het volk komen naar Jeruzalem, door haar heerlijkheid aangetrokken (60 : 3) en noemen haar: de stad van Jahve, het Zion van den Heilige Israels,

61 : 9 alle natiën, die Israel zien, moeten van dit volk erkennen, dat het een zaad is, door Jahve gezegend.

42 : 10—12.

Dichterlijke opwekking, om Jahve alom op de aarde juichend cer te geven.

De idee van de algemeene erkenning van Jahve als God, die zich hier in poëtischen vorm (vs. 10b a: *bruisse*¹⁾ *de zee en haar volheid!*) uit, sluit èn bij 42 : 1—4 èn bij de bovengenoemde plaatsen uit 56—66 aan.

42 : 13—16.

Jahve zal als een held tegen zijn vijanden uittrekken; langen tijd heeft hij zich ingehouden: nú zal hij het gewas van bergen en heuvelen doen verdorren, stroomen en vijvers droog maken²⁾; blinden zal hij leiden³⁾, vóór hen duisternis in licht, oneffenheden in vlakke doen verkeeren.

42 : 14a *Gezwegen heb ik van voorlang,
stil ben ik geweest, ik heb mij ingehouden.*

¹⁾ Lees יָרַעַם.

²⁾ Lees אַיִם i. p. v. צִיָּה.

³⁾ Schrap לֹא יָדְעוּ כִּדְרֵךְ אֱלֹהִים.

Vgl.

57 : 11^b, waarvan alleen de drie eerste woorden vaststaan וְאוֹתֵי לֹא (met וּמַעֲלָם is niets te beginnen; en וְאוֹתֵי לֹא ziet er niet als oorspronkelijk uit, vgl. 11^a וְהִירָאִי), die opgevat kunnen worden als vraag van Jahve aan de personen, wien 57 : 3 vv. geldt:

niet waar, ik zweeg ?

63 : 15^b β naar de meest waarschijnlijke lezing אֱלֹהֵי תְהַאֲפֵק, *houd u niet in!* (וְרַחֲמִיךָ trek ik niet met KIITTEL B. H. bij déze woorden, maar voeg ik achter מַעֲיֵךְ (הַמּוֹן מַעֲיֵךְ);

64 : 11 *Zoudt gij hierbij u inhouden, Jahve, zwijgen ?*

42 : 14^b, 13 *Als een barende zal ik stenen,
hijgen en naar lucht snakken beide.
Jahve zal als een held wittrekken,
als een krijgsman ijver verwekken;
hij zal schreeuwen, ja, 't uitschreeuwen,
tegen zijn vijanden als held zich gedragen.*

42 : 14—16 wordt gecombineerd: Jahve houdt zich niet meer in (42 : 14^b 13^b), strijdt tegen zijn vijanden (42 : 13), brengt zijn volk heil (42 : 16). Deze zelfde voorstelling ligt ten grondslag aan de bede om verlossing, waarmede 64 sluit:

*Zoudt gij hierbij u inhouden, Jahve,
zwijgen, en ons verdrukken bovenmate ?*

Ook de voorstelling van Jahve als גִּבּוֹר en מִלְחָמוֹת אִישׁ sluit bij 56—66 aan, vgl.

63 : 1—6 ; terwijl ook de teekening van

59 : 16—18 niet alleen met het vermelden van Jahve's קִנְיָה, maar evenals

66 : 6 door het naar voren brengen van de vergelding, die zijn vijanden wacht (גְּמוּלָא לְאִיבֵי), aan 42 : 14b, 13 herinnert.

42 : 15

Jahve zegt:

*Ik zal bergen dor maken en heuvelen,
en al hun gewas doen verdrogen;
en ik zal stroomen maken tot woestenijen,
en vijvers doen verdrogen.*

Om de verklaring van deze voorstelling, met vergelijking van andere plaatsen uit het O. T., die hierbij in aanmerking komen, is het hier niet te doen; men zie daarvoor GRESSMANN, *Esch.*, § 5 (S. 19—30). Maar voor dit onderzoek is het volgende van belang:

42 : 13, 14 zegt: Jahve komt in actie, bestrijdt zijn vijanden,

42 : 16: Jahve brengt zijn volk heil — en daartusschen staat: Jahve's openbaring in de natuur ¹⁾. Deze combinatie van Jahve's verlossing van zijn volk en zijn openbaring in de natuur heeft ook 56—66 in den overgang van 63 en 64:

63 : 19—64 : 2 *Wij zijn als over wie gij niet van ouds heerschtet,
over wie uw naam niet is genoemd.*

*Och, of gij den hemel scheurdet, nederdaaldet,
vóór u de bergen beefden,*

zoals vuur rijshout aansteekt,

vuur water doet borrelen,

om uw naam bekend te maken aan uw tegen-

[standers,

opdat voor u natiën sidderden,

doordat gij vreeselijke dingen doet, waarop wij

[niet gehoopt hadden ²⁾],

en die men van ouds niet gehoord hadt!

¹⁾ GRESSMANN: „Die Offenbarung Jahves im Sturm“, „Der Tag des Sirokko“.

²⁾ Schrap de 4 laatste woorden van 64 : 2.

Het מִפְנֵיךְ הָרִים נוֹלוּ 63 : 19 correspondeert met 42 : 15 ¹⁾.

42 : 16 a b α *En ik zal blinden doen gaan op den weg,
op paden, die zij niet kennen, hen doen wandelen;
ik zal duisternis vóór hen maken tot licht,
en oneffenheden tot vlakke,*

vgl.

58 : 8 *Dan zal als de dageraad doorbreken uw licht,
en uw genezing haastig uitspruiten;
en vóór u zal uw gerechtigheid gaan,
Jahwé's heerlijkheid uw achterhoede zijn ²⁾;*

58 : 10 b *en in de duisternis zal opgaan uw licht,
en uw donkerheid zal als de middag zijn.*

43 : 1—7.

Terwijl bij 42 : 16 en 58 : 8, 10 b zich 43 : 2 aansluit, door het leven der Israelieten als een reis, een tocht voor te stellen (vgl. bij dit vers de parall. uit Psalmen bij DILMM.-KIT. S. 387), past 43 : 5 b—7 a door de hier uitgesproken verwachting zelve bij 56—66 :

*Van het Oosten breng ik uw zaad,
en van het Westen verzamel ik u;
ik zeg tot het Noorden: geef!
en tot het Zuiden: houd niet terug!
Ik breng mijn zonen van verre,
en mijn dochters van het einde der aarde,
elk, die genoemd is met mijn naam,
dien ik tot mijn eer heb gevormd, ja, gemaakt ³⁾.*

Ook naar de verwachting van 56—66 komen de Joden uit de

¹⁾ GRESSMANN, *Esch.*, S. 12—16 „Der Tag des Erdbebens“.

²⁾ יִאֲסֶף

³⁾ Lees 43 : 7 לְכַבֹּדִי en schrap בְּרִאחֹתַי.

verstrooiing van verre (מבלי-הגוים 43 : 6—60 : 4, 9, 66 : 20), en ook in 56—66 wordt van den terugkeer van Israels zonen en dochteren gesproken:

- 60 : 4 *Hef op rondom uw oogen, en zie!*
zij allen verzamelen zich, komen tot u;
uw zonen komen van verre,
en uw dochters worden op de heup gedragen.
- 60 : 9 *Want tot mij zullen zich de vaartuigen verzamelen¹⁾,*
met de Tarsisschepen voorop,
om uw zonen van verre te brengen.
- 66 : 20 *En men zal al uw broeders uit alle natiën brengen*
als gave aan Jahve²⁾, op mijn heiligen berg.

43 : 16—20a

sluit door vs. 16, 17 (herinnering aan den doortocht van de Schelfzee en de vernietiging van het Egyptisch leger) bij 56—66

aan: 63 : 9, 11—13; terwijl

vs. 19b herinnert aan de paradijs-motieven van 41 : 17—20 en

60 : 13, betreft

vs. 20a ook de dieren in de teekening van den komenden heilstijd, evenals 65 : 25a.

44 : 1—5.

Israel, Jahve's knecht, door Jahve geschapen en uitverkoren, vreeze niet! Hij zal zijn volk met groote vruchtbaarheid zegenen, terwijl ook heidenen zich bij Jahve en zijn volk aansluiten.

¹⁾ ציפים יקומו

²⁾ Schrap de vijf woorden die op ליהוה volgen.

44 : 3. *Want ik zal water uitgieten op het dorstige ,
en beeken op het droge ;
ik zal mijn geest uitgieten op uw zaad ,
en mijn zegen op uw spruiten.*

Spruiten, צאצאים, is in 56—66 een gewone term, en eigenaardig is, dat op de beide plaatsen, waar het in die Capita voorkomt, het met זרע wordt gebruikt evenals 44 : 3, zie 61 : 9 (waar de woorden parallel staan) en 65 : 23.

44 : 4. *En zij zullen uitspruiten als gras tusschen water ¹⁾,
als wilgen aan waterstroomen.*

Dezelfde verwachting van groote uitbreiding van Israel koestert 56—66 :

60 : 22a *De kleine zal zijn tot een stam
en de geringe tot een machtige natie ,*

meer uitgewerkt in

66 : 7, 8 *Voordat zij kramp had ,
baarde zij ;
voordat zij weeën kreeg ,
bracht zij een zoon ter wereld.*

Wie heeft zoiets gehoord ?

wie heeft iets dergelijks gezien ?

*Wordt het volk van een land ²⁾ ter wereld gebracht
op één dag ?*

Of wordt een natie geboren

op eens ?

Want weeën heeft gekregen, ja gebaard heeft

Zion haar zonen.

¹⁾ Lees i. p. v. כבין כים : בבין.

²⁾ Voeg עם in.

44 : 5. *Déze zal zeggen: van Jahve ben ik,
en géne zich noemen ¹⁾ met den naam van Jakob;
en die zal op zijn hand schrijven: van Jahve,
en den bijnaam Israel krijgen ²⁾.*

Ongetwijfeld wordt hier niet de aansluiting van volkeren, maar van individuen bij Israel in uitzicht gesteld. Maar als DUHM met dit verschijnsel het geloof en den juisten blik van „Dtjes.” op het heden belichten wil, schiet hij zijn doel voorbij: „Nicht als Völker wie C 2 : 2 ff., sondern als Privatpersonen schliessen sich die Fremden an Israel an. Die meisten Völker sind zur Zeit des Vf.s in ihrer nationalen Geschlossenheit zerstört, durch einander geworfen und zersetzt; Israel wird nach Dtjes. wieder ein Volk werden, nicht so ohne Weiteres die anderen zertrümmerten Nationen. Dass Dtjes. die Weltlage und die Zukunft richtig gesehen hat, das hat die Folgezeit erwiesen; das Verdienst kommt aber nicht auf Rechnung eines besonderen Scharfblicks und einer wirklichen Weltkenntnis, sondern seines Glaubens an den eschatologischen Satz, dass Israel noch einmal Weltmittelpunkt werden muss, und der inzwischen gemachten Erfahrung, dass die Völker als solche Israel eher feindlich als freundlich gesinnt sind. Als Einzelne werden sich die Heiden Jahve zu eigen geben und sich Israel angliedern”. Terecht stelt MARTI tegenover deze voorstelling: „Die Verheissung... spricht... nur von dem Anschluss Einzelner und nicht wie 2 : 2—4 von dem ganzer Völker, letzteres ein Gedanke, der aber Dtjes. durchaus nicht fern liegt”, zich beroepend op BERTHOLET, *Stellung der Israeliten zu den Fremden*, S. 118: „Die Verehrung (von Jahve) ergreift Könige und Fürsten (49 : 7); das verspricht den Übertritt ihrer Völker (51 : 4 f.); schliesslich

¹⁾ יָקָרָא

²⁾ יִבְנֶה

soll sich Jahwe jedes Knie beugen und jede Zunge ihm zuschwören (45 : 23 f.)". Ik wijs ook op 42 : 1—4 en wat daarbij in deze paragraaf (blz. 102, 103) werd gezegd betreffende de eschatologische voorstellingen in 56—66. Ook déze Capita houden zich èn met de volkeren èn met de individuen bezig, vgl. 56 : 3, 6, 7 over den כַּיְהַנְבֵר, die zich bij het Jahvisme aangesloten heeft; aan het argumentum e silentio, door DUHM aangevoerd bij de vergelijking van 44 : 5 en 56 : 3 v.v. („Und in wie ganz anderem Tone wird Cap. 56 : 3 ff. von den Fremden gesprochen!") mag geen waarde gehecht worden; want

1°. wie kan bewijzen, dat de schrijver van 44 : 5 den heidenen géén voorwaarden stelde voor de aansluiting bij het Jahvisme? en

2°. met datzelfde argument zou men met hetzelfde recht 65 : 16a — waar óók het algemeen Jahvisme wordt verwacht en óók geen voorwaarden worden gesteld voor de aansluiting bij de Joodsche geloofsbelijdenis — tegenover 56 : 3, 6, 7 kunnen stellen; terwijl

3°. niet over het hoofd mag gezien worden, dat, evenals uit 56—66, óók uit 44 : 5 een geweldig gevoel van eigenwaarde van Israel spreekt, al wordt het ook gesteld onder de sanctie van universeelen Jahve-dienst.

Daarom zie ik in de voorstelling van 44 : 5 niet verschil, maar overeenkomst met de eschatologische voorstellingen van 56—66.

45 : 14—17.

De arbeiders ¹⁾ van Egypte, de kooplieden ²⁾ van Kus en de Sabeërs komen in ketenen tot Israel, buigen zich voor het volk

¹⁾ עֲבָדֵי

²⁾ סוֹחְרֵי

en zijn zijn slaven; getroffen door het heil, dat Israels deel werd, erkennen zij, dat Jahve, de god van dat volk ¹⁾, alleen God is: wie hem niet dienen, worden te schande ²⁾, Israels heil duurt eeuwig, Israel wordt nooit te schande.

Wees ik in de voorafgaande paragraaf (blz. 57, 58) de exegese van DUHM e.a. af, de verklaring, die voor de hand ligt, als men den tekst zonder inlegging leest, is: de verwachting, dat vreemde volken Israels slaven zullen zijn, en hun erkenning van Jahve's godheid door het Israel ten deel gevallen heil, behoort bij de eschatologische voorstellingen van 56—66.

Men vergelijke:

45 : 14 vreemde volken komen tot Israel (אחריו ילכו, עליך יעברו), met

60 : 3 *En natiën gaan tot uw licht,
en koningen tot uw opgeganen schijn.*

60 : 6a *Een menigte kemelen zal u bedekken,
dromedarissen van Midian en Efa.*

60 : 11b de volkeren komen, door hun koningen geleid ³⁾, hun schatten naar Jeruzalem aandragen.

60 : 14 *En tot u zullen, zich buigend, komen de zonen van*
[uw verdrukkers,
en voor uw voetzolen zullen zich buigen al
[uw verachters.

(45 : 14 ואלך ישתחו — 60 : 14 שחוו, והשתחו)

66 : 18 *En ik zal komen om te verzamelen ⁴⁾*
alle natiën en tongen,
en zij zullen komen en zien mijn heerlijkheid.

¹⁾ 45 : 15 lees אלה i. p. v. ארה.

²⁾ Voor בלם יהוה, dat zeker corrupt is, moet iets anders gelezen worden, b. v. בל-מחיקתו.

³⁾ נהגים

⁴⁾ שרפ ומחשבתיהם.

Dan

45 : 14 vreemde volken behooren Israel toe (בִּזְקִים יַעֲבֵרוּ, וְלֶךְ יִהְיוּ);

vgl.

60 : 10a *En vreemdelingen zullen uw muren bouwen,
en hun koningen zullen u dienen.*

60 : 5 *En vreemden zullen staan en weiden uw schapen,
en vreemdelingen uw landbouwers en wijngaardeniers*
[zijn.

Eindelijk

45 : 14, 15 vreemde volken erkennen Jahve als den eenigen
god,

vgl. 65 : 16 en 66 : 23;

doordat zij zien wat hij aan zijn volk heeft gedaan,

vgl. 61 : 9, 66 : 18 alle natiën en tongen zullen komen en
Jahve's heerlijkheid zien; 60 : 14b.

60 : 7 leveren de heidenen offerdieren voor Jahve.

45 : 18—25

Jahve zegt, alleen God te zijn; onwetend zijn zij, die een anderen
god vereeren: hij toch alleen heeft, wat geschied is, voorzegd,
en hij alleen verlost. De gansche aarde bekeere zich tot hem;
want zijn wil is, dat ieder mensch hem belijde en bij hem alleen
toevlucht zoeke. Zijn vijanden komen om, maar Israel roemt
in hem.

Mot verwijzing naar het in de vorige paragraaf over deze
perikoop gezegde (blz. 58—60), verklaar ik de „ontkomenen der
natiën” van 45 : 20 naar het wereldgericht, dat Jahve volgens
de eschatologische voorstellingen van 56—66 houdt;

vgl., behalve de teekening van 63 : 1—6, ook

66 : 15, 16 *Want zie, Jahve zal in vuur komen,
en als een wervelwind zijn zijn wagenen,
om in grimmigheid zijn toorn te brengen,
en zijn schelden in vuurvlammen;
want met vuur zal Jahve richten,
en met zijn zwaard alle vleesch ¹⁾.*

Op dezelfde wijze als 45 : 20, spreekt 66 : 19 van ontkomenen van de volken, zonder het gericht te vermelden, waaraan zij ontkomen zijn, en naar welk feit zij „ontkomenen” heeten.

Niet alleen herinnert 45 : 21 met het naar voren brengen van de eenige macht van Jahve, en 45 : 22b met het wijzen op 't alleen-God-zijn van Jahve, aan 56—66, maar 45 : 23

*Bij mijzelven heb ik gezworen — uit mijn mond gaat gerechtigheid,
een woord, dat niet zal keeren — :
dat voor mij zich zal buigen elke knie,
zal zweren elke tong,*

heeft een duidelijke parallel in 65 : 16

*Wie zich op aarde zegent, zal zich zegenen
met den God der waarachtigheid ²⁾;
en wie op aarde zweert, zal zweren
bij den God der waarachtigheid³⁾.*

Merkwaardig is ook, dat evenals 45 : 18—25 in één verband voorkomen zinspeling op het volkerengericht en de verwachting van de algemeene erkenning van Jahve, evenzoo 66 : 19 deze twee voorstellingen met elkander verbonden zijn: ontkomenen der volkeren zendt Jahve als zendelingen naar de verre kuststreken,

¹⁾ Schrap de drie laatste woorden van 66 : 16.

²⁾ יְהוָה

³⁾ יְהוָה

die zijn naam niet gehoord en zijn heerlijkheid niet gezien hebben, om zijn heerlijkheid onder de natiën te vertellen — van welke zending alleen algemeene erkenning van Jahve als God het doel kan zijn.

Bij de tegenstelling in

45 : 24 *Alleen bij Jahve heb ik, zal men zeggen ¹⁾,
gerechtigheid en sterkte;
te zamen omkomen ²⁾ en te schande worden zullen
allen, die tegen hem toornen,*

vergelijk ik de tegenstelling in

57 : 12, 13,

waar Jahve tot wie andere goden dienen, spreekt:

*Ik zal vertellen uw gerechtigheid ³⁾,
en uw werken;
en niet baten zullen u, als gij schreeuwt,
redden u uw afschuwelijkheden ⁴⁾;
maar hen allen zal de wind wegdragen,
opnemen een koelte;
maar die toevlucht zoekt bij mij, zal het land beërven,
en bezitten mijn heiligen berg.*

De bedreiging 45 : 24b past bij de eschatologische voorstellingen van 56—66, vgl.

59 : 18 *Naar de daden, zóó de vergelding ⁵⁾:*

toorn voor zijn tegenstanders, vergelding voor zijn vijanden! ⁶⁾

65 : 6, 7 zegt Jahve van de weerspannige Israelieten (zie wat blz. 32, 33 over 65 : 1 vv. werd gesteld):

¹⁾ אמר i. p. v. יאמר.

²⁾ עדין יביא i. p. v. יקרר יאבדו.

³⁾ Ironisch.

⁴⁾ שקצור.

⁵⁾ Lees שלם of שלם i. p. v. ישלם.

⁶⁾ Schrap de drie laatste woorden van 59 : 18.

*Zie, geschreven staat het vóór mij:
ik zal niet zwijgen, voordat ik vergolden heb ¹⁾
hun schulden ²⁾ en de schulden hunner vaderen ³⁾
tezamen, zegt Jahve*

vgl. verder

65 : 11 vv., 66 : 6 b

*Hoor! Jahve brengt
vergelding aan zijn vijanden!*

45 : 25

brengt, als contrast met den ondergang van Jahve's vijanden

45 : 24 b, het heil, dat zijn volk wacht, op den voorgrond:

*In Jahve zal rechtvaardig zijn en roemen
het gansche zaad Israels;*

in dezelfde verhouding als 45 : 25 tot 45 : 24 b, staat in 56—66,

59 : 20 tot 59 : 18,

59 : 20 *Maar voor Zion komt een lossen,
en hij zal de overtreding wegdoen uit Jakob ⁴⁾;*

en 66 : 14 b α tot 66 : 14 b β :

66 : 14 b *En Jahve's hand zal zich doen kennen aan zijn
[dienstknechten,
en zijn gramschap aan zijn vijanden.*

Ook het roemen van de Israelieten in Jahve om het verkregen geluk 45 : 25 (וִיתְהַלְּלוּ) wordt in de eschatologische voorstellingen van 56—66 niet vergeten,

vgl. 60 : 21 וְהִלְלוּ אֶת־יְהוָה en 62 : 9 לְהַתְּפַאֵר.

46 : 12, 13.

Opwekking, tot de moedelozen gericht: het heil voor Jahve's stad en volk nadert.

¹⁾ שְׁרַפְתִּי עַל־חַיִּימָם

²⁾ עֲוֹנוֹתֵיהֶם

³⁾ אֲבוֹתֵיהֶם

⁴⁾ וַיֵּשֶׁב בְּשַׁע בְּיַעֲקֹב

46 : 13 a *Ik doe naderen mijn gerechtigheid, niet ver is zij,
en mijn verlossing zal niet toeven.*

Ook volgens de voorstelling in 56—66 is de heilsstaat voor
Israël dicht aanstaande, vgl.

56 : 1 b *Want nabij is mijn verlossing om te komen,
en mijn gerechtigheid om zich te ontdekken;*

legt men naast deze plaats

60 : 22 b *Ik, Jahve,
zal te zijner tijd het snel doen,*

dan blijkt het overhaaste van de conclusie, die DUHM bij de laatste
zinsnede trekt : „ „Zu seiner Zeit” würde Djes. nicht haben sagen
können, für den die grosse Zeit schon angebrochen ist” — volgens
DUHM is 60 : 22 b immers van denzelfden schrijver („III Jes.”)
als 56 : 1 b? Ook vergelijk ik met 46 : 12, 13 de blijde bood-
schap van 61 : 1 vv. voor de ellendigen, de gebrokenen van hart,
de gevangenen, de gebondenen, de treurenden (vgl. de moede-
loozen, lees אבדתי לב, van 46 : 12), terwijl

62 : 1 *Om Zions wil zal ik niet zwijgen,
en om Jeruzalems wil zal ik niet stil zijn,
totdat als een schijnsel haar gerechtigheid wilgaat,
en haar verlossing als een brandende sakkel,*

(vgl. תשועה וישועתה, צדקתי 46 : 13) met צדקה en תשועה,
klaarblijkelijk het heil zeer nabij acht. Hetzelfde geldt van

62 : 6, 7 *Over uw muren, Jeruzalem,
heb ik wachters aangesteld,
den ganschen dag en den ganschen nacht,
nimmer zwijgen zij;
gij, die Jahve doet gedenken,
geen rust voor u!
En geeft hem geen rust,
totdat hij zet*

*en todat hij stelt Jeruzalem
tot lof op aarde.*

46 : 13 *b* *En ik geef in Zion verlossing,
aan Israel mijn luister,*

vgl.

60 : 1, 2 *b* *Op, word licht! want uw licht komt,
en Jahve's heerlijkheid gaat over u op!
(Want zie, duisternis ¹) zal de aarde bedekken,
en donkerheid de volken,)
maar over u zal Jahve opgaan,
en zijn heerlijkheid zal over u verschijnen;*

60 : 15 *b* *Jahve zal Jeruzalem maken tot een eeuwige hoogte,
tot een vreugde van geslacht tot geslacht;*

60 : 18 *b* *Jeruzalems muren worden verlossing, ישועה, ge-
noemd, vgl. 46 : 13 *b* α תשועה;*

62 : 3 *a* *Jeruzalem in Jahve's hand een luisterrijke kroon,
תפארת תפארת, vgl. 46 : 13 *b* β תפארת;*

eindelijk vergelijke men de dichterlijke ontboezeming, die met
breedsprakige taal in het heerlijk ideaal der toekomst zich ver-
lustigt:

66 : 10, 11 *Verheugt u met Jeruzalem en jubelt in haar,
allen, die haar liefhebt!*

Hebt blijde blijdschap met haar,

allen, die rouwt over haar!

opdat gij zuigt en verzadigt wordt

van de borst ²) harer vertroosting,

opdat gij zwelgt en u laaft

aan haar heerlijke borst.

¹) Lees תִּשְׁחָךְ.

²) Lees תִּשְׂרֹךְ.

49 : 1—6,

het tweede Ebed-Jahve-lied.

Hier komt alleen in aanmerking het eind van het lied, dat op de toekomst betrekking heeft, nl.

49 : 6 b

*Fa, ik stel u tot een licht der natiën,
opdat mijn verlossing zij tot het einde der aarde.*

Ik kan volstaan met te verwijzen naar wat ik in deze paragraaf over het eerste Ebed-Jahve-lied opmerkte (blz. 102, 103).

49 : 7—13.

Aan Israel, nú veracht, zullen koningen eerbied betoonen om der wille van Jahve; deze herstelt het verwoeste land, bevrijdt de gevangenen en leidt hen langs grazige weiden; de Joden uit de verstrooiing komen naar Palestina. Hemel en aarde, juicht! want Jahve ontfermt zich over zijn volk.

Bij de toekomstverwachting van

49 : 7 *Koningen zullen 't zien en opstaan,
vorsten, en zich buigen,
om der wille van Jahve, die getrouw is,
den Heilige Israels, die u verkoor,*

vgl. met het מלכים יראו

62 : 2 a *En natiën zullen uw gerechtigheid zien,
en alle koningen uw heerlijkheid;*

61 : 9 *En bekend zal onder de natiën hun zaad zijn,
en hun spruiten temidden der volken;
allen, die hen zien, zullen van hen erkennen,
dat zij een zaad zijn, dat Jahve zegende.*

49 : 8 a *Ten tijde van het welgevallen antwoord ik u,
en ten dage van de verlossing help ik u.*

DUHM's verklaring van בעת רצון en ביום ישועה = heden, berust op zijn „II Jes.”-hypothese: „Zur Zeit der Huld” kann bei Dtjes. nicht bedeuten: wenn es mir gefällt, gnädig zu sein, was ohnehin ein nutzloser Zusatz wäre, da Jahve von Dtjes. keine bösen und guten Launen zugeschrieben werden, sondern ist verkürzt für: jetzt (oder bald), wo die Zeit der Erbarmung und Rettung angebrochen ist...” De belofte van 49 : 8 a is een zelfde als die van 60 : 22 b :

*Ik, Jahve,
zal te zijner tijd het snel doen,*

m. a. w. Jahve belooft te antwoorden en te helpen, als de tijd om zijn welgevallen te toonen en zijn volk te verlossen, aangebroken is. De verklaring, door DUHM gegeven, brengt bij de exegetische moeilijkheid:

1°. bij 49 : 8 a beteekent „zur Zeit der Huld”: *jetzt (oder bald)* — ik onderstreep —, terwijl hij 60 : 22 b juist als contrast voorstelt met „Dtjes. . . ., für den die grosse Zeit schon angebrochen ist”;

2°. het is willekeurig, de voor de hand liggende verklaring te verwerpen, omdat de gedachte dan „ein nutzloser Zusatz” was — is 60 : 22 b dat dan niet? In plaats van verschil moet ook hier overeenkomst tusschen de eschatologische voorstellingen in 40—55 en 56—66 worden erkend.

Met באת רצון vgl. het jaar van Jahve's welgevallen, שנת רצון ליהוה, in 61 : 2 aangekondigd.

49 : 8 b.

Terwijl ואצרך ואתנך לברית עם waarschijnlijk geschrapt moet worden, geven de volgende woorden aan, waarin zich Jahve's welgevallen en verlossing openbaren zal:

*om op te doen staan het land,
om te doen beërven verwoeste erven.*

Vgl.

58 : 12a *En uw zonen* ¹⁾ *zullen de overoude puinhoopen opbouwen,
de grondvesten van geslachten her zult gij oprichten;*

61 : 4 zegt van de Israëlieten:

*En zij zullen de overoude puinhoopen opbouwen,
de vroegere verwoeste plaatsen oprichten,
en de steden, die in puin liggen, vernieuwen,
de verwoeste plaatsen van geslachten her;*

65 : 21 :

*En zij zullen huizen bouwen en bewonen,
en wijngaarden planten en hun vrucht eten.*

49 : 9a *Zeggende tot de gevangenen: gaat uit!
tot wie in duisternis zijn: komt voor den dag!*

Hiermede vergelijk ik voor לאסורים:

61 : 1 ²⁾ ולאסורים פקקוה,

voor לאשר בחשך:

59 : 9b *Wij hopen op licht, en zie, duisternis!
op lichtglans, in donkerheid wandelen wij!*

eindelijk voor de verwachting zelve:

58 : 8a *Dan zal als de dageraad doorbreken uw licht,
en uw genezing haastig uitspruiten,*

58 : 10b *Dan zal in de duisternis opgaan uw licht,
en uw donkerheid zal als de middag zijn.*

49 : 9b, 10 *Op alle* ³⁾ *wegen zullen zij weiden,
en op alle kale plaatsen is hun weide;*

¹⁾ Lees בנין i. p. v. בנה.

²⁾ Lees פקקוה i. p. v. פקדוה.

³⁾ Voeg in כל.

*zij zullen niet hongeren noch dorsten,
noch zal hen slaan de hitte en de zon;
want hun erbarmen zal hen geleiden,
en aan waterbronnen leiden.*

Vgl.

58 : 11a *En Jahve zal u voortdurend geleiden,
en in dorre plaatsen uw ziel verzadigen,
en uw kracht vernieuwen ¹⁾.*

61 : 8b β Jahve zal met zijn volk een eeuwig verbond sluiten.
Met 49 : 10a α kan men in het bijzonder vergelijken de tegen-
stelling 65 : 13, waar Jahve tot de afvalligen zegt:

*Zie, mijn dienstknechten zullen eten,
maar gij zult hongeren;
zie, mijn dienstknechten zullen drinken,
maar gij zult dorsten.*

49 : 11. *En ik maak al mijn bergen tot een weg,
en mijn paden zullen zich verheffen.*

In plaats van הרי lees ik niet הרים, zooals MARTI en BOX willen, maar ook hier zie ik aansluiting aan 56—66, waar Jahve van „mijn bergen” spreekt, 65 : 9; en evenals 65 : 9 zijn 49 : 11 Jahve's bergen de bergen van Palestina (DUHM), niet: de bergen, die Jahve heeft geschapen (DILLM-KITT.).

Vgl.

62 : 10 *Trekt, trekt door de poorten,
baant den weg des volks!
Effent, effent de baan,
reinigt haar van steenen!*

¹⁾ Lees יעצמתך יחליף

49 : 12.

Vergelijk hierbij de opmerking in de voorgaande paragraaf (blz. 64) en wat blz. 106, 107 bij 43 : 1—7 werd gezegd.

In 't bijzonder kan men met 't יהנה vergelijken dezelfde aanschouwelijke voorstelling in

60 : 4 *Hef op rondom uw oogen, en zie!*

Bij

49 : 13b *Want Jahve troost zijn volk
en erbarmt zich over zijn ellendigen,*

vgl.

61 : 1 *De geest van den Heer Jahve is op mij,
omdat Jahve mij gezalfd heeft;
om blijde boodschap den ellendigen te brengen heeft
hij mij gezonden;*

61 : 2 *om te troosten alle treurenden.*

49 : 14—26.

Perikoop, tot Zion gericht, geheel naar den trant van 56—66, vgl. 60 : 1 vv.

49 : 14—21.

Zion klaagt, door Jahve te zijn vergeten: hoe vergist zij zich! Voortdurend denkt hij aan de stad en aan haar muren en hij verlost haar: haar verwoesters verlaten haar, met spoed wordt zij opgebouwd. De Joden uit de verstrooiing komen tot haar. Zij kan haar bewoners niet bevatten, zóó talrijk zijn zij.

Bij Jahve's belofte

49 : 15, 16 *Vergeet een vrouw haar zwigeling,
zonder erbarmen voor den zoon van haar schoot?
Vergeeten ook zulke —
maar ik, ik vergeet u niet!
Zie, in mijn handen heb ik u gegraveerd,
uw muren zijn voortdurend vóór mij,*

vgl.

62 : 4, waar Jahve zegt, dat Jeruzalem niet meer „verlatene”, maar „mijn welbehagen aan haar” zal genoemd worden, omdat hij een welbehagen in de stad heeft.

Hetzij men

49 : 17a

leest בְּנֵיךָ (uw bouwers) of בְּנֵיךָ (uw zonen), de bedoeling der woorden is blijkbaar, dat Jeruzalem spoedig herbouwd wordt (vgl. den samenhang: 49 : 16b spreekt van de muren; 49 : 17b stelt tegenover de personen van 49 : 17a, die zich haasten met hun werk, de vernielers en verwoesters der stad, die haar verlaten; de בְּנֵים doen dus het tegenovergestelde van wat de מַהֲרָסִים en מַהֲרָבִים doen).

De herbouw van Jeruzalem maakt ook deel uit van de eschatologische voorstellingen van 56—66.

Het geheele vers

49 : 17 kan men illustreeren door

60 : 10b *Want in mijn toorn heb ik u geslagen,
en in mijn welgevallen erbarm ik mij over u;*

49 : 17b door

60 : 18a *Geweld zal niet meer gehoord worden in uw land,
verwoesting en vernieling op uw gebied.*

49 : 18 *Hef op rondom uw oogen, en zie!*
Zij allen zijn verzameld, komen tot u;
zoowaar als ik leef, spreekt Jahve, want hen allen
zult gij als een tooi aantrekken en ombinden als

[*een bruid;*

Voor 49 : 18a zie bij 43 : 1—7 (blz. 106, 107)

en vgl. met 49 : 18b de beeldspraak in

61 : 10 *Jahve heeft Zion of Israel bekleed met heil,*
zoals een bruidegom den tulband opzet ¹⁾
en zoals een bruid zich tooit met haar sieraden.

49 : 19b α, 20 *Want dan zult gij te eng zijn voor de bewoners.*
Nog zullen zeggen in uw ooren
de zonen uwer kinderloosheid:
Te eng is mij de plaats!
Terug voor mij, opdat ik wone!

Volgens de eschatologische voorstellingen van 56—66 is Jeruzalem in den heilstijd verbaasd over de groote menigte van haar bewoners:

66 : 8a *Wie heeft zoiets gehoord?*
Wie heeft iets dergelijks gezien?
Wordt het volk van een land ²⁾ ter wereld gebracht
op één dag?
Of wordt een natie geboren
op eens?

Zoo is zelfs de manier van voorstelling in 56—66 dezelfde als

49 : 21 *En gij zult zeggen in uw hart:*
Wie heeft mij dezen gebaard?

¹⁾ Lees פָּרָה.

²⁾ Voeg by in.

*Ik was toch kinderloos en onvruchtbaar ¹⁾,
 en dezen — wie heeft ze grootgebracht?
 Zie, ik was alleen overgebleven,
 dezen — hoe is 't met hen?*

Hierop zou 56—66 het antwoord kunnen geven met

66 : 9 *Zal ik doen doorbreken en niet doen baren?*
zegt Jahve;
of ben ik 't, die doe baren en toesluit?
zegt uw god.

49 : 22—26.

Heidenen brengen Israels zonen en dochteren uit de verstrooiing aan: hun koningen en vorstinnen dienen Jahve's volk. Zions zonen worden door Jahve verlost, maar met haar kwellers strijdt hij: zoo zal ieder zien, dat Jahve haar verlosser is.

49 : 22 *Zoo zegt de Heer Jahve:*

*Zie, ik zal opheffen tot de natiën mijn hand,
 en tot de wolken verheffen mijn banier,
 en zij zullen uw zonen in den schoot brengen,
 en uw dochters zullen op den schouder gedragen worden.*

Hier is de verwachting dezelfde als

60 : 4 Zions dochters worden op de heup der heidensche vrouwen
 aangebracht;

60 : 9 van verre brengen de schepen Zions zonen aan;

66 : 12 de kinderen ²⁾ der Israelieten worden op de heup ge-
 dragen ³⁾ en op de knieën geliefkoosd ⁴⁾; eindelijk

¹⁾ Schrap וטרה גלה.

²⁾ Lees וינקחם i. p. v. וינקחם.

³⁾ en ⁴⁾ Lees sing. i. p. v. plur.

66 : 20 *En men zal brengen al uw broeders uit alle natiën ,
als gave aan Jahve ¹⁾, op mijn heiligen berg ,
zoals de Israëlieten gave brengen
in rein vaatwerk naar Jahve's huis.*

49 : 23 a α *En koningen zullen uw wachters zijn ,
en hun vorstinnen uw zoogsters ;*

vgl.

60 : 16 a *En gij zult zuigen de melk der natiën ,
en de borst ²⁾ van koningen zult gij zuigen.*

49 : 23 a β *Het gezicht ter aarde, zullen zij voor u zich buigen ,
en het stof van uw voeten zullen zij lekken ;*

vgl.

60 : 10 de koningen der heidenen dienen Israel, en

60 : 14 (ועפר רגליך — על־כפות רגליך) 49 : 23

49 : 23 b *En gij zult weten, dat ik Jahve ben ;
niet te schande worden, wie op mij hopen ;*

vgl.

60 : 16 b *En gij zult weten, dat ik, Jahve, uw verlosser ben ,
en uw lossen, de Sterke Jakobs.*

(ook komt 60 : 16 a overeen met 49 : 23 a α)

49 : 25 b α *Jahve zal strijden tegen wie zijn volk bestrijden ,
vgl.*

63 : 18 de goddeloozen ³⁾ = Israëls vijanden, die

64 : 10 Jahve's tempel hebben in brand gestoken.

¹⁾ Schrap de vijf volgende woorden.

²⁾ Lees יָסָד.

³⁾ Lees לְמַעַן צַדִּיקֵי יִשְׂרָאֵל.

49 : 26 a *En ik zal uw pijnigers hun vleesch doen eten,
en als van most zullen zij van hun bloed dronken worden.*

De geest, die uit deze wonderlijke voorstelling spreekt, is dezelfde als die, welke 66 : 24 deed schrijven.

49 : 26 b *En weten zal alle vleesch,
dat ik, Jahve, uw verlosser ben,
en uw lossen, de Sterke Jakobs;*

ook

59 : 18, 19 is de algemeene erkenning van Jahve's macht het doel van zijn gericht over zijn vijanden:

*Toorn voor zijn tegenstanders, vergelding voor zijn vijanden!
opdat men zie ¹⁾ in het Westen Jahve's naam,
en in het Oosten zijn heerlijkheid.*

50 : 1—3.

Jahve heeft Israel om zijn zonden aan zijn lot overgelaten. Waarom verliet men hem? Is hij, die zee en stroomen doet verdrogen en den hemel donker maakt, niet machtig genoeg om zijn volk te helpen? — Hier komt alleen in aanmerking

50 : 2 b, 3 *Zie, door mijn schelden droog ik de zee,
maak de stroomen tot woestijn;
hun visch verdroogt ²⁾ door gebrek aan water,
en hun gedierte ³⁾ sterft;
ik kleeid den hemel in het zwart,
en maak een rouwkleed tot zijn bedekking.*

Jahve beroept zich, om Israel aan zijn verlossende macht in het heden te doen gelooven, op de machtsopenbaring in de

¹⁾ יָרֵאָה

²⁾ Lees תִּישָׁה.

³⁾ Lees בְּחַסְדָּם i. p. v. בְּחַסָּה.

natuur, die met het aanbreken van den heilstijd gepaard gaat; voor deze verklaring beroep ik mij op 42 : 15 en het bij die plaats in deze paragraaf (blz. 105, 106) opgemerkte, en ik herinner eraan, dat ook de voorstelling van 63 : 9—64 : 2 met Jahve's verlossend ingrijpen zijn openbaring in de natuur combineert. Verklaart men aldus, dan vervalt het bezwaar, dat DUHM 50 : 2 *b*, 3 doet beschouwen als toevoeging: „Der Beweis, den 2 *b* und 3 Jahve für seine Stärke bringt, ist etwas auffälliger Art. Man sollte einen Hinweis auf andere wunderbare Rettungen oder auf Siege über grosse Weltmächte erwarten, statt dessen folgen ganz allgemeine an Hiob und einzelne Psalmen erinnernde Schilderungen ohne klaren historischen Hintergrund und ohne viel Beweiskraft für die Zweifler . . .” Met DUHM verwerp ik de verklaring van MARTI (die de regels in kwestie behoudt), dat de voorstellingen betrekking zouden hebben op de schepping: „Es liegt in der Schilderung weit eher eine Anspielung auf dem babylonischen Schöpfungsmythus verwandte Anschauungen, als auf die Wunder des Auszugs aus Ägypten . . .”

50 : 4—9,

het derde Ebed-Jahve-lied:

Jahve heeft aan Israel zijn wil geopenbaard; Israel heeft, in gehoorzaamheid aan hem, smaad en lijden onvervaard, geduldig gedragen, wetend, niet te schande te zullen worden. Van Jahve's hulp zeker, draagt het zijn vijanden uit: zij allen zullen omkomen.

Hier moet de aandacht gevestigd worden op

50 : 7 $\alpha\alpha$, 9 $\alpha\alpha$ *Maar de Heer Jahve zal mij helpen; . . .*

Zie, de Heer Jahve zal mij helpen; . . .

Zie, zij allen, als een kleed verlijten zij,

de mot zal hen verteren.

Deze „Heils- und Siegesgewissheit” (MARTI) past bij de eschatologische voorstellingen van 56—66;

vgl. 61 : 10 — woorden, die in den mond van den Ebed zouden passen — en b.v. de tegenstelling 65 : 13—15. 50 : 9^b spreekt dezelfde geest als 63 : 13—15 en 66 : 24.

Hetzelfde geldt van

50 : 11 *Zie, gij allen, die vuur aansteekt,
brandpijlen doet branden ¹⁾,
gaat in de vlam van uw vuur,
en in de brandpijlen, die gij aanstaakt!
Van mijn hand gewordt u dit,
tot pijn zult gij nederliggen.*

Hiermede vergelijkte men 66 : 24, en lette op de opmerking van DUHM: „vs. 11 wendet sich unvermittelt, ganz nach der Art Tritojes. s. gegen die boshafte Ungetreuen und Schismatiker.”

51 : 1—8.

Wie Jahve zoeken, moeten op hun afstamming van Abraham en Sarah letten. Jahve brengt Zion heil, den volken wet en recht. In de natuur openbaart hij zich: aan den hemel en op de aarde, wier bewoners in grooten getale sterven; maar eeuwig duurt zijn heil. De vromen moeten den smaad hunner vijanden, die omkomen zullen, niet vreezen.

51 : 3a *Want Jahve troost Zion,
troost al haar puinhoopen;
en hij zal haar woestijn maken als Eden,
en haar steppe als Jahve's tuin;*

¹⁾ Lees תארי i. p. v. תארי.

vgl. de opluistering van Jeruzalem 60 : 13, en het troosten door Jahve 66 : 13.

51 : 3b *Vreugde en blijdschap zal in haar gevonden worden,
lof en klank van 't lied;*

vgl. 60 : 5a, 61 : 3a, 61 : 7 eeuwige blijdschap wacht den Israe-
lieten, 61 : 10a a, 65 : 13b, vooral

65 : 18b *Want zie, ik schep Jeruzalem tot jubel,
en haar volk tot blijdschap;*

66 : 10, 11.

51 : 4 *Let op mij, volken ¹⁾,
en volkeren ²⁾, luistert naar mij!
Want onderwijzing zal van mij uitgaan,
en mijn recht tot licht der volken;*

vgl. het in deze paragraaf over 42 : 1—4 gezegde (blz. 102, 103).

De eerste woorden van

51 : 5,

die waarschijnlijk gelezen moeten worden: ארגיע אקריב צדקי, *in een oogwenk doe ik naderen mijn gerechtigheid*, herinneren aan 49 : 8a, 60 : 22b.

Moet עמי ישפטו geschraapt worden, en niet וורעי עמים, dan vergelijkte men het volkerengericht van 63 : 1—6.

51 : 6a *Heft op naar den hemel uw oogen,
en ziet naar de aarde beneden!
Want de hemel lost zich op als rook,
en de aarde zal als een kleed verslijten,
en haar bewoners zullen als muggen sterven;*

¹⁾ Lees עמי.

²⁾ ולאוּמִים

ook hier: met het heil, dat Jahve zijn volk brengt (51 : 3, 7, 8b), en den ondergang, die zijn vijanden wacht (51 : 8a), wordt gecombineerd Jahve's openbaring in de natuur — vgl. 42 : 15, 50 : 2b, 3, 63 : 9 — 64 : 2.

51 : 8a,

dat van hen, die Israel smaden, zegt:

*Want als een kleet zal hen de mot verteren,
en als wol zal hen de worm verteren,*

past, evenals b. v. 50 : 9b, bij den geest van vele eschatologische voorstellingen in 56—66 (b. v. 66 : 24).

51 : 9, 10.

Jahve, die met het Watermonster zegcrijk streed en zijn volk door de zee deed trekken, openbare zich!

51 : 9a *Op, op, trek kracht aan,
arm van Jahve!
op, als in overoude dagen,
in vóórlange geslachten!*

Ook in 56—66 wordt naar het heil verlangd, vgl.

62 : 1a *Om Zions wil zal ik niet zwijgen,
en om Jeruzalems wil zal ik niet stil zijn,*

totdat het heil komt 62 : 1b; ook

62 : 6, 7.

51 : 11 *En Jahve's bevrijden keeren terug,
en zij komen in Zion met gejuich;
een eeuwige blijdschap is op hun hoofd,
vreugde en blijdschap komen tot hen,
kommer en gezocht vlieden,*

past en met den terugkeer der Joden uit de verstrooiing, en met de blijdschap, die hen vervult, bij de eschatologische voorstellingen van 56—66.

51 : 12—14.

Waarom vreesden de Israëlieten hun verdrukkers en vergaten Jahve?

51 : 14 *Haastig wordt de gekromde ontboeid,
en hij zal niet sterven voor de groeve,
en zijn brood zal niet ontbreken.*

Met מהר vgl. 49 : 8a, 51 : 5, 60 : 22b;

met צעה — 61 : 1 שבויים en אמורים;

met להפתח — 61 : 1 ררור en פקתקה (lees zoo i. p. v. פקחיקה);
ולא-ימות לשהת vgl.

57 : 16 *Want niet eeuwig zal ik strijden,
en niet altoos toornen;
want de geest zou vóór mij wegwijnen,
en de zielen, die ik gemaakt heb.*

ולא יחסר לחמו vgl.

49 : 10a α en 65 : 13.

51 : 17—23.

Jeruzalem heeft den vollen toorn van Jahve gedragen, door verwoesting, hongersnood en oorlog; haar zonen waren onmachtig, redding te brengen; nú krijgt het de belofte:

51 : 22, 23a *Zoo zegt uw Heer, Jahve,
en uw God, die strijdt voor zijn volk:
Zie, ik neem wil uw hand
den beker der bezwijming;*

*den kelk¹⁾ van mijn toorn zult gij niet
meer drinken;
en ik geef hem in de hand van uw pijnigers,
die zeggen tot uw ziel:
Buk, opdat wij over u loopen!*

Een commentaar hierop geeft 56—66 met 60 : 10b; ook volgens 56—66 worden de rollen van verdrukte en verdrukker verwisseld : 60 : 14.

Van

52 : 1, 2,

komt in aanmerking de zinsnede, waarmede de opwekking, tot Zion gericht, wordt gemotiveerd, n.l.

*want niet meer zal in u komen
de onbesnedene en de onreine.*

Tegenover Dum's verklaring van deze woorden: „Die Unbeschnittenen, die nicht wieder in die heilige Stadt eindringen sollen, sind ... nicht allgemein auf Nichtjuden zu deuten...”, stel ik, dat ook hier de eschatologische voorstelling zich aan 56—66 aansluit:

60 : 21 geheel Israël bestaat in den heilstijd uit rechtvaardigen, heet 61 : 6 priesters van Jahve.

52 : 7—9.

52 : 7—vgl. 61 : 1.

De vreugdebode zegt tot Zion: Uw god is koning — vgl. 62 : 3 en

¹⁾ Schrap 212.

62 : 11a *Zie, Jahve doet hooren
tot het einde der aarde:
Zegt der dochter Zions:
Zie, uw heil komt!*

De verwachting van

52 : 8 *Hoor! uw wachters verheffen de stem,
samen juichen zij,
want oog in oog zien zij 't,
als Jahve naar Zion terugkeert,*

spreekt 56—66 uit in de bede 63 : 17 „keer terug!”

52 : 10 *Jahve ontbloot zijn heiligen arm
voor de oogen aller natiën;
en alle einden der aarde zien
de verlossing van onzen god;*

het heil, dat Israel ten deel valt, door alle volken gezien;
dezelfde voorstelling in 56—66:

62 : 2a *En natiën zullen uw gerechtigheid zien,
en alle koningen uw heerlijkheid.*

52 : 13—53 : 12,

het vierde Ebed-Jahve-lied; voor mijn exegese verwijzend naar
de voorgaande paragraaf (blz. 92—96), breng ik hier naar voren
de ontkenning van de tragiek van Cap. 53.

Jahve behaagde het, Israel te verbrijzelen — dan komt het heil
(dezelfde voorstelling als 61 : 1—3, 60 : 10b; Jahve sloeg Israel
in zijn toorn, erbarmt zich erover in zijn welgevallen; na lijden
heerlijkheid): een langen tijd van geluk ziet het volk vóór zich,

nakroost bij zich, onder de volken bekleedt het een eerste plaats, en Jahve bereikt met Israel, wat hij zich voorstelde.

Deze verwachtingen zijn dezelfde als die van 56—66; ik vergelijk met de eerstgenoemde (יאריך ימים):

60 : 21 (לעולם יירשו ארץ), 61 : 7 (שמחת עולם),

61 : 8 (ברית עולם);

met de tweede — יראה זרע — : 66 : 8, 9; 65 : 23 $\delta \beta$;

met de derde — לכן ינחל ברבים ואת-עצומים יחלק שלל — :

61 : 9;

met de laatste — והפץ יהוה בירו יצלה — : 62 : 3, 4; 61 : 10.

54 : 1—3.

Zions uitbreiding in bevolking en gebied en haar heerschappij over volkeren.

54 : 2. *Maak ruim de plaats uwer tent,
en span de doeken ¹⁾ uit ²⁾ zonder te sparen;
maak uw tentstrikken lang,
en uw pinnen sterk!*

66 : 7—9 geeft van deze woorden de verklaring.

54 : 3 $\delta \alpha$ *En uw zaad zal natiën in bezit nemen;*

De verwachting, hier uitgedrukt, wordt door DUMM besnoeid, als hij verklaart: „dein Same wird Völker in Besitz nehmen, das davidische Reich durch Unterwerfung der Nachbarvölker wiederherstellen“. DILLM.-KIT. doet den tekst meer recht wedervaren: „Ferner soll ihr Same Völker in Besitz nehmen, sie u ihr Land sich aneignen, zB. die kleinen Völker ringsum, aber schwerlich auf diese zu

¹⁾ משבנותך שרפ.

²⁾ לעי Lees.

beschränken". 54: 3b α koestert hetzelfde ideaal als de eschatologische voorstellingen van 56—66, vgl.

60 : 5b *Want tot u zal zich wenden de rijkdom der zee,
het vermogen der natiën zal tot u komen ;*

60 : 11 *En uw poorten zullen voortdurend open zijn ¹⁾,
des daags en des nachts zullen zij niet gesloten worden,
om tot u te doen komen het vermogen der natiën . . . ;*

61 : 6b *Het vermogen der natiën zult gij eten,
en op haar heerlijkheid u beroemen ²⁾.*

Met

54 : 3b β : de Israëlieten bevolken verwoeste steden, komt overeen

61 : 4 en 65 : 21 α .

54 : 4—10.

Zion vergete, wat zij leed! Jahve heeft zijn toorn over haar uitgestort — het zal niet weer geschieden: zijn liefde tot zijn volk weet van geen wankelen.

54 : 4. *Vrees niet, want gij zult niet te schande worden,
en gevoel u niet beschaamd, want gij zult niet beschaamd
[worden ;
want de schande uwer jeugd zult gij vergeten,
en den smaad van uw weduwschap niet meer gedenken.*

Terwijl ook 56—66 spreekt van den smaad, dien Israel moet lijden (vgl.

¹⁾ Lees ופתחו.

²⁾ Lees ותאמרו of תהדרו.

61 : 7a *Omdat hun schande ¹⁾ dubbel was,
en smaad en speeksel ²⁾ hun deel),*

stelt ook 56—66 het vergeten van wat geleden werd, in uitzicht, vgl.

65 : 17b *En gij zult het vroegere niet gedenken,
en het zal niet opkomen in het hart.*

Met

54 : 6 *Want als een verlaten vrouw
en een bedroefde van geest heeft Jahve u geroepen;
en een vrouw der jeugd, dat zij versmaad zou worden!
zegt uw god;*

vgl. 62 : 4, 5, terwijl

54 : 7, 8a *Een klein oogenblik heb ik u verlaten,
maar met groote ontferming zal ik u verzamelen;
in toorn verborg ik mijn aangezicht voor u ³⁾,
maar met eeuwige liefde ontferm ik mij over u;*

vergeleken met 57 : 17, 18, de eenheid van de eschatologische voorstellingen in 40—55 met de verwachtingen van 56—66 toont.

Niet minder duidelijk blijkt zij

54 : 9 *Als in de dagen ⁴⁾ van Noach is dit mij:
Zooals ⁵⁾ ik zwoer,
dat Noachs water niet meer zou komen over de aarde,
zoo heb ik gezworen,
niet te toornen over u, noch u te schelden;*

¹⁾ כי בשתם

²⁾ ורעק

³⁾ שראפ ונ שראפ ונ רגע.

⁴⁾ Lees ג'ימי.

⁵⁾ באשר

want ook de voorstelling van 56—66 is, dat de ramp, door Jahve over Zion gebracht, zich niet herhalen zal, blijkens

62 : 8, waar Jahve dit — evenals 59 : 9 — met eede bevestigt:

*Gezwooren heeft Jahve bij zijn rechterhand
en bij zijn sterken arm:*

*Als ik uw koren nog geven zal
als spijs aan uw vijanden!*

*en als de vreemdelingen nog drinken zullen
uw most, waarvoor gij zwoegdet!*

En evenals in 40—55 54 : 9 volgt op de vermelding van het geleden onheil, staat 62 : 8 na 62 : 7, blijkens welk vers de verwezenlijking van het heil nog alleen in de toekomst gezien wordt.

54 : 10 *Al wijken bergen
en wankelen heuvelen,
mijn liefde zal van u niet wijken,
en mijn vredeverbond niet wankelen,
zegt uw ontfermer, Jahve;*

in Jahve's trouwe liefde voor Israel ligt het heil van het volk vast, vgl.

60 : 10 b β, 22 b, 61 : 8 b, 62 : 5, 63 : 16, 65 : 19 a.

54 : 11—17.

Glansrijk herstelt Jahve Jeruzalem, dat voortaan onaantastbaar is.

54 : 11, 12 *Ellendige, verdrevene, niet getrooste,
zie, ik leg in edelsteen ¹⁾ uw fundamenten ²⁾*

¹⁾ בִּנְיָן

²⁾ אֲבָנֵי יָסֵד

*en uw grondvesten ¹⁾ in saffieren,
 en ik maak als robijnen uw tinnen,
 en uw poorten tot karbonkelsteenen,
 en uw geheelen ringmuur tot edelgesteenten.*

Deze luister van het herstelde Zion komt overeen met de eschatologische voorstellingen van 56—66, vooral

60 : 17 komt een hieraan beantwoordende trek voor, waar Jahve zegt:

*In plaats van koper zal ik goud brengen,
 en in plaats van ijzer zal ik zilver brengen. ²⁾*

54 : 13a *En al uw zonen zijn van Jahve geleerd;*

zoo leest M. T. Natuurlijk is het niet onmogelijk, dat met DILLM.-KITZ., DUHM, MARTI, in plaats van בְּנֵיךָ gelezen moet worden: בְּנֵיךָ, uw bouwers. Maar al accepteert men deze lezing, dan volgt daaruit nog niet de verklaring, die DUHM van de woorden geeft, dat Jeruzalem door de Israëlieten naar het plan van Jahve gebouwd wordt; „dass die Bewohner Zions Gotteserkenntnis haben, würde in dieser tröstlichen Zusicherung künftiger Wohlfart allzu isoliert dastehen” — dit is niet een afdoend argument. De verklaring van MARTI — „Die Erbauer heissen לְמוֹנֵי יְהוָה . . . weil im neuen Jerusalem alle Jahve kennen und dem Willen ihres göttlichen Lehrers gehorchen” — volgend, zie ik ook in dezen overeenkomst met 56—66, vgl.

58 : 6—10, 59 : 20 b, 60 : 21 a α, 61 : 8 α, 62 : 12 a α.

54 : 13b *En groot is de vrede van uw zonen;*

¹⁾ יסודותיך

²⁾ 60 : 17b β later toevoegsel.

vgl.

66 : 12 *Want zoo zegt Jahve :*

Zie, ik wend tot haar als een stroom den vrede.

54 : 14 *In gerechtigheid zult gij vaststaan ;*

ver zult gij zijn¹⁾ van verdrukking, want gij zult

[niet vreezen,

en van verwoesting, want zij zal u niet naderen.

54 : 17 a *Geen wapen, dat gevormd wordt tegen u, zal slagen,*

en elke tong, die opstaat tegen u²⁾, zult gij in 't

[ongelijk stellen.

Deze verwachting van Jeruzalems onaantastbaarheid in den heilstijd komt overeen met de eschatologische voorstelling van 56—66, vgl.

66 : 22 *Want zooals de nieuwe hemel*

en de nieuwe aarde, die ik maak,

stand houden vóór mij, spreekt Jahve,

zóó zal stand houden uw zaad en uw naam ;

65 : 23 a *Zij zwoegen niet voor niets,*

en baren niet voor den schrik ;

d.i. een plotselinge overval van een vijand zal niet rooven, wat de Israëlieten met moeite zich verwierven; 62 : 8, 9.

54 : 17 b *Dit is het erfdeel van Jahve's knechten,*

en hun gerechtigheid van mij, spreekt Jahve.

Ging ik in de voorgaande paragraaf de vraag, of deze vershelft al dan niet geschrapt moet worden, voorbij, nu de eenheid van de eschatologische voorstellingen in 40—55 en 56—66 telkens geconstateerd werd, meen ik de zijde van DILLM.-KITZ. te moeten

¹⁾ תְּרַחֵץ

²⁾ שְׁרַפָּה לְשׁוֹנֵה

kiezen en de woorden niet van wat voorafgaat, te mogen losmaken. Want het argument voor de schrapping, dat DUHM geeft, n.l. dat de uitdrukking „bei Tritojen uns oft begegnet”, vervalt voor mij.

Van

55

moet de aandacht gevestigd worden op

vs. 3b, 4, 5a *En ik wil met u sluiten een eeuwig verbond,
de betrouwbare genadebewijzen Davids.*

*Zie, als getuige voor de volken ¹⁾ stel ik hem,
als vorst en bevelhebber der volkeren.*

*Zie, natiën, die gij niet kent, zult gij roepen,
en natiën, die u niet kennen, zullen tot u snellen.*

Met

55 : 3b α vgl. 61 : 8b β.

Over

55 : 4

loopen de meeningen der geleerden uiteen. SELLIN, *Serubb.*, S. 172, MARTI, CHEYNE, *Rel. Leb.*², S 97, en BOX, vatten נִתְּתִי op als terugwijzend naar het verleden (= ik heb gesteld); de verklaring is dan: David was door Jahve gesteld tot getuige voor de volken, aan de door David behaalde overwinningen moesten de volken de macht van Jahve, Davids god, zien. Het verband van vs. 4 en 5 wordt dan: in den ouden tijd zagen de volken aan David Jahve's macht, in den heilstijd zal de door Jahve aan David betoonde genade (vs. 3b β) zich voor Israel realiseeren in het feit, dat de volkeren tocsnellen, ziende Israels verheerlijking door Jahve.

Tegen deze verklaring heb ik het bezwaar, dat zij gewrongen

¹⁾ יְעִידִים

is: wat voor gewicht zou de verwijzing in vs. 4 naar Israels verleden hebben, voor den schrijver, die vs. 3 $b\alpha$ en vs. 5 den blik op de toekomst slaat. Na de verwijzing naar de beloften van genade, door Jahve aan David gedaan (vs. 3 $b\beta$), ligt het voor de hand, in vs. 4 te zien een nadere uitwerking van de gedachte: Jahve zal met Israel een eeuwig verbond sluiten, in verband met zijn beloften aan David gedaan (2 Sam. 7). Daarom zie ik in vs. 4 niet een terugblik op het verleden (die in ונגיד ומצוה לאמים, David heerscher over de volkeren in het algemeen gezegd, aan niet geringe overdrijving zich zou schuldig maken), maar een toekomstverwachting, in het Perf. prophet. uitgedrukt. Ik vat vs. 3 b en 4 daarom aldus op: Jahve zegt: ik zal met u sluiten een eeuwig verbond, ik zal de door mij aan David gedane beloften (2 Sam. 7), die vast staan, verwezenlijken, ik stel Davids nakomelingschap (den Davidide), den volken tot getuige, ja, ik maak de volkeren aan hem onderworpen.

Terecht zegt van vs. 3 b , 4 STADE, *Gesch. V. I.*, II, S. 87, Anm.: „dasz sie messianisch gemeint sind, hätte man nicht leugnen sollen”, maar ik ontken, dat de woorden, indien „messiaansch” verklaard, dáárom als latere toevoeging, als glosse, geschrapt zouden moeten worden. Want wat STADE voor de schrapping aanvoert, is daartoe ontoereikend: „Jahve, welcher Israel geschaffen hat, damit es Recht und Weisung predige, ist Israels König”, even hiervóór: „Neben dieser Herrschaft von Recht und Weisung ist bei Deuterojesaja kein Platz für einen messianischen König”. Dat is gesteld, maar niet bewezen. Als de eschatologische voorstellingen van Jes. 33 naast Jahve als koning, vs. 22, een Messiaanschen koning kunnen plaatsen, vs. 17 a , dan zie ik niet in, waarom de eschatologische voorstellingen van Jes. 40—55 dat niet zouden kunnen. Daarom lees ik in vs. 4 de verwachting van een Davidischen ideaalheerscher en behoud het in den tekst —

met DUHM en FELDMANN (*Knecht Gottes*, S. 170); al erken ik, dat deze verwachting in de eschatologische voorstellingen in 40—55 alleen op deze plaats voorkomt en in 56—66 ontbreekt — dit is geen voldoende grond, om een andere — gewrongen — verklaring te zoeken. De eschatologische voorstellingen in 40—55 en 56—66 nemen in 55 : 4 de verwachting van een Davidischen ideaalheerscher in zich op.

De verwachting van

55 : 5 a

is uit 56—66 bekend: 60 : 3.

55 : 6, 7 *Zoekt Jahve, nu hij zich laat vinden*

roept hem, nu hij nabij is!

De goddelooze verlate zijn weg,

en de zondaar zijn overleggingen,

en bekeere zich tot Jahve, opdat hij zich over hem

[*ontferme,*

en tot onzen god, want hij vergeeft veel.

vgl.

56 : 1

Zoo zegt Jahve:

Bewaart recht en doet gerechtigheid!

Want nabij is mijn verlossing om te komen,

en mijn gerechtigheid om zich te ontdekken;

57 : 15

Want zoo zegt de Hooge en Verhevene,

die woont in eeuwigheid en wiens naam Heilig is:

in de hoogte en als Heilige woon ik,

en bij den verbrijzelde en gebogene van geest,

om te doen leven den geest der gebogenen

en te doen leven het hart der verbrijzelden;

57 : 20 a

Maar de goddeloozen zijn als een woelige zee;

57 : 21

Geen vrede, zegt mijn god, voor de goddeloozen;

- 58 : 1 *Roep luidkeels, houd niet in,
als een bazuin verhef uw stem!
En vertel mijn volk zijn overtreding,
en het huis Jakobs zijn zonden.*
- 59 : 1, 2 *Zie, niet te kort is Jahve's hand om te verlossen,
en niet te zwaar zijn oor om te hooren;
maar uw schulden maakten scheiding tusschen u en
[uw god,
en uw zonden deden het aangezicht verbergen
voor u, om niet te hooren;*
- 61 : 8 a *Want ik, Jahve, heb het recht lief;
ik haat roof met verkeerdheid ¹⁾;*
- 65 : 4 *Gij ontmoet hen, die gerechtigheid doen ²⁾
en aan uw wegen gedenken;
zie, gij toorndet — en wij zondigden —
over onze handelingen, en wij waren goddeloos ³⁾.*

55 : 12, 13.

Met verwijzing naar het begin van de voorgaande paragraaf voor de exegese (blz. 46—48), vergelijk ik met de voorstelling, hier gegeven:

41 : 19, 42 : 16, 43 : 19, 49 : 9, 10, 11, 51 : 3 a, 58 : 8, 11, 65 : 10.

Resultaat van het in deze paragraaf ingestelde onderzoek is: Bleek reeds vroeger, dat de „II Jes.”-hypothese bij vele plaatsen in Jes. 40—55 niet tot uitleggen, maar tot inleggen brengt, en

¹⁾ בעולה

²⁾ Lees שש ועה i. p. v. שש ועה.

³⁾ Lees vs. 46 β: במעלנו וירשע.

maakte de door haar toepassing noodzakelijk geworden schrapping van verscheidene voorstellingen, die aan Jes. 56—66 herinneren, haar bruikbaarheid aan bedenking onderhevig — het ingestelde onderzoek naar de verhouding van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—55 tot die van Jes. 56—66, voegt bij Jes. 56—66 de volgende perikopen:

41 : 8—16, 17—20, 42 : 1—4, 10—12, 13—16, 43 : 1—7, 16—20 a, 44 : 1—5, 45 : 14—17, 18—25, 46 : 12, 13, 49 : 1—6, 7—13, 14—21, 22—26, 50 : 1—3, 4—9, 10, 11, 51 : 1—8, 9, 10, 11, 12—14, 17—23, 52 : 1, 2, 7—9, 10, 52 : 13—53 : 12, 54 : 1—3, 4—10, 11—17, 55.

In een volgend Hoofdstuk vat ik de eschatologische voorstellingen samen, die gegeven worden door déze stukken en Jes. 56—66, zooveel mogelijk het gelijke bijeenvoegend. Aan de hand van het daar verkregen overzicht, onderzoek ik Jes. 1—35; ik wijs op wat ik in mijn Inleiding betreffende deze Capita schreef, en vestig er de aandacht op, dat DUHM en MARTI sommige eschatologische voorstellingen in Jes. 40—66 illustreeren met plaatsen uit Jes. 1—35, een verklaringwijze, die in de door mij te volgen richting wijst. Bij het doel, dat ik met het volgend Hoofdstuk beoog, en na het in deze paragraaf ingestelde onderzoek, spreekt het vanzelf, dat ik van de eschatologische voorstellingen in kwestie niet een breede uiteenzetting, maar een schematische samenvatting geef.

HOOFDSTUK III.

DE ESCHATOLOGISCHE VOORSTELLINGEN IN JESAJA 40—66.

I. DE THEOPHANIE.

a. Jahve's openbaring in de natuur.

Jahve doet het gewas van bergen en heuvelen verdorren, maakt stroomen en vijvers droog 42 : 15, de visch en het gedierte der zee sterft 50 : 2. De hemel verliest zijn glans 50 : 3, lost zich op als rook 51 : 6, terwijl de aarde verslijt als een kleed en haar bewoners als muggen sterven 51 : 6; de bergen beven, als Jahve komt 63 : 19.

b. Jahve's openbaring buiten de natuur.

Als een held trekt Jahve uit, als een krijgsman verwekt hij ijver — lang genoeg heeft hij zich stil gehouden, nu zal hij stenen als een barende, hijgen, naar lucht snakken, ja, het uitschreeuwen, en tegen zijn vijanden als held zich gedragen 42 : 13, 14. Hij kleedt zich in de gerechtigheid, in de wraak en in den naijver, en zet den helm der verlossing op 't hoofd 59 : 17. Zijn komst beteekent: het wereldgericht 63 : 1—6. Duisternis bedekt de aarde

en donkerheid de volken, als de groote katastrofhe dáár is 60 : 2*a*. Met vuur zal Jahve richten en met zijn zwaard alle vleesch 66 : 16.

2. WEE OVER ISRAELS VIJANDEN.

Israels vijanden zijn Jahve's vijanden, Jahve's openbaring brengt hun den ondergang: omkomen en te schande worden zullen allen, die tegen Jahve toornden 45 : 24*b*, d. z. die tegen Israel toornden 41 : 11. Israel zoekt hen — maar vindt hen niet, want Jahve heeft hen uitgerocid 41 : 12, 50 : 9. Hij strijdt tegen hen, die tegen zijn volk strijden; de pijnigers van Israel zal hij hun eigen vleesch doen eten en dronken maken van hun eigen bloed 49 : 26*a*. Ja, hij heeft zijn volk doen drinken uit den beker der bezwijming, den kelk van zijn toorn, zoodat de vijanden als over Israels rug liepen: nú worden de rollen omgekeerd, Jahve zal dien toornbeker nu de vijanden doen ledigen 51 : 23. Hoor, daar brengt hij hun vergelding 66 : 6 in zijn gramschap 66 : 14*b* β !

Naast deze verwachting van Jahve's gericht over Israels vijanden, staat de voorstelling, dat Israel zelf zijn vijanden vernietigt 41 : 15, 16.

3. HEIL VOOR ISRAEL.

De keerzijde van dit, den vijanden Israels onheil brengend, optreden van Jahve is zijn verlossing van zijn volk.

Jahve's gerechtigheid en verlossing is nabij 46 : 13*a*, 51 : 5*a* α , 56 : 1*b*. Verlossing wordt aan Zion, luister aan Israel gegeven 46 : 13*b*, dat daarom roemt in Jahve 45 : 25. Want al gebeurt ook het bij de menschen haast onmogelijke, dat een vrouw haar zuigeling vergeet en zich over den zoon van haar schoot niet erbarmt, Jahve vergeet Zion niet: in zijn handpalmen heeft hij zijn stad gegraveerd en haar muren ziet hij steeds vóór zich

49 : 15, 16. Haastig komt de bevrijding 51 : 14; over Jeruzalem gaat Jahve's heerlijkheid op 60 : 1, 2b: hem mag geen rust worden gelaten, totdat hij zijn stad tot lof op de aarde stelt 62 : 1, 6, 7.

Bij deze hooggespannen toekomstverwachting ontbreekt niet de voorstelling, dat Israel om zijn zonden door het gericht heen het heil verkrijgen moet 65 : 8, 59 : 1—3, 9—20.

a. Paradijs-motieven.

Op kale plaatsen opent Jahve stroomen en te midden van de dalen bronnen: de woestijn wordt een vijver, het droge land waterwellen. De doodschheid der natuur maakt voor vruchtbaarheid plaats: cederen en acacia's, mirten en olijfboomen komen in de woestijn, cypressen, platanen en buksboomen in de steppe. Door deze wonderbare verandering zal men Jahve leeren erkennen 41 : 17—19. Bergen en heuvelen en alle boomen deelen in de vreugde; doornen en distelen worden vervangen door cypres en mirt, Jahve, die 't werkt, tot een naam en een onuitroeibaar teeken 55 : 12, 13. Honger, dorst, noch zonnehitte kwellen, Palestina's bergen vormen zich tot een weg 49 : 10, 11. Zions woestijn is als Eden, haar steppe het paradijs gelijk 51 : 3, opgeluisterd door de heerlijkheid van den Libanon 60 : 13. Een ongekende ouderdom valt haar inwoners ten deel 65 : 20. Ook de toestand van het dierenrijk harmonieert met deze heerlijkheid: het lam weidt samen met zijn doodsvijand, den wolf, en vreedzaam eet de leeuw stroo als het rund; als een slotaccoord klinkt het:

men doet geen kwaad noch verderft

op mijn ganschen heiligen berg, zegt Jahve. 65 : 25.

b. Verzameling van de Israëlieten in de verstrooiing.

De over de aarde verspreide Israëlieten komen in den heilsstaat deelen 41 : 9a. Van Oost en West, van Noord en Zuid, van

verre, van het einde der aarde, brengt Jahve zijn zonen en dochteren aan, die met zijn naam zijn genoemd, die tot zijn volk behooren 43 : 5—7. Zie, daar komen zij! 49 : 12; zooals een bruid zich met haar sieraden tooit, versiert Zion zich met haar kinderen uit verre landen 49 : 18.

De heidenen brengen hen naar Jahve's land: hij geeft hun een teeken, dáár dragen zij in den schoot en op den schouder Israels kinderen naar hun moederland 49 : 22, 60 : 4, 66 : 12; ook Tarsisschepen en andere vaartuigen stellen zich tot Jahve's beschikking, om over de zee de Israëlieten der diaspora thuis te brengen 60 : 9.

c. Wonderbare groei van Israel.

Met een verrassende vruchtbaarheid van het Israëlietische volk gaat dit heil gepaard 53 : 10; door Jahve's zegen groeit het welig, als gras op een vochtige plaats, als wilgen aan het water 44 : 3, 4. Zion, te eng geworden voor haar bewoners, slaat met verbazing dien heerlijken groei gade 49 : 19—21, 66 : 7, 8, breekt naar rechts en links uit 54 : 3, moet ruimte maken 54 : 2. De kleine wordt een stam, de geringe een machtig volk 60 : 22a.

Zion verwondere zich hierover — voor haar god is 't de natuurlijkste zaak, 66 : 9:

Zal ik doen doorbreken en niet doen baren?

zegt Jahve;

of ben ik 't, die doe baren en toesluit?

zegt uw god.

d. Jeruzalem gebouwd.

Jahve heeft aan zijn stad een welgevallen 62 : 4; hij stelt haar tot een eeuwige hoogte, tot een vreugde van geslacht tot geslacht 60 : 15. Met fantastische kleuren wordt haar herbouw door

Jahve geteekend: haar fundamenten legt hij in edelsteen, haar grondvesten in saffieren, haar tinnen maakt hij als robijnen, haar poorten tot karbonkelsteen, haar ringmuur tot edelgesteenten 54 : 11, 12.

Bouwen de Israëlieten zelve 61 : 4a de oude puinhoopen op, ook de heidenen moeten voor dit werk hun diensten verleen 60 : 10.

e. Het land hersteld.

Niet alleen aan Zion toont Jahve zijn welbehagen; het land doet hij opstaan, verwoeste erven beërven 49 : 8, verwoeste steden bevolken 54 : 3, 58 : 12. Geheele steden, die in puin lagen, verrijzen 61 : 4. Huizen worden gebouwd en bewoond, wijngaarden geplant en geoogst 65 : 21. Geweldpleging, verwoesting en vernieling behooren tot het verleden 60 : 18, de Saron is tot weide der schapen, het dal Akor tot leger der runderen 65 : 10. Jahve's land verdient niet meer, eenzaam genoemd te worden 62 : 4.

f. Jeruzalem en Israel onaantastbaar.

Deze geluksstaat is niet van voorbijgaanden aard, maar van blijvenden duur. Een eeuwig verbond sluit Jahve met zijn volk 61 : 8, dat daardoor eeuwige blijdschap wacht 61 : 7. Voor goed bezitten de Israëlieten hun land 60 : 21; geen vijand zal meer hun koren eten of hun most drinken 62 : 8, zij genieten van de vrucht van hun arbeid 62 : 9.

Jeruzalem krijgt den naam van de stad, die niet verlaten wordt 62 : 12. Geen wapen zal haar kunnen vermeesteren, geen tong haar met succes belasteren 54 : 17 a. Een luisterrijke kroon en een koninklijke hoofddoek is zij in de hand haars gods 62 : 3.

g. Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

Bij het licht en den luister van Jahve verbleeken zon en maan 60 : 19. Hij schept een nieuwen hemel en een nieuwe aarde, die vóór hem stand houden 65 : 17; 66 : 22.

h. Jahve's volk onder Jahve's hoede.

In de hoede van zijn god is Israel wèl geborgen. Jahve grijpt het bij de rechterhand 41 : 13, sterkt en helpt en steunt 41 : 10, 48 : 17. Gaat het door vuur of water — hij helpt er doorheen 43 : 2; de blinden doet hij gaan op hun onbekende paden, duisternis maakt hij vóór hen tot licht, oneffenheden tot vlakke 42 : 16. Voortdurend geleidt hij 58 : 11; vóórdat men roept, antwoordt hij reeds, terwijl men nog spreekt, hoort hij 65 : 24.

i. De regeering.

Terwijl 60 : 17 vaag zegt, dat Jahve tot overheid Vrede, tot heerschers Gerechtigheid aanstelt, spreekt 55 : 4 van een Davidschen ideaalheerscher, door Jahve, trouw aan zijn eens gedane genadebelofte, gemaakt niet alleen tot getuige van zijn macht voor de heidenen, maar ook tot vorst en bevelhebber der volkeren.

4. ISRAEL EN DE VOLKEREN IN DEN HEILSTIJD.

a. De volkeren optrekkend.

Natiën, die Israel niet kennen, en door Israel niet gekend, komen toegesnel 55 : 5, naar de heerlijkheid, die Jahve over zijn volk uitstortte 60 : 3, door Jahve zelven verzameld 66 : 18. Met haar koningen zien zij het geluk van Israel 62 : 2, dat over de schatten, die zij aandragen, van vreugde straalt 60 : 5, 6.

b. De volkeren zich buigend voor Israel.

Jahve's verheerlijkte volk bekleedt onder de natiën een eereplaats 53 : 12. Egyptenaren, Kusieten en Sabeërs komen zich voor Israel buigen 45 : 14; koningen en vorsten betuigen hun eerbiedige hulde 49 : 7, 23; 52 : 15. Smadelijk worden de zonen van zijn verachters en verdrukkers vernederd 60 : 14.

c. De volkeren Israel dienend.

Israel heerscht over de natiën 54 : 3, geniet haar rijkdom 61 : 6 en beroemt zich op haar heerlijke schatten 66 : 12. Haar koningen zijn zijn wachters, haar vorstinnen zijn zoogsters 49 : 23, 60 : 16. Zij moeten de muren van Jeruzalem opbouwen 60 : 10, de schapen der Israelieten weiden, en diensten van landbouwers en wijngaardeniers verrichten 61 : 5.

d. De volkeren Jahve belijdend.

Niet alleen zullen alle menschen weten, dat Jahve de lossen van zijn volk is 49 : 26, maar ook allen zullen hem als God erkennen en belijden: hij heeft bij zichzelf gezworen, dat elke knie voor hem zich buigen, elke tong bij hem zweren, en men alleen in hem sterkte erkennen zal 45 : 23, 24. Dit algemeen Jahvisme wordt werkelijkheid: van Jahve gaat onderwijzing uit, zijn recht tot licht der volken 51 : 4, heidenen erkennen zich eigendom van Jahve 44 : 5, Egyptenaren, Kusieten en Sabeërs betuigen, dat alleen bij Israel een god is, machtig tot verlossing 45 : 14, 15. Op Jahve's altaar branden de offerdieren der heidenen 60 : 7. Wie zich op aarde zegent of zweert, zegent zich met of zweert bij den God der waarachtigheid, bij Jahve 65 : 16, voor wien bij elke nieuwe maan en op elken Sabbat alle menschenkinderen zich nederbuigen 66 : 23.

Door middel van Israel wordt dit universeel Jahvisme op aarde gevestigd. Zions heerlijkheid trekt de vroegere verdrukkers aan 60 : 3, en doet haar, de vroeger verachte, nu den naam dragen van: de stad van Jahve, het Zion van den Heilige Israels. Alle natiën zien in Israel het door Jahve gezegend geslacht 61 : 9. Zóó is het 't licht der volken 49 : 6, dien het Jahve's recht en wet mededeelt 42 : 1, 4, zoodat Jahve's verlossing van Israel uit zich tot het einde der aarde verbreidt 49 : 6.

5. WEE OVER DE GODDELOOZEN.

Zij, die in plaats van Jahve andere goden dienen, zijn van Israels geluk uitgesloten; als een woelige zee hebben zij geen rust en geen vrede, zij worden weggevaagd door Jahve 57 : 3—13, 20, 21. Wie Jahve verlieten en zijn heiligen berg vergaten, worden aan de slachting prijsgegeven: Gad en Meni eerden zij, Israels god lieten zij links liggen, niet luisterend naar zijn roepstem — zij hongeren, dorsten, worden te schande, schreeuwen en huilen, en laten hun naam aan Jahve's dienstknechten tot vloek na 65 : 11—15. Ook den deelnemers aan den mysteriëncultus wacht het verdiende loon 66 : 17. Buiten de heerlijke stad liggen de lijken van wie van Jahve afvielen, tot een afgrijzen voor alle vleesch, dat den eenigen God dient en zich in dien aanblik verlustigt 66 : 23, 24.

HOOFDSTUK IV.

JESAJA 1—35.

Een woord vooraf.

Na de uiteenzetting van mijn standpunt betreffende Jes. 1—35, die ik in de Inleiding gaf, en wat ik daar stelde over de door mij gevolgde methode, moet ik hier laten voorafgaan het plan, dat bij de toepassing dier methode leiden zal.

Een vóórarbeid als bij Jes. 56—66 — noodzakelijk naast DUMM's tijdsbepaling, die mij onbewezen scheen, en zijn verklaring van verschillende perikopen, door den tekst niet geboden —, en bij Jes. 40—55 — vereischt door de „II Jes.”-hypothese, die den exegeet bij vele voorstellingen niet uit-, maar inleggen doet, en door de imitatie-hypothese, die alleen op vooropgezette tijdsbepaling berust —, is niet noodig bij de eerste 35 Capita van het boek Jesaja. Deze heeft het historisch-kritisch onderzoek doen zien als een samenvoeging van grootere en kleinere, los naast elkander staande, stukjes uit verschillenden tijd. Het terrein ligt hier gereed.

Tweeërlei weg kan ingeslagen worden:

1°. de eschatologische voorstellingen onderzoeken in de volgorde, die de Capita bieden, en ze vergelijken met het overeen-

komende punt of de overeenkomende punten van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—66, zooals ik deze in het voorafgaande Hoofdstuk III groepeerde;

2°. de eschatologische voorstellingen niet naar de volgorde van den tekst onderzoeken, maar zich laten leiden door de groepeerding, in Hoofdstuk III gegeven.

De tweede weg is de aangewezen, omdat met deze manier van onderzoek, onnoodige en storende herhaling voorkomen wordt en gelijke voorstellingen uit Cap. 1—35, onder één hoofd gebracht, gemakkelijker met elkander vergeleken en door deze vergelijking opgehelderd kunnen worden, dan wanneer zij door de behandeling van andere voorstellingen gescheiden moeten worden.

Ik ga dus over tot de behandeling der eschatologische voorstellingen in Jes. 1—35 aan de hand van het uit Jes. 40—66 verkregen resultaat, zooals ik 't in mijn derde Hoofdstuk samenvatte. Een uiteenzetting met het standpunt der onderzoekers van den laatsten tijd moet afzonderlijk telkens bij de te bespreken voorstellingen gegeven worden, voor zoover zij door de exegese vereischt wordt; terwijl ik, na bespreking of vermelding van de plaatsen, die voor combineering met de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—66 in aanmerking komen, in een tweede paragraaf aanstip, welk resultaat het onderzoek heeft voor de kwestie „Jesajaansch” of „niet-Jesajaansch” bij de bekende, betwiste perikopen, waar ik dan wijzen moet op de zich voordoende controversen.

§ 1. Onderzoek van Jesaja 1—35 aan de hand van de eschatologische voorstellingen in Jesaja 40—66.

I. DE THEOPHANIE.

a. *Jahve's openbaring in de natuur.*

2 : 12—14

*Want een dag heeft Jahve der heirscharen
tegen al wat hoog is en zich verheffend,
en tegen al wat verheven is en verhoogd¹⁾,
en tegen alle cederen van den Libanon,
en tegen alle eiken van Basan,
en tegen alle hooge bergen,
en tegen alle verheven heuvelen.*

Bij de verklaring, die STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 57, van deze voorstelling geeft: „Unter dem alten mythologischen Bilde vom „Tage Jahwes“, der die Erde in ihren Grundfesten erschüttert, schildert der Prophet hier die über die kulturselige Welt hereinbrechende Katastrophe“, rijst de vraag, wat de boomen, de bergen, de heuvelen, met de cultuur te maken hebben. Immers, dat deze slechts als beelden gebruikt zijn, van de (luxueuse) beschaving, is niet vol te houden tegenover 2 : 15, 16, waar torens, muren, schepen, niet symbolen, maar werkelijke producten der cultuur, genoemd worden.

Dit bezwaar tegen de symbolische verklaring van STAERK doet zich evenzeer gevoelen bij de exegese, die GRESSMANN, *Esch.*, S. 14, voorstaat: het stukje zou zich — niet tegen de cultuur, maar — tegen de afgoden keeren, de mythische teekening van den dag van Jahve zou dienen ter illustratie, „um an ihr die

¹⁾ Lees *יָבִישׁ* i. p. v. *יָבִישׁ*.

Wertlosigkeit des Götzendienstes darzulegen". Maar daar komt een ander bezwaar bij, waarom GRESSMANN's verklaring afgewezen moet worden: gesteld, dat vaststond, dat vs. 12—17 mocht verklaard worden naar wat onmiddellijk voorafgaat, vs. 7 vv., in die voorafgaande verzen is niet alleen sprake van afgoden, maar evenzeer van zilver, goud, schatten, paarden, wagens (vs. 7).

Wil men deze symbolische verklaring verdedigen: de adjectiva in vs. 12 zien op menschelijken trots of eigenwaan, die dan door vs. 13, 14 in beelden wordt toegelicht, hiertegen kan gelden, dat de adjectiva in vs. 12 wel een ethische beteekenis (= fier, trotsch, overmoedig) kunnen hebben, maar dat zij deze beteekenis niet noodzakelijk hebben moeten. רם en נשא komen vs. 14, גבה komt vs. 15 in physischen zin voor. En dat zij naar vs. 11 moeten verklaard worden, kan gesteld, maar niet bewezen worden.

10: 33, 34

*Zie, de Heer, Jahve der heirscharen,
houwt af de kroon door een schrik;
en de hoogopgaanden worden omgehouwen,
en de hoogen worden vernederd;
en hij slaat het struikgewas van het woud neer,
en de Libanon valt door een Heerbijke ¹⁾;*

DILLM.-KIT. ziet in dit stukje het vervolg op, de ontkenning van wat de voorafgaande verzen bevatten: „Aber bis hicher und nicht weiter", waartegen STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 214, opkomt, omdat alle overgang van de voorafgaande verzen — die een „Drohrede" bevatten — naar déze ontbreekt. Evenwel, ook STAERK staat de overdrachtelijke verklaring — Jahve vernedert Assur — voor, zij het niet zoo positief als DILLM.-KIT. (hij spreekt, *Ass.*

¹⁾ De conjecturen ברוך (DUHM), באריות (CHEYNE) zijn onnoodig, ברואל moet geschrapt worden.

Weltr, S. 90, van het fragment 10 : 33 f., „das man vielleicht auf das Gericht über Assur deuten darf“). Met GRESSMANN, *Esch.*, S. 54, meen ik, dat deze verklaring met Assyrië niet door het stukje zelf geboden wordt; maar ik kan niet met dezen geleerde meegaan, als hij toch een overdrachtelijke verklaring („Dasz der Prophet die Bilder nicht wörtlich gemeint hat, ist wohl mit Recht anzunehmen . . . Immerhin liegt es am nächsten, diesen geographischen Namen Palästinas auch palästinische Personen oder Verhältnisse unterzuschieben“) voor de aangewezenen houdt. Vergelijkt men de verzen met 42 : 15, dan is de voor de hand liggende verklaring deze: de openbaring van Jahve in de natuur, 42 : 15 in 't algemeen gezien in verdorring van het gewas der bergen, wordt 10 : 33, 34 in de verwoesting van de Palestijnsche wouden, de cederen van den Libanon, gelocaliseerd.

Deze eschatologische verklaring moet ook toegepast worden op
32 : 19a :

En in vernedering zal het woud vernederd worden, (lees i. p. v.
(וִירָר : וּבָרָר),

wat dan niet meer „vollends sonderbar und unbegreiflich“
(DUHM) is; en op

34 : 4a α :

En alle heuvelen vloeien weg,
(lees i. p. v. גִּבְעוֹת : צְבָא הַשָּׁמַיִם).

7 : 23—25

En dan, te dien dage
zal iedere plaats,
waar zijn
duizend wijnstokken voor duizend sikkelen,

voor doornen en distelen zal zij zijn;
met pijlen en boog zal men daarheen komen,
want doornen en distelen zal zijn het gansche land.
En alle bergen,
die met het snoeimes gesnoeid werden,
men zal daarheen niet komen
uit vrees voor doornen en distelen;
en 't zal zijn tot weideplaats van het rund,
en tot vertrapping van het kleinvee.

Wijngaard en wat op de bergen gekweekt wordt verdwijnt voor onkruid — vgl. 42 : 15; 10 : 33, 34; 32 : 19a; 34 : 4a α.

24 : 7a

De most klaagt,
de wijnstok verwelkt;

vgl. 7 : 23, en

32 : 9—13a

Zorgeloze vrouwen ¹⁾,
hoort mijn stem!
Onbezorgde dochteren,
luistert naar mijn woord!
Een tijd na een jaar
zult gij beven, onbezorgden;
want uit is het met den wijnoogst,
inzameling komt niet.
Schrikt ²⁾, zorgeloozen!

¹⁾ Schrap קבנה.

²⁾ חרדה.

*Beeft, onbezorgden!
 Ontkleedt en ontbloom u ¹⁾,
 slaat ²⁾ op de borsten,
 om de liefelijke velden,
 om den vruchtdragenden wijnstok,
 om den grond van mijn volk,
 die in stekelplanten en doornen opgaat!*

DUHM zoekt achter deze woorden meer, dan er achter schuilt: met handhaving van den Jesajaanschen oorsprong („es ist so gut jesajanisch, wie nur irgend ein Stück im ganzen Buch“ — tegenover MARTI, die de perikoop om haar vaagheid, vergeleken met 3 : 16—4 : 1, aan Jesaja ontzegt), verklaart hij, dat de profeet niet zegt, welke katastrofe eigenlijk dreigt, „wird aber wohl an Feindeseinfall denken“. GRESSMANN, *Esch.*, S. 208, volgt deze verklaring, als hij van deze perikoop en van 7 : 23—25 zegt: „Diese Schilderungen sind verständlich aus dem Glauben der Propheten an die Vernichtung Israels durch die Invasion eines fremden Feindes“. Ik kan niet inzien, waarom een verwoesting door een vijand dit stukje en 7 : 23—25 moet helpen verklaren. Deze plaatsen, evenals 10 : 33, 34; 24 : 7a; 32 : 19a, verwachten Jahve's openbaring in de natuur door verdorring en verwoesting.

Ik wijs verder op

24 : 1a

Zie, Jahve ontvolkt de aarde en verwoest haar;

24 : 3a

Ontvolkt wordt de aarde en geplunderd;

¹⁾ Schrap על-חליצים.

²⁾ ספיה

13 : 9 a b a

*Zie, Jahve¹⁾ komt, verschrikkelijk,
met woede en toornbrand,
om de aarde tot woestenij te maken;*

24 : 4 a

*De aarde klaagt, verkwijnt,
de wereld verwelkt, verkwijnt;*

33 : 9

*De aarde klaagt²⁾, verwelkt,
beschaamd is de Libanon en verdord;
de Saron is als een woestijn,
en kaal zijn Basan en de Karmel;*

de Libanon — 2 : 13, 10 : 34; Basan — 2 : 13.

24 : 19, 20 a

*Ja, de aarde breekt³⁾,
ja, de aarde wankelt,
ja, de aarde waggelt,
ja, de aarde schommelt als een beschonkene,
en beweegt zich als een hangmat;*

vgl. 51 : 6 de aarde verslijt als een kleed.

24 : 6

*Daarom verteert vloek de aarde,
en zijn schuldig, die op haar wonen;
daarom branden de bewoners der aarde,
en blijven weinig sterfelijken over;*

¹⁾ Schrap עו.

²⁾ מלה

³⁾ רע

vgl. 51 : 6 de bewoners der aarde sterven als muggen;
welke voorstelling ook geeft:

13 : 12

*Ik zal de sterfelijken kostbaarder maken dan fijn goud,
en de menschen dan het goud van Ofir.*

24 : 23

*Dan bloost de maan
en schaamt zich de zon;*

13 : 10

*Want de sterren des hemels en zijn Orions
doen hun licht niet schijnen;
verduisterd is de zon bij haar opgang
en de maan glanst niet ¹⁾);*

34 : 4 a β b

*En als een boek wordt de hemel opgerold,
en al zijn heir verwelkt,
zoovs verwelkt afvalt 't loof van den wijnstok,
en de verwelkte bladeren van den vijgeboom.*

Vergelijk met deze plaatsen:

50 : 3 Jahve kleedt den hemel in het zwart,

51 : 6 de hemel lost zich op als rook,

maar vooral:

60 : 19a *De zon zal u niet meer tot licht zijn ²⁾,*
noch tot schijnsel de maan voor u lichten;

ook om de eigenaardige overeenkomst, dat èn 24 : 23 èn 60 : 19
op deze voorstelling volgt: de luister van Jahve ten aanschouwen
van zijn volk; vgl.

¹⁾ Schrap וָרָא.

²⁾ Schrap וָרָא.

24 : 23b *Want Jahve der heirscharen heerscht op den berg Zion,
en te Jeruzalem en vóór zijn oudsten is heerlijkheid;*

met

60 : 19b *Maar Jahve zal u zijn tot een eeuwig licht,
en uw god tot uw luister.*

b. *Jahve's openbaring buiten de natuur.*

Jahve's komst brengt het wereldgericht:

34 : 1—3

*Nadert, natiën, om te hooren,
en volkeren, let op!*

*De aarde hoore en haar volheid,
de wereld en al haar spruiten!*

*Want toorn heeft Jahve tegen alle natiën,
en grimmigheid tegen al haar heir;
met den ban heeft hij ze getroffen ¹⁾,
ze overgegeven ter slachting.*

*En hun doorboorden worden weggeworpen,
en hun lijken, de slank ervan stijgt op,
en de bergen smelten van hun bloed.*

Een korte samenvatting hiervan geeft 63 : 6a, en 63 : 6b herinnert aan 34 : 3b. Men vergelijkte b.v.

34 : 2 קצף, חמה — 63 : 3 אף, חמה, 42 : 13 קנאה, 59 : 17
להשיב בחמה אפו; 66 : 15 נקם, קנאה;
34 : 2 למטה — 66 : 16 בהרבו.

24 : 13

*Want zóó zal het zijn
in het midden der aarde,*

¹⁾ Misschien aldus te lezen: החרם החרים.

*onder de volken,
als het afslaan van de olijven,
als de nalezing,
wanneer de oogst gedaan is.*

Wat hiermede bedoeld wordt, is door 63 : 1—6, 34 : 1—3 duidelijk: de slachting, die Jahve onder de natiën aanricht, wordt onder het beeld van den oogst voorgesteld.

Zoo is ook te begrijpen:

33 : 3

*Voor het geluid van het gedruisch vluchten volken,
voor uw verheffing verstrooien zich natiën,*

in welk vers הַמּוֹן wordt geïllustreerd door 66 : 6, waar uit het „gedruisch uit de stad” de eschatologische verbeelding concludeert, dat Jahve gericht brengt over de vijanden.

33 : 10

*Nu zal ik opstaan, zegt Jahve,
nu mij oprichten, nu mij opheffen!*

d. i. Jahve's tijd is aangebroken; hiermede komt overeen de voorstelling van 42 : 14: Jahve heeft zich langen tijd ingehouden, nú zal hij in actie komen.

33 : 12

*En volken worden verbrand tot kalk,
afgesneden stekelplanten, die in het vuur verbranden;*

vgl. 66 : 16 Jahve richt met vuur alle vleesch.

10 : 23

*Want vernietiging en een besluit
vultrekt de Heer, Jahve der heirscharen,
in het midden der gansche aarde;*

hier is sprake van het verdelgend optreden van Jahve van 24 : 13, 33 : 12, 34 : 1—3, 66 : 16; 33 : 3 stelt de volken voor als daarvoor angstig vluchtende. Men vergelijkte

10 : 23 בקרב כל-הארץ — 24 : 13 בקרב הארץ.

Aan 10 : 23 sluit zich aan de voorstelling van

14 : 26, 27

*Dit is het besluit, dat besloten is
over de gansche aarde;
en dit is de hand, die uitgestrekt is
tegen alle natiën.*

*Want Jahve der heirscharen heeft besloten —
en wie zal het verbreken ?*

*En zijn hand is uitgestrekt —
en wie zal haar doen keeren ?*

Men vergelijkte:

14 : 26 העצה היעצה — 10 : 23 נחרצה;

14 : 26 על-כל-הארץ — 10 : 23 בקרב הארץ;

14 : 26 כל-הגוים — 33 : 12 עמים, 33 : 3 עמים, גוים,

24 : 13 כל-צבאם, כל-הגוים, 34 : 1, 2, בתוך העמים

66 : 16 כל-בשר, 63 : 6 עמים.

18 : 3—6a

*Alle bewoners der wereld en inwoners der aarde,
als de banier ¹⁾ wordt geheven, zult gij zien,
en als de bazuin wordt gestoken, zult gij hooren!*

Want zoo heeft Jahve gezegd tot mij:

Ik wil rustig ²⁾ schouwen in mijn plaats,

¹⁾ שָׁרָפִים.

²⁾ אֲשַׁמְרֵה.

als de stralende gloed op den middag,

als de dauwwoolk bij den oogstgloed.

Want vóór den oogst, als 't met den bloesem gedaan is,

en rijpende druif het vruchtbeginsel is,

dan snijdt hij de ranken af met snoeimessen,

en de loten kapt hij weg;

zij worden samen achtergelaten

voor de roofvogels der bergen

en voor het gedierte der aarde.

Vgl. 18 : 3a — 34 : 1;

18 : 4 Jahve wacht met 't gericht — 42 : 14 hij schouwt in zijn plaats, d. i. vanuit zijn plaats, 26 : 21 Jahve trekt uit zijn plaats;

18 : 5 Jahve kent zijn tijd — 42 : 14 hij heeft zich nu lang genoeg stil gehouden, 63 : 4 hij zon op wraak en de tijd voor de verlossing was dáár;

18 : 5b het beeld van 't snoeien — 24 : 13 „als het afslaan van de olijven”;

18 : 6a—34 : 3a (herinnert ook aan 66 : 24).

30 : 27, 28, 30

Zie, ¹⁾ Jahve komt van verre;

brandend is zijn toorn en zwaar de verheffing;

zijn lippen zijn vol gram,

en zijn tong is als een verterend vuur,

en zijn adem als een overstromende beek,

die tot den hals reikt,

om de natiën te schudden in de zeef van vernietiging,

en als een misleidende toom op de kaken der volken.

¹⁾ Schrap m^{y} .

*En Jahve doet zijn majesteitelijke stem hooren,
en het neerdalen van zijn arm doet hij zien,
met grimmigen toorn en verterende vuurolam,
plasregen en slagbui en hagelsteenen.*

Vgl.

30 : 27 אָפּוּ, זַעַם — 34 : 2, 42 : 13, 59 : 17, 63 : 3, 66 : 15;

עָתָה אֲנִישָׂא wordt verklaard door 33 : 10 אֲנִישָׂא;

כָּאֵשׁ אֲכַלָּה — 33 : 12, 66 : 16.

30 : 28 Jahve's adem is als een overströmende beek, die tot den hals reikt, d. i. Jahve's gericht is niet te ontloopen,

vgl. 14 : 27 wie kan Jahve's besluit keeren?

30 : 30 Jahve doet zijn majesteitelijke stem hooren — 42 : 13^b, 14.

28 : 21, 22^b

Want als op Har-Perazim zal Jahve opstaan,

als in het dal bij Gibeon beven;

om te maken zijn werk — vreemd is zijn werk;

om te doen zijn daad — wonderlijk is zijn daad.

... Want van vernietiging en een besluit heb ik gehoord

van ¹⁾ Jahve der heirscharen over de gansche aarde.

Het lijkt mij willekeurig, de drie laatste woorden van vs. 22 על-כל-הארץ te schrappen, zooals b.v. DUHM doet; met STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 73, reken ik ze als behoorend bij het vers zelf, m. a. w. ik zie hier Jahve's vernietigende komst voor de aarde, de volkeren, aangekondigd.

Vgl. 28 : 21 יְקוּם — 33 : 10 אֲקוּם;

28 : 22^b—10 : 23, 14 : 26, 24 : 13.

Schildering van het wereldgericht geeft ook het eerste deel van 13, 14, dat door MARTI, naar aanleiding van verzen in het

¹⁾ Schrap אָרִי.

tweede deel niet verklaard wordt van Jahve's gericht over de wereld, maar van zijn oordeel over Babel (vgl. 13 : 17, 19, 14 : 3 vv.), een exegese, die niet gegeven kan worden, zonder dat men den tekst in deze richting besnoeit. Ik verklaar als betrekking hebbend op 't wereldgericht:

13 : 2—14 (of 15, zie beneden bij dit vers),
en ontleen voor mijn exegese reeds aan

13 : 4 steun:

*Hoor, gedruisch op de bergen,
als van een groot volk!
Hoor, gedruisch van koninkrijken ¹⁾,
van verzamelde natiën!
Jahve der heirscharen monstert
het krijgshetir.*

נֹאמִים — 14 : 26, 24 : 13, 30 : 28, 33 : 3, 12, 34 : 1, 2,
63 : 1 vv.

In het volgend vers ontmoet de door MARTI gegeven verklaring moeilijkheid:

13 : 5

*Daar komen uit een ver land,
van het einde des hemels,
Jahve en de werktuigen van zijn gramschap,
om te verderven de gansche aarde.*

MARTI zegt hierbij: „Das Gericht bringt Verheerung der ganzen Erde, die man gewöhnlich auf den babylonischen Besitz limitiert, welcher sicher gemeint ist. Vielleicht ist בָּלִי hinzugefügt, weil an das Weltgericht gedacht wurde...” Deze beperking is willekeurig; vgl.

יְהוָה בָּא מִמְרָחֵק — 30 : 27 מֵאֲרֶץ מִרְחָק

¹⁾ מַלְחָמָה

במכוני 18 : 4 — מקצה השמים

לחבל — 10 : 23, 14 : 26, 18 : 5, 6a, 24 : 13, 28 : 22b, 34 : 3,

63 : 1 vv.

Bij de werktuigen van Jahve's gramschap denk ik niet zooals MARTI aan de Elamieten, maar aan 30 : 30, waar Jahve komt met verterende vuurvlam, plasregen, slagbui en hagelstenen.

13 : 6

Jammert, want nabij is de dag van Jahve!

als verwoesting komt hij van den Machtige,

komt ook in Joël (1 : 15) voor, en is dus misschien in Jes. 13 naar Joël ingevoegd; aan dit vers mag daarom geen argument voor mijn exegese worden ontleend. Maar zeker kan ik mij beroepen op

13 : 7

Daarom zullen alle handen slap zijn,

en alle menschenharten versmelten,

waar ik naar het recht van MARTI's tekstverandering vraag: „das אנוש, das nur passte, wenn es sich ursprünglich schon um das allgemeine Weltgericht handelte, ist zu tilgen". Ik vergelijk met אנוש b.v. 24 : 6, 51 : 7. In

13 : 9a

Zie, ¹⁾ Jahve komt, verschrikkelijk,

met woede en toornbrand,

behoort יום waarschijnlijk oorspronkelijk niet in den tekst — maar uit de schrapping van יום volgt niet, dat dan het vers niet op het wereldgericht betrekking heeft.

13 : 11

En ik zal op de wereld haar boosheid verhalen,

en op de goddeloozen hun schuld,

¹⁾ Schrap יום.

*en een eind maken aan den trots der overmoedigen,
en den hoogmoed der geweldenaars vernederen,*
doet toepassing op het „Endgericht” aan de hand: vgl. 24 : 5, 6,
26 : 10.

Wat

13 : 15 betreft:

*Al wie gevonden wordt, wordt doorboord,
en al wie zich bergt, valt door het zwaard,*

het is mogelijk, dat dit vers duidt op een door menschen aangerichte slachting (in Babel); maar deze verklaring is niet noodzakelijk; ook kan bedoeld zijn de slachting, door Jahve aan te richten, vgl. 34 : 2 לטבה, 34 : 3 הלליהם. Dan wordt met het zwaard Jahve's zwaard bedoeld, en kan men vergelijken de wapenrusting, die Jahve 59 : 17 aantrekt. Maar het is ook niet onmogelijk, dat בחרב een later toevoegsel is, en het vers luiden moet:

*Al wie gevonden wordt, wordt doorboord,
en al wie zich bergt, valt,*

waardoor beter parallelisme en metrum verkregen wordt.

Zegt 13 : 15 : niemand kan aan het gericht van Jahve ontkomen, dan komt hiermede overeen

24 : 18a

*En dan, wie ontkomt aan¹⁾ den schrik,
valt in de groeve,
en wie opklimt uit²⁾ de groeve,
wordt gevangen in den strik.*

Met de theophanie dreigt ook

¹⁾ Schrap קול.

²⁾ Schrap דרך.

24 : 17

*Schrik en groeve en strik
over u, bewoner der aarde!*

Den treurigen toestand, die haar gevolg is, teekent

24 : 8—12

*De vreugde der pauken houdt op;
het gedruisch der uitgelatenen rust,
de vreugde van de citer houdt op.
Bij het lied drinkt men geen wijn,
bitter is de sterke drank voor wie hem drinken.
Verbroken is de leege stad,
gesloten de toegang tot elk huis.
Geroep om den wijn in de straten!
Weggeschemerd is alle blijdschap,
verdwenen de vreugde der aarde.
Overgebleven is in de stad verwoesting,
en stukgeslagen is de poort.*

Evenals in de voorafgaande verzen 6b, 7, zie ik hier niet teekening van een tegenwoordigen (DUHM, MARTI), maar van een toekomstigen toestand. Zoo is de overgang van vs. 8—12 naar vs. 13

*Want zóó zal het zijn
in het midden der aarde,
onder de volken,
als het afslaan van de olijven,
als de nalezing,
wanneer de oogst gedaan is,*

beter dan bij de verklaring, die DUHM voorstaat: „Das selbst-erlebte und noch gegenwärtige Leid hatte den Vf. in v. 7—12 fortgerissen, jetzt erhebt er sich wieder zur Prophetie, zur Deutung der Zeichen der Zeit, die auf das bevorstehende Gericht hinweisen“.

Staat de verklaring van DUHM bij vs. 8—12 niet te zeer onder den invloed van zijn tijdsbepaling?

Evenals 24 : 8—12 verklaar ik

32 : 14

*Want het paleis is verlaten,
het gewoel der stad weg ¹⁾,
zij is ter afweiding ²⁾,
een puinhoop voor eeuwig,
de lust der wilde ezels,
de weideplaats der kudde;*

en

2 : 15, 16,

waar Jahve's dag den ondergang brengt van alle hooge torens, alle steile muren, alle Tarsisvaarders, alle keur van schepen ³⁾.

Het doel van de openbaring van Jahve geeft

5 : 15, 16

*Dan buigt zich de mensch,
en vernederd wordt de man,
en de oogen der trotschen worden vernederd;
maar verhoogd wordt Jahve
der heirscharen door 't gericht,
en de heilige God
toont zich heilig door gerechtigheid.*

2. WEE OVER ISRAELS VIJANDEN.

9 : 3, 4

*Want het juk van zijn last,
en den draagstok van zijn schouder,*

¹⁾ Schrap ובהן עפל.

²⁾ Lees היתה לבער i. p. v. היה בער.

³⁾ Lees שבייה i. p. v. שפיה.

*den stok van wie hem drijft,
 verbreekt gij als op den Midiansdag.
 Want elke schoen, die treedt in 't strijdgewoel,
 en mantel, die bevekt ¹⁾ is door bloed,
 die zal zijn ter verbranding,
 spijs voor 't vuur.*

Men vergelijkte voor den historischen achtergrond van deze verwachting (Israel verdrukt), den historischen achtergrond van Cap. 56—66, in het begin van Hoofdst. I, § 2 weergegeven. 9 : 4 belooft de vernietiging van de vijanden door Jahve, vgl.

45 : 24b, 41 : 11, vooral 41 : 12

*Gij zult hen zoeken en niet vinden,
 die met u twisten;
 zij zullen worden als niet en niets,
 die met u krijgen.*

Met de verbranding van schoen en mantel der vijandige krijgslieden vgl.

50 : 11, en 66 : 15, 16

*Want zie, Jahve komt in vuur,
 en als een wervelwind zijn zijn wagenen,
 om in grimmigheid zijn toorn te brengen,
 en zijn schelden in vuurvlammen;
 want met vuur zal Jahve richten
 en met zijn zwaard alle vleesch.*

29 : 20

*Want wèg is de geweldenaar en 'l is uit met den spotter,
 en vernietigd zijn allen, die loeren op onrecht;*

¹⁾ Lees מנאֵה.

vgl.

עריץ — 13 : 11 naast רשע en זר, 25 : 5 naast זר (in plaats van זרים moet hier gelezen worden זרים); כלה — 10 : 25, 24 : 13, 32 : 10.

16 : 4b

*Wanneer wèg is de verdrukker ¹⁾,
het uit is met de verwoesting,
wèg zijn de vertreders ²⁾ uit het land,*

vgl. 60 : 18a

*Geweld zal niet meer gehoord worden in uw land,
verwoesting en vernieling op uw gebied;*

51 : 13b *Waar is mi de toorn van den verdrukker?*

54 : 14b *Vèr zult gij zijn ³⁾ van verdrukking, want gij*

*[zult niet vreezen,
en van verwoesting, want zij zal tot u niet naderen.*

Ook in 1—35 staat naast de verwachting, dat Jahve Israels vijanden ten onder brengt, de voorstelling, dat Israel zèlf zijn vijanden vernietigt:

33 : 1

*Wee, vernietiger, zelf niet vernietigd,
en roover, dien men niet beroofd heeft!*

*Als gij klaar zijt met vernietigen, zult gij vernietigd worden,
als gij gereed zijt ⁴⁾ met rooven, zal men u berooven;*

vgl.

41 : 15, 16a *Zie, ik maak u tot een dorschslede ⁵⁾, nieuw,*

¹⁾ הַמֶּקֶץ

²⁾ רַמְסֵי

³⁾ תִּרְחָקִי

⁴⁾ כְּבִלְתָּךְ

⁵⁾ שְׂרָפִי חֲרוּץ

*met vele punten ,
 gij zult bergen dorschen en fijnstampen ,
 en heuvelen als kaf maken ;
 gij strooit ze weg en de wind neemt ze op ,
 en de stormvlaag verstrooit ze.*

Bij 33 : 1a vgl.

24 : 16b *Roovers rooven
 en roovend rooven roovers.*

3. HEIL VOOR ISRAEL.

9 : 1, 2

*Het volk , dat in duisternis wandelt ,
 ziet een groot licht ;
 de bewoners van een doodsschaduwland ,
 een licht straalt over hen.
 Gij vermeedert de vreugde ¹⁾ ,
 maakt de blijdschap groot ,
 zij verblijden zich vóór u ,
 zooals men zich verblijdt in den oogst ,
 zooals men zich verheugt
 bij het deelen van buit.*

Bij

9 : 1 wijs ik op 59 : 9 והנהיהשך , כאפלות נהלך ; op
 59 : 10 *Wij tasten als blinden naar den wand ,
 ja , als wie geen oogen hebben , tasten wij ;
 wij struikelen op den middag als ware het schemering ,
 wij zijn ²⁾ in het duister als dooden ;*
 בארץ צלמות 9 : 1 — באשמנים נמתים

¹⁾ הווי לא i. p. v. הנילה

²⁾ Voeg in קיינו

Het heil, dat Jahve Israel brengt, wordt 9 : 1 voorgesteld onder het beeld van licht, vgl.

60 : 1 בא אורך, 58 : 8 אורך כשחר אורך; 49 : 9 Jahve zegt tot wie in duisternis zijn (לאשר בהשך): „komt voor den dag”; 42 : 16.

In den heilstijd verblijdt zich Israel, vgl.

41 : 16b, 45 : 25, 51 : 3, 52 : 8a, 55 : 12, 60 : 5a, 61 : 7b β, 65 : 13b, 18, 19b, 66 : 10, 14a.

De vergelijking כאשר יגילו בחלקם שלל geeft blijk van denzelfden wraak- en strijdlustigen geest, als spreekt uit de eschatologische verwachtingen van 40—66.

4 : 2, 3

Te dien dage

zal Jahve's spruite zijn

tot sierlijkheid en heerlijkheid,

en de vrucht des lands

tot trots en luister

voor de ontkomenen van Israel.

En dan, wie overbleef in Zion

en achterbleef in Jeruzalem,

heilig zal hij genoemd worden,

elk die opgeschreven is ten leven in Jeruzalem.

Bij 4 : 2 vergelijk ik:

45 : 25 Israel roemt in Jahve, en 60 : 5a;

46 : 13 Jahve geeft aan Israel zijn luister (52 : 1), en

60 : 13 zal Jeruzalem tot luister zijn.

Het לפליטת ישראל en vs. 3 veronderstelt Jahve's gericht over Israel, wat correspondeert met 65 : 8. De tweede helft van vs. 3 te schrappen (zooals STADE, MARTI doen), acht ik met DUHM niet vereischt.

Men kan bij להיים wijzen op:

55 : 3 hoort, opdat uw ziel leve,

57 : 18, 58 : 8 het heil onder het beeld van genezing voorgesteld;
en als tegenstelling vergelijken

66 : 24 wie van Jahve afvielen, liggen als lijken neer.

De toevoeging בירושלם past bij de plaats, die Zion-Jeruzalem in de eschatologische voorstellingen van 40—66 inneemt:

62 : 1 vv. Jeruzalems volk bezit eeuwig het land,

65 : 19 staat Jeruzalem parallel met Jahve's volk,

66 : 12 alle heerlijke beloften loopen uit op Jeruzalem.

Bij לו קרוש יאמר herinner ik aan 61 : 6, waar de Israëlieten priesters van Jahve heeten, en vooral aan 62 : 12, waar Israel genoemd wordt: het heilige volk, עם הקרוש.

4 : 4 *Als de Heer heeft afgewasschen
de vuilheid der dochteren Zions,
en de bloedschulden van Jeruzalem
wegspoelt uit haar midden
door den geest des gericht's
en den geest des verdelgens,*

komt overeen met

59 : 20 *En voor Zion komt een lossen,
en hij zal de overtreding wegdoen uit Jakob.*

Bij deze voorstelling: heil voor Israel door het gericht heen,
sluit zich aan

10 : 20—22

*En dan, te dien dage
zal niet meer de rest van Israel
en de ontkomenen van het huis van Jakob
steunen op wie hen sloeg,*

*maar steunen op Jahve,
 den Heilige Israels, in trouwe.
 Een rest zal zich bekeeren,
 de rest van Jakob,
 tot den godheld.
 Want al is
 uw volk, Israel,
 als het zand der zee,
 een rest daaronder zal zich bekeeren;
 verdelging is besloten,
 orvervloeiend van gerechtigheid.*

Vgl.

וישען באלהיו 50 : 10 — נשען עליהוה
 קרוש ישראל — 54 : 5, 55 : 5, 60 : 9;
 שאר יעקב — 65 : 9 „ik zal uit Jakob een zaad doen uitgaan”.

17 : 4—6

*En dan, te dien dage
 zal nederig zijn Jakobs heerlijkheid
 en het vet van zijn vleesch mager worden.
 En het zal zijn, zooals de maaier ¹⁾ 't koren afsnijdt
 en zijn arm de aren wegneemt;
 en het zal zijn als het afslaan van de olijven ²⁾
 in het dal Refaim,
 en er blijft een nalezing aan,
 twee, drie olijven boven in den top,
 vier, vijf, aan de takken van den vruchtboom ³⁾,
 spreekt Jahve, de god van Israel.*

¹⁾ קצר

²⁾ Lees in vs. 5b כוקף זיה uit vs. 6a i. p. v. במלקט שבלים.

³⁾ כמעט הפרייה

Ook hier de voorstelling, dat Israël door het gericht moet gaan.
Met het beeld כִּנְקַף זֵית vgl. 24 : 13.

Ook breng ik hier

I : 21—26

*Hoe is geworden tot hoer
de getrouwe veste!
Zion¹⁾, dat vervuld was met recht,
waarin gerichtheid huide!²⁾
Uw zilver is geworden tot slakken,
uw wijn versneden³⁾;
uw vorsten — oproermakers
en makkers van dieven!
Een ieder mint gave,
en loopt giften na;
de wees berechten zij niet,
en het proces der weduwe
bereikt hen niet.
Daarom spreekt de Heer,
Jahve der heirscharen, de Sterke Israels:*

Wee!

*Ik zal mijn woede koelen aan mijn tegenstanders,
en mij wreken op mijn vijanden;
en ik zal mijn hand keeren tegen u,
en uitzuiveren in den oven⁴⁾ uw slakken,
en verwijderen al uw looddeelen;
en ik zal uw richters maken als van ouds,*

¹⁾ Ingevoegd.

²⁾ Schrap מרצחים ועתה.

³⁾ Schrap במים.

⁴⁾ כּוּר

*en uw raadslieden als in den beginne;
daarna zult gij genoemd worden:
gerechtigheidsstad,
getrouwe veste.*

Ik wijs er op, dat ook 59 : 9—20 Jahve's oordeel over de zonden des volks gevolgd wordt door een heilsbelofte, en vergelijk :

1 : 21

משפט — 59 : 9, 11, 14, 15 (56 : 1, 58 : 2, 61 : 8);

צדק — 59 : 9, 14 צדקה.

1 : 21 zegt: vroeger was het recht in Jeruzalem, nu is het er niet meer; evenzoo 58 : 14

*En teruggedrongen is het recht,
en de gerechtigheid staat van verre;
want gestruikeld is op de straat de trouw,
en wat recht is kan niet inkomen;
en de trouw werd gemist,
en uit de stad was geweken het inzicht¹⁾.*

1 : 24

אנקמה — 59 : 17 Jahve hult zich in נקם.

צרי, אויבי — 59 : 18 „toorn voor zijn tegenstanders, vergelding voor zijn vijanden.”

1 : 26a

vgl. 60 : 17b.

1 : 26b

יקרא — 62 : 4.

De voorstelling, dat Israel door het oordeel heen den heilstijd moet ingaan, zie ik ook achter

¹⁾ וסר מעור השכל

14 : 1a

*Want Jahve zal zich erbarmen over Jakob,
en Israel weder verkiezen,*

maar hier is alleen het heil, niet het oordeel toekomstig: Israel heeft zijn strafdeel al gehad. Dit komt overeen met

54 : 8 *In toorn verborg ik mijn aangezicht ¹⁾ voor u,
maar met eeuwige liefde ontferm ik mij over u,*

60 : 10b *Want in mijn toorn heb ik u geslagen,
en in mijn welgevallen erbarm ik mij over u.*

Vgl. verder 51 : 1, 2.

30 : 18 *En daarom snakt Jahve ernaar, u te begenadigen,
en daarom verheft hij zich, om zich over u te erbarmen;
want een god van gericht is Jahve,
heil allen, die op hem wachten!*

30 : 18a

herinnert door de gedachte, dat Jahve verlangt, Israel zijn heil te geven, aan 48 : 18

*Als gij gelet hadt op mijn geboden,
zoodat als een stroom was uw heil
en uw gerechtigheid als de golven der zee!*

en door de voorstelling, dat Jahve zich reeds verheft, d. i. aanstalten maakt om zich te erbarmen, aan 51 : 14a

Haastig wordt de gekromde ontboeid.

Bij 30 : 18b

vgl. 26 : 8a, 9, 10

*Ja, op den weg uwer gerichtten,
Jahve, hopen wij op u.
Met mijn ziel hoop ik op u ²⁾,*

¹⁾ Schrap שָׁפָה en רָגַע.

²⁾ Schrap בָּלִילָה.

*ja, met mijn geest in mij smacht ik naar u;
wanneer ¹⁾ uw gerichten de aarde treffen,
leeren gerechtigheid
de wereldebewoners.*

*Wordt de goddelooze begenadigd,
dan leert hij geen gerechtigheid;
in een land van recht handelt hij ongerechtig,
en hij ziet niet Jahve's hoogheid.*

Hiermee komt overeen de voorstelling van
1 : 27 *Zion zal door recht bevrijd worden,
en haar bekeerden door gerechtigheid.*

Eindelijk behoort hierbij

29 : 18, 19

*En hooren zullen te dien dage
de dooven schriftwoorden,
en uit donkerheid en duisternis
zullen de oogen der blinden zien.*

*En de deemoedigen zullen in Jahve blijdschap vermeerderen,
en de armen in den Heilige Israels jubelen.*

29 : 18a — 35 : 5b;

29 : 18b — 35 : 5a, 9 : 1.

29 : 19a — עֲנוּיִם 11 : 4a; יִסְפוּ שְׂמֵחָה 9 : 2.

Mijn conclusie is, dat evenals in 40—66, de eschatologische voorstellingen in 1—35 naast elkander bevatten: het heil voor Israel zonder vermelding van een gericht en het heil voor Israel ná een gericht, erkenning van de zonden van Israel en eigen-gerechtigheid tegenover de niet-Israelieten, de wereldebewoners.

¹⁾ Schrap באשר.

a. *Paradijs-motieven.*

11 : 6—9

*En de wolf zal vertoeven bij het lam,
 en de panter bij het bokje liggen;
 en het kalf en de leeuwenwelp weiden ¹⁾ tezamen,
 en een klein knaapje drijft ze;
 en de koe en de berin weiden ²⁾,
 tezamen liggen haar jongen,
 en de leeuw eet stroo als het rund;
 en de zuigeling speelt bij het hol van een adder,
 en naar het nest ³⁾ van de gifslang
 strekt het kind zijn hand uit.
 Men doet niet kwaad noch verderft
 op mijn ganschen heiligen berg;
 want vol is de aarde van de kennis van Jahve,
 zooals het water de zee bedekt.*

11 : 6, 7 de verscheurende dieren zijn in den heilstijd onschadelijk voor dier en mensch, 11 : 8 de vergiftige slang is onschadelijk voor het kind, dat, door haar kleuren gelokt, naar haar nest de hand uitsteekt, d. i. de paradijsvrede keert terug ⁴⁾).

Vgl.

51 : 3 Zions woestijn is als Eden, haar steppe als het paradijs. De natuur is op wonderbaar heerlijke wijze veranderd: de woestijn is vruchtbaar land, gesierd met keur van boomen; de zon kwelt

¹⁾ Lees רעים i. p. v. ימרים.

²⁾ Met HACKMANN acht ik de verandering van תרעה in תרעה (DUHM, MARTI, naar DE LAGARDE) onnoodig.

³⁾ מערה met CHEYNE of מעות met BEER; מארה DUHM: „Feuerauge”, VALETON, *Voorlez.*², blz. 36: „lichtstrepen”.

⁴⁾ Vgl. GUNKEL, *Genesis*², S. 30, en *Schöpf. u. Ch.* S. 13, 87, 111, 367—371; GRESSMANN, *Esch.*, S. 193, 288; ROBERTSON SMITH, *The Rel. of the Sem.*², p. 307; OESTERLEY, *Evol.*, p. 136—138.

niet; men bereikt een ongekend hoogen ouderdom (41 : 17—19, 55 : 12, 13, 49 : 10, 11, 60 : 13, 65 : 20), en geniet rust na alle moeite en lijden 14 : 3a¹⁾), is door Jahve wèl bewaard, 14 : 30a

*En op mijn weide²⁾ zullen de nederigen weiden
en de armen in veiligheid legeren;*

(zoo komt dit vers tot zijn recht; STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 60, 202, die 14 : 29—32 tot een Jesajaansche kern terug wil brengen, schrapt het als latere toevoeging; men vergelijkte ermede 25 : 4a).

29 : 17 stelt dien paradijs-toestand als dicht aanstaande voor:

*Is het nog niet een kleine wijle,
dat de Libanon verandert in een gaarde,
en de gaarde voor een woud gehouden wordt?*

Ik wijs erop, dat deze trek gecombineerd wordt 29 : 20 met het verdwijnen van geweldenaar en spotter en goddelooze, evenals 11 : 6, 7, 8 staat naast 11 : 4b, waar óók geweldenaar³⁾ en goddelooze van het paradijs-geluk worden uitgesloten.

30 : 25a

*En op allen hoogen berg
en op allen verheven heuwel zullen waterstroomen zijn,*

geeft de bron der wonderbare vruchtbaarheid van het land in den heilstijd aan, waarvan ook het vee profijft trekt:

30 : 23, 24

En hij geeft den regen van uw zaad, waarmede gij den grond

[bezaaid hebt,

en het brood van de opbrengst van den grond, en dat zal vet

[en krachtig zijn;

weiden zal uw vee te dien dage op uitgestrekte weide;

¹⁾ De gouden eeuw, waarin de menschen zich niet behoefden af te tobben, keert terug.

²⁾ כְּבֵרִי

³⁾ Lees עָרַף i. p. v. עָרַף.

*en de runderen en de ezels, die den grond bearbeiden,
gezouten koren zullen zij eten, dat gewand is ¹⁾ met zeef en wan.*

Met dien paradijstoestand verbindt 32 : 18 (vgl. 32 : 15) de rust en
veiligheid der Israelieten — evenals 11 : 4a, 9a staat naast 11 : 6—8,
32 : 18

*En mijn volk zal wonen in een verblijf des vredes,
en in zekere woningen en op veilige rustplaatsen,*

vgl. 33 : 16 de belofte:

*Hij zal op hoogten wonen,
rotsvestingen zijn zijn toevlucht,
zijn brood wordt gegeven, zijn water is zeker. (41 : 18)*

Eindelijk vraag ik de aandacht voor de teekening van 35 met
deze trekken:

- vs. 1 *Verheugen ²⁾ zich de woestijn en het droge land,
en jubele de steppe en loope zij uit ³⁾ . . .*
- vs. 2 *de heerlijkheid van den Libanon wordt haar gegeven ⁴⁾,
de luister van den Karmel en de Saron.*
- vs. 5 *Dan worden ontsloten de oogen der blinden
en de ooren der dooven geopend;*
- vs. 6 *dan springt als een hert de lamme,
en juicht de tong van den stomme.
Want in de woestijn ontspringt water,
en beeken in de wildernis;*
- vs. 7a *en het gloeiende land wordt tot vijver,
en de dorstige streek tot waterbronnen.*
- vs. 9 *Daar zal geen leeuw zijn
en een verscheurend dier zal er niet opgaan,*

¹⁾ זרה

²⁾ ישועו

³⁾ תמרה

⁴⁾ Vgl. 60 : 13.

op den heiligen weg, vs. 8 vermeld (vgl. עם הקרש 62 : 12). Met dezen laatsten trek komt 11 : 6, 8 door de voorstelling van den leeuw, die zijn verwoestingen niet meer aanricht, en de onschadelijke slang, overeen. En zullen, volgens 43 : 20, ook de dieren des velds, wilde honden en struisvogels, in den heilstijd Jahve eeren, 65 : 25^a stelt de harmonie in het dierenrijk, door 11 : 6—8 verwacht, mede in uitzicht.

Om deze overeenkomstige trekken der eschatologie, acht ik het onjuist, de voorstelling, door 11 : 6—8 gegeven, te symboliseeren, zooals KLEINERT, *Prof. Isr.*, S. 59, 147, doet.

11 : 9 te beschouwen, als „Redaktorenzusatz”, zooals DUHM wil, is onnoodig. Met HACKMANN (*Jes.*, S. 137), GRESSMANN (*Esch.*, S. 199), STAERK (*Ass. Weltr.*, S. 100), voeg ik het bij het voorafgaande; en ik wijs, na de behandeling van de vorige verzen, hier nogmaals op 29 : 20 (dat op 29 : 17 — paradijstoestand — volgt, gelijk 11 : 9 op 11 : 6—8), en

51 : 8^b Jahve's gerechtigheid is voor eeuwig, zijn verlossing van geslacht tot geslacht;

57 : 19^b ^a vrede voor wie ver en voor wie nabij is — met uitsluiting van de goddeloozen 57 : 20, vgl. 11 : 4^b;

17 : 7

*Te dien dage zal de mensch blikken op zijn maker,
en zijn oogen zullen naar den Heilige Israels zien.*

In den heilstijd is men Jahve-vreezend 11 : 9^b, vgl. 32 : 16 het recht woont in de woestijn, de gerechtigheid in de gaarde,

35 : 8 dwazen en onreinen wandelen niet op den heiligen weg; ik herinner aan het algemeen Jahvisme, dat de eschatologische voorstellingen van 40—66 in uitzicht stellen: 45 : 23, welk vers gevolgd wordt door de verwachting van den ondergang van Jahve's vijanden, evenals 11 : 9^b staat naast 11 : 4^b. Men verge-

lijke 51 : 4, 65 : 16, volgens welke plaatsen de aarde van kennis van Jahve vervuld is.

Bij deze teekening van het vrede-rijk op aarde in 11 : 6—9 (11 : 6—8 vrede onder de dieren en tusschen dieren en menschen, 11 : 9 vrede onder de menschen door algemeene vroomheid) sluit zich aan de verwachting, door

9 : 6a uitgedrukt in de woorden

ולשלוֹם אֵין־קֵץ

die ik vertaal: *en eindeloos is de vrede* (zoo MARTI: „und dem Frieden [ist] kein Ende“, BOX: „and of peace there shall be no end“¹⁾). Spreekt uit 9 : 6a de verwachting van „Fürstenglanz und Volkswohlfart“ (DUHM), hier moet op 't laatste de aandacht gevestigd worden.

Ik wijs dan, wat de verwachting van de welvaart in den heilstijd betreft, op

7 : 21, 22

*En dan, te dien dage
zal men een jonge koe houden
en twee schapen;
en dan,
van de veelheid melk, die men krijgt,
zal men dikke melk eten;
want dikke melk en honing zal eten
ieder, die overbleef in het midden des lands;*

d.i. het melkvee geeft melk in overvloed, Israël woont in den heilstijd in een land, vloeiend van melk en honing („Typus des Reichthums“, GRESSMANN, *Esch.*, S. 213).

¹⁾ DILLM.-KITZ., met verandering van לַמְרָבָה in רַבָּה: „(gross ist die Herrschaft) und siedient zum Frieden ohne Ende“; DUHM, met behoud van לַמְרָבָה: „(zur Mehrung der Hobeit) und zum Frieden ohn' Ende“.

Verder komt met 't לשלום אי־קץ overeen

26 : 3 תצר שלום,

26 : 12 יהוה תשפת שלום לנו,

27 : 3 Jahve's voortdurende zorg voor zijn volk,

30 : 19

*Want, volk in Zion, dat te Jeruzalem woont ¹⁾,
neen, gij zult niet weenen; ja, hij zal u begenadigen;
op de stem van uw geroep, als hij u hoort, antwoordt hij u;*

vgl.

65 : 24 *En dan, voordat zij roepen, zal ik antwoorden;
terwijl zij nog spreken, zal ik hooren;*

65 : 19 In Jeruzalem zal niet meer geweend of geklaagd gehoord worden.

32 : 18 Israel woont in een verblijf des vredes, בונה שלום.

Uit de eschatologische voorstellingen van 40—66 breng ik hierbij het beeld van

58 : 11, waar Israel vergeleken wordt met een bron, die niet liegt, die het geheele jaar door water geeft, d.i. Israel is steeds in welvaart;

60 : 17 wordt de Vrede, als volksoverheid gepersonifieerd, genoemd, terwijl

66 : 12 Jahve tot zijn volk den vrede als een stroom wendt.

Men kan nog vergelijken:

60 : 18a de volkswelvaart wordt niet door vijandelijke strooptochten onderbroken,

62 : 8, 9 de Israëlieten verbruiken hun koren en most,

65 : 21, 22 wonen in hun huizen, ongestoord.

Legt men den nadruk op 't eindelooze van deze welvaart in den heilstijd (אי־קץ), dan vergelijke men

¹⁾ יִשָּׁב

„van oogenblik tot oogenblik” 27 : 3 ,

„niet meer” 29 : 22

*Daarom, zoo zegt Jahve,
de god van Jakobs huis,
die Abraham bevrijdde:*

*Jakob zal niet meer te schande worden,
en zijn gelaat zal niet meer verbleeken,*

„in eeuwigheid” 32 : 17 (met שלום in de eerste vershelft)

*En het werk der gerechtigheid zal vrede zijn,
en het gewrocht van het recht zekerheid¹⁾ in eeuwigheid,*

en לבקרים („van morgen tot morgen”) in de bede

33 : 2 b α Wees onze arm ²⁾ elken morgen.

Uit 40—66 beantwoordt eraan

45 : 17 *Israel is verlost door Jahve,
een eeuwige verlossing ;
niet te schande noch beschaamd wordt gij
tot in alle eeuwigheid ;*

51 : 8 b eeuwige gerechtigheid en verlossing,

53 : 10 יאריך ימים ,

54 : 9 Jahve zal nooit meer over Israel toornen, 54 : 10,

Jeruzalem zal niet meer verlaten worden 62 : 12 ,

Israels zaad en Israels naam zullen stand houden vóór Jahve
66 : 20.

Bij dien paradijsvrede behoort de voorstelling van 2 : 4

*En hij zal richten tusschen de natiën,
en terechtwijzen vele ³⁾ volken ;*

¹⁾ Lees המשפט בטח i. p. v. הצדקה השקם יבטח.

²⁾ רענו

³⁾ De verklaring „sterke” volken, door HITZIG voorgestaan, en, voor zoover mij bekend, alleen door HACKMANN gevolgd, lijkt mij onjuist; רבים is in anderen zin gebruikt, zooals blijkt uit het voorafgaande הרים.

*en smeden zullen zij hun zwaarden tot ploegijzers,
en hun lanssen tot sikkelen;
natie verheft niet tegen natie het zwaard,
en zij leeren niet meer den oorlog¹⁾.*

Jahve arbiter der volken. Men vergelijkte:

9 : 4 de vernietiging van alle wapenrusting, die tegen Israel dienst moet doen,

25 : 8 Jahve verwijderd den smaad, die op zijn volk rust, van de gansche aarde.

De voorstelling van 2 : 4a rust op het over de gansche wereld verbreide, alle menschen omvattende, en alle andere goden uitsluitende Jahvisme, dat uit 45 : 23, 24; 51 : 4; 65 : 16, bekend is (vgl. HACKMANN, *Jes.*, S. 129). In 't algemeen kan men zeggen: 2 : 4a met zijn universeele macht van Jahve, past bij de eschatologische voorstellingen, die alle volkeren dienstbaar maken aan Jahve's heilsplan met zijn uitverkoren volk, een heilsplan, dat Israel doet genieten van de rijkdommen der heidenen, van hun slavendienst in akkerwerk en wijnbergverzorging, in het dragen van de Joden uit de verre landen naar Palestina, en dat voor ons zijn culminatiepunt bereikt in de idee: in de verheerlijking van Israel zien de natiën de heerlijkheid van Jahve, den god van Israel.

Mocht men opmerken, dat, al is er aansluiting van 2 : 4a aan de universeele tendenzen in andere eschatologische voorstellingen, toch 2 : 4a met het arbiterschap van Jahve over de volkeren een unieke plaats in de eschatologische voorstellingen inneemt — de gegrondheid dezer opmerking kan niet ontkend worden. Maar, deze alleenstaande uitdrukking van wat ik niet anders kan omschrijven

¹⁾ De verhouding van Jes. 2 : 2—4 tot Micha komt hier niet ter sprake: met DUHM houd ik, om de verwantschap met 11 : 1 v., 32 : 1—5, 15—20, het voor 't waarschijnlijkst, dat de verzen oorspronkelijk in het boek Jesaja thuis behooren.

dan als één zelfde volkeren-beschouwing, geeft geen recht, 2 : 4a te sluiten buiten de overige toekomst-verwachtingen, waarmede men de overeenkomst in grondgedachte niet ontkennen kan. De eschatologische voorstellingen, tot dusver in het boek Jesaja gezien, vatten evenzeer verwachtingen samen, waarbij ons combinatie-vermogen tekort schiet, om ze in één goed sluitend kader te vatten: wij kunnen niet de idee van een nieuwen hemel en een nieuwe aarde, door Jahve geschapen, tot haar recht laten komen in een heilstijd, waarvan het oude Jeruzalem met herbouwde muren het heerlijk middelpunt vormt. De voorstelling van den hoogen ouderdom, dien alle inwoners der heilige stad bereiken, is een trek, die in de toekomstverwachtingen absoluut op zichzelf staat --- maar wie denkt eraan, haar dáárom te schrappen uit die verwachtingen? Daarom concludeer ik, nog herinnerend aan 11 : 9b, dat de gansche aarde vervult ziet met kennis van Jahve: 2 : 4a past bij de bovengenoemde eschatologische voorstellingen. 2 : 4b de volkeren smeden krijgswapenen tot landbouwwerktuigen en beoorlogen elkander niet meer, d.i. een „politieke” paradijsvrede, het vrederijk van de dierenwereld (11 : 6, 7) in de volkerenwereld, op wier samenstellende deelen in hun verhouding tot elkander dus het לְאִישׁוּחֵירוֹ van 11 : 9, 65 : 25, toepasselijk is.

Men kan hiermede vergelijken de plaatsen, waar de volkeren als een eenheid voorkomen, b.v. 51 : 4 Jahve's recht bestraalt de volken, 66 : 18 aan alle natiën en tongen toont Jahve zijn heerlijkheid.

Ik moet hier nog terugkomen op

4 : 2

*Te dien dage
zal Jahve's spruite zijn
tot sierlijkheid en heerlijkheid,*

en de vrucht des lands

tot trots en luister

voor de ontkomenen van Israel.

Wat moet verstaan worden onder צמח יהוה?

Volgens SELLIN, *Serubb.*, S. 35, *Stud.* II, S. 173, *Heilandserw.* S. 32, en MÖLLER, *Mess. Erw.*, S. 151, wordt ermede de Messias bedoeld. Zien wij de gronden, waarop deze verklaring rust.

In zijn *Serubbabel* constateert SELLIN in de woorden van 4 : 2 „die versteckte und doch handgreifliche Anspielung auf den zu צמח und פרי הארץ umbenannten זרבל”, naar welke opmerking hij in *Stud.* II verwijst. Een ondeugend opmerker zou hiertegen kunnen aanvoeren, dat die toespeling op Serubbabel voor ieder „versteckt”, alleen voor SELLIN „handgreiflich” is. In zijn *Heilandserw.* komt Serubbabel niet meer ter sprake, maar wordt verwezen naar Jer. 23 : 5, 33 : 15. Op deze beide plaatsen echter is niet sprake van een spruit van Jahve, maar van een spruit van David, al doet ook Jahve die spruit voortkomen (23 : 5 הקמתי, 33 : 15 אצטיה), vgl. hierbij MARTI op Jes. 4 : 2. Ik vermag in deze plaatsen bij Jeremia dus geen „Parallele” te zien. Wat SELLIN's verwijzing naar „das parallele Sprosz der Menschheit” in de Babylonische wereld betreft — hij zou juist moeten bewijzen, dat צמח יהוה en „Sprosz der Menschheit” parallel zijn ¹⁾.

Wat MÖLLER, behalve verwijzing naar Jer. 23 : 5, 33 : 15, Zach. 6 : 12, bijbrengt, is niet overtuigend. „Dasz die Fruchtbarkeit des Landes und Jahve selbst auf eine Stufe sollten gestellt werden, ist ausgeschlossen”, ja, voor MÖLLER, in wiens oog deze opvatting „am Flachsten” is — maar dat is een oordeel van smaak, dat door de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja niet gestaafd wordt: niet alleen wordt 41 : 17—20

¹⁾ Vgl. JEREMIAS, *A. T. A. O.* ², S. 43, 82, 97, 163.

erkenning van Jahve's macht voorgesteld als het gevolg van de aanstaande natuurverandering, en deze 43 : 19, 20 tegenover het vroegere, dat men vergeten moet, met emphase als „het nieuwe” (הנני עשה הרשה) aangekondigd, terwijl zij 55 : 13 tot een naam en een onuitroeibaar teeken voor Jahve is, maar 35 : 2 wordt naast elkander geplaatst: de heerlijkheid van den Libanon en de luister van den Karmel en de Saron in de steppe en:

*zij zullen zien de heerlijkheid van Jahve,
den luister van onzen god.*

Neemt men deze plaats in aanmerking, dan kan MÖLLER met beroep op 28 : 5, waar Jahve tot עטרת צבי en צפירת תפארה is, niets met goeden grond aanvoeren tegen de gewone verklaring, dat 4 : 2 פרי הארץ beteekent: de vrucht des lands, en het vers doelt op groote vruchtbaarheid van Palestina in den heilstijd; dat daarom ook צמה יהוה beteekent: wat de grond voortbrengt. Zoo verklaren VOLZ, HÜHN, MARTI, DUHM, GRESSMANN (*Esch.* S. 209), Box. De verklaring, die OESTERLEY, *Evol.*, p. 204, 205, als mogelijk vermeldt — „it is possible, that we have here a covert reference to the „Tree-of-Life” Myth” — is niet noodzakelijk, maar komt in elk geval op de lijn van de gewone exegese.

Verwees ik reeds terloops naar 35 : 1, 2, hier kom ik nog iets uitvoeriger op deze plaats terug;

35 : 1, 2

*Verheugen¹⁾ zich de woestijn en het droge land,
jubele de steppe en loope zij uit²⁾!*

*Ja, als de herfsttijloos loope zij uit,
en jubele, ja, jubelend en juichend!*

¹⁾ יששו

²⁾ תפרה

*De heerlijkheid van den Libanon wordt haar gegeven,
de luister van den Karmel en Saron.*

*Zij zullen zien Jahve's heerlijkheid,
den luister van onzen god.*

Hierbij vergelijk ik 29 : 17 : de Libanon wordt een gaarde, de Karmel een woud;

41 : 17—20 komt met 35 : 1, 2 overeen: in plaats van het „uitloopen” wordt hier de voorwaarde voor die vruchtbaarheid, de bevochtiging van den drogen grond, vermeld 41 : 18; de heerlijkheid van den Libanon wordt 41 : 19 met de cederen genoemd. מרבר en ציה van 35 : 1 correspondeeren met מרבר en ציה van 41 : 18, נתן van 35 : 2 beantwoordt aan אתן in 41 : 19. En, verstaat men onder המה van 35 : 2 de Israelieten (waarin ik DUHM, MARTI volg; tegen de exegese van DILLM.-KITZ., BOX, die 't pronomen doen betrekking hebben op woestijn, droog land, en steppe van het voorafgaande vers, geldt de opmerking van MARTI, dat deze vs. 2a met het pronomen fem. sing. לה worden vermeld), dan heeft ook 35 : 2b zijn parallel in de teekening van 41 : 17—20, namelijk in het laatste vers :

*opdat men zie en wete
en wate en versta,
dat Jahve's hand dit gedaan heeft,
en de Heilige Israels het geschapen.*

Bij de vreugde van woestijn en droog land en den jubel van de steppe 35 : 1 vergelijk ik nog:

42 : 11 a α *Verheugen zich* ¹⁾ *de woestijn en de steppe* ²⁾;

42 : 10 b α *Bruise* ³⁾ *de zee en haar volheid*;

49 : 13 a *Fuich, hemel, en jubel, aarde!*

¹⁾ ישועו

²⁾ וערבה

³⁾ ירעם

Schallen de bergen van gejuich!

55 : 12b *Bergen en heuvelen zullen vóór u jubelend schallen,
en alle boomen des velds in de handen klappen;*

52 : 9a *Schalt, juicht samen,
puinhoopen van Jeruzalem!*

Als tegenhanger van deze vreugde der natuur (en van levenlooze muren 52 : 9a), wijs ik erop, dat de Libanon beschaamd is 33 : 9, zon en maan zich schamen 24 : 23; volgens 24 : 5 is de aarde door de schuld van wie op haar wonen, ontwijfd.

Hier herinner ik nogmaals aan 30 : 23, 24, 25a :

Jahve geeft regen, waardoor het zaad, dat de Israëlieten uitstrooiden, ontkiemt; de grond levert krachtig voedsel, ook voor het vee, dat weideplaats te over heeft; door de waterstroomen op hooge bergen en heuvelen is voor watergebrek geen gevaar.

Welzalig, wie dien heilstijd beleven mag!

32 : 20

*Heil u, die zaait aan alle wateren,
die laat gaan den voet van rund en ezel!*

't Is alles pais en vrêe: voor vertreding of rooving van het koren behoeft men niet bevreesd te zijn, vgl. 62 : 8, 65 : 22, en het vee kan men veilig laten rondloopen, vgl. 11 : 6—8: de verscheurende dieren hebben hun wilden aard afgelegd, 35 : 9 zijn verdwenen. Het verblijf van wilde honden is in een grasrijke weide herschapen ¹⁾ 35 : 7b, vgl. 65 : 10: de Saron is tot weide der schapen, het dal Akor tot legerplaats der runderen. Bij 30 : 23a herinner ik eraan, dat 65 : 13 de afvalligen van Jahve met hongerlijden bedreigd worden, terwijl de vromen eten zullen hebben; hiernaar lees ik 30 : 20a met MARTI:

¹⁾ Dit is zeker de zin van den corrupten tekst.

En de Heer geeft u brood en water,
 door schrapping van צר en להץ, vgl. 33 : 16b
zijn brood wordt gegeven, zijn water is zeker;

51 : 14 het brood van den bevrijde zal niet ontbreken.

Aan deze plaatsen herinnert

61 : 6b a

Het vermogen der natiën zult gij eten.

Het tijdstip van den grooten ommekeer der dingen geeft
 32 : 15 met de woorden :

*Totdat over ons uitgegoten wordt
 de geest uit de hoogte;*

hiermede vergelijkte men

57 : 15 Jahve woont in de hoogte; dezelfde voorstelling

33 : 5;

58 : 4 in de hoogte wordt de stem der Israelieten niet gehoord,
 d. i. Jahve hoort haar niet;

Jahve schouwt in zijn plaats, d. i. in den hemel, zijn tijd om
 in te grijpen afwachtend 18 : 4;

26 : 21 trekt hij uit zijn plaats om de schuld van den aard-
 bewoner te straffen; en

13 : 4 laat hem met de werktuigen van zijn gramschap van het
 einde des hemels komen om het wereldgericht te voltrekken.

Daarom bidt 63 : 19 dat Jahve nederdale, den hemel scheure.

De trek van 33 : 24a

En geen ingezetene zegt: ik ben ziek,

wordt door meer uitgewerkte voorstellingen opgehelderd:

35 : 5, 6a

*Dan worden ontsloten de oogen der blinden,
 en de ooren der dooven geopend;*

*dan springt als een hert de lamme,
en juicht de long van den stomme;*

29 : 18

*En hooren zullen te dien dage
de dooven schriftwoorden,
en uit donkerheid en duisternis
zullen de oogen der blinden zien;*

32 : 3

*En niet blind zijn ¹⁾ de oogen der zienden,
en de ooren der hoorenden merken op;*

32 : 4b

En de tong der stamelenden zal haastig spreken ²⁾;

33 : 23b β

*Dan zal de blinde buit deelen ³⁾,
lammen zullen roof rooven;*

(vgl. bij het buit deelen: Israel, de rijkdommen der natiën verbruikend).

Om deze overeenkomstige voorstellingen acht ik met DILLM.-KITT., DUHM, BOX, in 33 : 24 de verandering van הַלִּיתִי in הַטַּאתִי (CHEYNE, MARTI) onnoodig; wat DUHM in zijn Jes.-commentaar ergens als „Emendirsport” betitelt, kan hier vermeden worden.

Uit 40—66 kan men vergelijken

42 : 16 *En ik zal blinden doen gaan op den weg ⁴⁾,
op paden, die zij niet kennen, hen doen wandelen,
ik zal duisternis vóór hen maken tot licht,
en oneffenheden tot vlakte;
dit zijn de woorden,
doen zal ik ze en niet nalaten;*

¹⁾ הַטַּאתִי of הַלִּיתִי.

²⁾ Schrap צוּחַ.

³⁾ Lees יִחַק עוֹר שָׁלַל en schrap מִרְכָּה.

⁴⁾ Schrap לֹא יָדְעוּ.

bij 33 : 24a past de voorstelling van 65 : 20, waar het van Jeruzalem heet:

*Daaruit zal geen zuigeling van eenige dagen meer komen,
noch een grijsaard, die zijn dagen niet vol maakt;
want een knaap zal sterven honderd jaar oud,
en wie de honderd jaar niet haalt ¹⁾, wordt niets geacht.*

In verband met de bovengenoemde verzen 35 : 5, 6a breng ik hier 35 : 8

*En daar zal zijn een heirbaan ²⁾,
die de heilige weg zal genoemd worden;
daarop zal niet gaan de onreine ³⁾,
en dwaazen zullen er niet op dwalen;*

men vergelijkte bij het beeld 26 : 7 „de weg des rechtvaardigen”, „het pad des rechtvaardigen”, 42 : 16 Jahve doet blinden gaan op den weg en wandelen op paden, die zij niet kennen; 49 : 9 de bevrijde gevangenen weiden op alle ⁴⁾ wegen en op alle kale plaatsen. 55 : 12 teekent het leven in den heilstijd met 't beeld van een weg:

*Want in blijdschap zult gij voorttrekken,
en in vrede geleid worden;*

en eindelijk vergelijkte men 62 : 10

*Trekt, trekt door de poorten,
baant den weg des volks!
Effent, effent de baan,
reinigt haar van steenen!*

¹⁾ Deze vertaling, met schrapping van ז , gegeven door GESENIUS, *Handwörterb.* ¹⁴, acht ik verre te verkiezen boven de opvatting van DUHM, MARTI, die ז בְּיַמָּה שָׁנָה schrappen, en vertalen: en de zondaar zal vervloekt zijn.

²⁾ Schrap וִירֵךְ .

³⁾ Schrap $\text{וְהוֹאִלְמוּ הַלֵּךְ דֶּרֶךְ}$.

⁴⁾ Voeg in: בְּלֵי .

Bij 35 : 8 ררך הקרש vgl. 62 : 12 de Israëlieten zijn עם הקרש, 61 : 6 בהני יהוה, 60 : 21 allen צדקים, 59 : 20 de overtreding wordt uit Jakob weggedaan, 32 : 16 het recht woont in de woestijn, de gerechtigheid in de gaarde.

Met 35 : 8 יקרא לה vgl. 1 : 26, 4 : 3, 58 : 12, 60 : 14, 61 : 6, 62 : 4, 65 : 15; met לא-יעברנו טמא vgl.

52 : 1 de onreine wordt uit het Jeruzalem van den heilstijd uitgesloten, en de klacht van

64 : 5 *En wij waren als een onreine, wij allen.*

Met 35 : 8 יתעו ואוילים לא combineer ik:

29 : 24 *En de dwalenden van geest zullen verstand kennen,
en de morrenden inzicht leeren;*

32 : 4a *En het hart der overhaasten zal verstand hebben om*
[te weten;

30 : 20b *En uw onderwijzer zal zich niet meer verbergen,
en uw oogen zullen voortdurend uw onderwijzer zien,
en uw ooren zullen hooren het woord achter u, aldus:
„dit is de weg, gaat daarop!”,
wanneer gij rechts ¹⁾ en wanneer gij links gaat.*

Jahve wordt hier genoemd Israëls onderwijzer — men vergelijkte 48 : 17, waar Jahve zijn volk leert, למר, en het den goeden weg wil doen betreden, terwijl 51 : 7 Israel Jahve's volk heet, in wolks hart Jahve's onderwijzing, תורה, is.

Kwam zoeven de eerste helft van 33 : 24 ter sprake, nog moet gelet worden op

33 : 24b, dat van Israel zegt: het volk is de schuld vergeven. Men vergelijkte

12 : 1 *En gij zult zeggen te dien dage:
Ik zal u loven, Jahve;*

¹⁾ תמינו

want gij toorndet tegen mij;

uw toorn keerde zich,

en gij troosttet mij¹⁾.

44 : 21a, 22a Gedenk hieraan, Jakob,

en Israel, want mijn knecht zijt gij;

ik wisch uit als een wolk uw overtredingen,

en als een nevel uw zonden.

50 : 16 Zie om uw schulden zijt gij verkocht,

en om uw overtredingen is weggezonden uw moeder.

57 : 17, 18 Jahve geneest het afvallige volk, waarop hij getoornd heeft en waarvoor hij zich verborgen had.

Ik besluit met de schildering van het aanbreken van den heilstijd in

4 : 5, 6

en (als) Jahve gekomen is²⁾ over de plaats³⁾ van den berg Zion,
en haar verzameling,

als een wolk des daags

en rook en vlammeende vuurschijn des nachts;

want zijn heerlijkheid is bescherming⁴⁾ en bedekking⁵⁾,

tot schaduw⁶⁾ voor hitte,

en tot toevlucht en wijkplaats

voor slagbui en regen.

Vgl. de schildering van Jeruzalems heerlijkheid en veiligheid
33 : 20, vooral

¹⁾ וַתְּחַמֵּנִי

²⁾ וָבָא

³⁾ שְׂרָפ בל.

⁴⁾ כִּי כְבוֹדוֹ הָיָה

⁵⁾ שְׂרָפ הָיָה

⁶⁾ שְׂרָפ יָמָה

33 : 20a

Schouw Zion, de veste onzer feestvergadering!

מועדנו — 4 : 5 מקראה;

25 : 4a Jahve is een toevlucht, מעון, voor den geringe, een toevlucht voor den arme in zijn nood; 32 : 2 komt nog ter sprake.

b. Verzameling van de Israëlieten in de verstrooiing.

14 : 1a

*Want Jahve zal zich erbarmen over Jakob,
en Israel weder verkiezen,
en hen doen wonen op hun grond;*

Jahve's erbarmen openbaart zich hierin, dat hij de Israëlieten, die buiten Palestina wonen, terug brengt naar hun land, waar zij origine thuis behooren. Vgl. vooral 41 : 8, 9, dat op een terugkeer uit het Babylonisch exil terugziet: 41 : 8 Israel en Jakob, als 14 : 1a, en 41 : 9 בָּהָר, evenals 14 : 1a.¹⁾

11 : 11, 12

*En dan, te dien dage
zal Jahve weer zijn hand verheffen²⁾,
om los te koopen de rest van zijn volk,
die overbleef van Assur en Egypte
en Patros en Kus en Elam
en Sinear en Hamat en de zeekuststreken.
En hij zal een banier opheffen voor de natiën,
en verzamelen de verstootenen Israëls,
en de verstrooide vrouwen van Juda vergaderen
van de vier hoeken der aarde.*

¹⁾ Voor de combinatie Jakob-Israel kan men vergelijken 10 : 20, 27 : 6, 41 : 14, 44 : 1, 45 : 4.

²⁾ שָׁאָה i. p. v. שָׁוָה.

In de woorden *שאת יוסיף* ligt niet de speciale beteekenis: voor de tweede maal, in dien zin, dat men eruit zou mogen afleiden, dat de schrijver terugziet op 49 : 22, waar de, vroegere, terugkeer uit de Babylonische ballingschap bedoeld zou zijn, en Jahve voor de eerste maal den volkeren een wenk zou geven. Hier geldt: wie te veel bewijst, bewijst niets. Wèl kan men zeggen: 11 : 11, 12 ziet, evenals 41 : 8, 9, terug op terugkeer uit de Babylonische ballingschap. In het bijzonder vergelijk men 60 : 9: Jahve concentratie-punt voor de schepen, die de verstrooide Israëlieten vervoeren; ook wat de taal betreft, 56 : 8

Zoo spreekt de Heer Jahve,

die de verstootenen Israëls verzamelt:

Nog zal ik verzamelen daarbij, bij zijn verzamelden;

יִקְבֹּץ יִשְׂרָאֵל — 11 : 12 a נִרְחִי יִשְׂרָאֵל, en 11 : 12 b יִקְבֹּץ יִשְׂרָאֵל.

De komst van Israelietische mannen en vrouwen naar Palestina, vgl. 43 : 5—7 (*קבץ*), 60 : 4 (*קבץ*), 49 : 22. 11 : 12 b „van de vier hoeken der aarde”, vgl. 43 : 5: van Oost en West en Noord en Zuid, van verre, van het einde der aarde, 60 : 4, 9: van verre.

27 : 12, 13

En dan, te dien dage

zal Jahve uitdorschen

van de aren van den Eufraat af

tot de beek van Egypte,

en gij zult opgelezen worden

één voor één, zonen Israëls!

En dan, te dien dage

zal gestoken worden een groote bazuin,

en komen de verlorenen in het land Assur,

en de verstootenen in het land Egypte,

en zij buigen zich voor Jahve,

*op den heiligen berg,
te Jeruzalem.*

Jahve houdt een dorsching in het groot om tusschen den Eufraat en de beek van Egypte het koren (de Israëlieten) van het kaf (de heidenen) te scheiden, terwijl de Israëlieten één voor één, nauwkeurig, verzameld worden. Het volgend vers breidt het gebied voor deze heilsdaad van Jahve uit: over Syrië en Egypte; de Joden, in deze landen wonende, komen zich voor Jahve, op zijn heiligen berg, te Jeruzalem neerbuigen — vgl. 66 : 20: men brengt de Joden uit alle landen als gave voor Jahve, op zijn heiligen berg, te Jeruzalem,

עַל הַר קַרְשֵׁי יְרוּשָׁלַם — 27 : 13:

וְהִשְׁתַּחֲוּ לַיהוָה בְּהַר הַקֹּדֶשׁ יְרוּשָׁלַם.

Jahve concentratie-punt voor de Joden der diaspora — vgl. 60 : 9.

Jeruzalems unieke beteekenis als zetel van Jahve, vgl. 2 : 3 in Jeruzalem geeft Jahve den natiën onderricht, 4 : 5 Jahve komt (בֵּא i. p. v. בְּרֵא) over de plaats van den Zionsberg; in het algemeen: Jeruzalem het centrum in den heilstijd, 14 : 3^{2b}, 26 : 1, 2, 30 : 19, 20, 33 : 14, 20, 46 : 13, 51 : 3, 52 : 2, 54 : 11 vv., 60 : 1 vv., waar (vs. 9) het komen naar Jeruzalem vervangen wordt door het zich verzamelen tot Jahve.

11 : 15, 16

*En Jahve zal doen opdrogen ¹⁾ de zee tong van Egypte,
en zwaaien zijn hand over den Eufraat,
en hem slaan tot zeven beken,
dat men hem betreedt met sandalen.*

*En er zal een heirbaan zijn voor de rest van zijn volk,
die overbleef van Assur,*

¹⁾ הַחַרְיִב

*zooals er was voor Israel,
ten dage, dat het optrok uit het land Egypte.*

Ook hier de verwachting: de Joden in Syrië en Egypte keeren terug naar Palestina, door Jahve's wondermacht.

De voorstelling, dat de heidensche volken de verstrooide Joden naar het heilige land brengen, komt ook in Jes. 1—35 voor; nl. in het begin van

14 : 2

En hen zullen volkeren nemen en brengen naar hun plaats;

הביא 9 : 60, שעשע, נשא 12 : 66, נשא, הביא 22 : 49 — לקח, הביא

c. Wonderbare groei van Israel.

26 : 15

*Gij vermeedert de natie, Jahve,
gij vermeedert de natie, verheerlijkt u,
verwijdt alle grenzen des lands.*

יספה לגוי — vgl.

27 : 6

*In de toekomst ¹⁾ zal Jakob wortel schieten,
Israel bloeien en uitloopen,
en het wereldvlak vol zijn van zijn vrucht;*

vgl.

44 : 36, 4 Jahve doet Israels zaad uitspruiten als gras op een vochtige plaats, als wilgen aan waterstroomen,

49 : 21, 66 : 8 Zion is verbaasd over de menigte harer kinderen;

53 : 10 יראה זרע;

54 : 1 het nu onvruchtbare Zion juiche over de veelheid harer kinderen, die haar wacht.

Met 26 : 15 כל-קצוי-ארץ vgl. רחקה

¹⁾ בימים הבאים.

33 : 17^b in den heilstijd zien de Israëlieten een uitgestrekt land;
 49 : 20 Zion moet ruimte maken voor haar vele bewoners,
 54 : 2, 3 haar tent uitbreiden, omdat het naar rechts en links
 uitbreekt, en haar zaad natiën in bezit neemt.

Eindelijk 26 : 15

נכבדת, Jahve verheerlijkt zich in het geluk, dat het deel van
 zijn volk wordt, vgl.

29 : 19, 23 de deemoedigen en armen zullen in Jahve zich
 verblijden, en van Israel heet het:

Want als hij ziet ¹⁾
het werk mijner handen in zijn midden,
zullen zij mijn naam heiligen,
en heiligen den Heilige Jakobs,
en vreezen Israels god;

35 : 26 de Israëlieten zien Jahve's heerlijkheid in de verandering
 der natuur;

45 : 25 Israel roemt in Jahve;

53 : 10 door Israel slaagt het welgevallen van Jahve, bereikt
 Jahve, wat hij wil bereiken;

60 : 21 Israel is Jahve's volk, het werk zijner handen, dat
 hem verheerlijken moet (להתפאר);

25 : 9 als de heilstijd aangebroken is, zal Israel zeggen:

Ziehier, onze god,
van wien wij hoopten,
dat hij ons verlossen zou ²⁾:
laten wij ons verblijden en verheugen
over zijn verlossing!

¹⁾ Schrap יָרֵי.

²⁾ Schrap יְהוָה יִשְׁעוּ לָנוּ.

d. Jeruzalem gebouwd.

14 : 32b

*Want Jahve zal Zion grondvesten,
en daarin zullen toevlucht nemen de ellendigen zijns volks;
יהוה יסד ציון — vgl.*

54 : 11 Jahve's opbouw van Jeruzalem en de muren der stad, gevolgd door verzekering van haar veiligheid 54 : 14, 17, evenals 14 : 32b deze twee combineert (כה יחסו).

Met 14 : 32b עניי עמו vgl.

41 : 17 העניים.

26 : 1 in den heilstijd (ביום ההוא) zal Israel zingen:

*Een sterke stad hebben wij,
tot heil stelt hij
muren en vóórmuur;*

bij ישועה ישית חומות וחל vgl. 60 : 18b:

de Israëlieten noemen in den heilstijd Jeruzalems muren ישועה, haar poorten תהלה.

e. Het land hersteld.

Jahve verbindt de breuk van zijn volk en geneest de wond van zijn slag 30 : 26b; in zekere woningen en op veilige rustplaatsen woont het 32 : 18.

f. Jeruzalem en Israel onaantastbaar.

31 : 4, 5

*Want zoo heeft Jahve gezegd tot mij:
Zooals gromt een leeuw
en een jonge leeuw over zijn buit,
tegen wien geroepen wordt*

*een menigte herders —
 voor hun stem verschríkt hij niet,
 en voor hun geschreeuw versaagt hij niet —
 zoo zal beschermen Jahve der heirscharen
 Jeruzalem,
 beschermend en reddend ¹⁾,
 sparend en uitreddend ²⁾.*

Alleen met deze lezing van DUHM (schrapping van vs. 4^b en de twee eerste woorden van vs. 5), geeft vs. 4 en 5 een draaglijken zin. DILLM.-KIT. behoudt de lezing van M. T., maar zijn verklaring van כֵּן יֵרֵד יְהוָה צְבָאוֹת: „so fährt Jahve nieder, näml. unter brüllendem Donner”, doet zien, tot hoe gewrongen exegese men zijn toevlucht nemen moet, wil men zich aan M. T. houden: alsof het grommen van een leeuw kan vergeleken worden met het geweldig geluid van donderslagen! Evenmin weet DILLM.-KIT. met de woorden in vs. 4 לְצַבָּא עַל raad; hij vertaalt ze eerst door „zu kämpfen auf”, met de nadrukkelijke bijvoeging: „nicht gegen, wie 29: 7 f.” — en twee regels verder laat hij volgen: „will man wegen 29: 7 die Fassung „gegen” vorziehen”, een noodzakelijke concessie overigens aan de gewone vertaling (MARTI: „am allerwenigsten kann man עַל צְבָא in einem andern als feindlichen Sinn verstehen”); nu, houdt men zich dan aan deze gewone vertaling, zegt DILLM.-KIT., „so muss ein Zufeldeziehen gegen Zion su seiner Hilfe, seinem Entsatz gedacht werden” — ik beken, hiermede geen weg te weten, „gegen” en „zu . . . Hilfe” zeggen precies het tegenovergestelde.

Ook de wijze, waarop MARTI de lezing van M. T. wil handhaven, is geen geslaagde poging; hij verhaalt: „Wie der Löwe

¹⁾ וְהִצִּיל

²⁾ וְהִשָּׁלֵם

knurrt und der Junglcu über seiner Beute, Wenn aufgeboten wird gegen ihn die Vollzahl der Hirten, Vor ihrem Geschrei erschrickt er nicht, noch verliert er vor ihrem Lärm den Mut, So fährt Jahve der Heere herab zum Kampf gegen den Berg und Hügel Zion". Deze vergelijking is geen vergelijking (DUHM); waar MARTI dit bezwaar zelf toegeeft: „Wenn auch zuzugeben ist, dass das ירר^{...} nicht völlig der Ausführung des Bildes entspricht, da der Löwe seine Beute bereits erfasst hat", en zonder eenige argumenteering zich met „so wird man doch v. 4b nicht als sekundär beantstanden dürfen" terugtrekt, zie ik er niet het minste bezwaar tegen, de lezing van DUHM te volgen; de verzen bevatten dan de voorstelling: Jahve beschermt Jeruzalem tegen vijanden, die het belagen, een voorstelling, die overeenkomt met de verwachting van

54 : 17 : geen wapen, dat tegen Zion gevormd wordt, zal slagen.

17 : 12—14

*Ha, een gebruis van vele volken —
als het bruisen van zeeën bruisen zij!
En een geruisch van sterke volkeren¹⁾ —
als het geruisch van water ruischen zij²⁾!
³⁾ En hij scheldt ze,
en zij vluchten ver,
en zij worden verjaagd als kaf⁴⁾ voor den wind,
en als stof voor de stormvlaag;
ten tijde des avonds, zie, dan schrik!
vóór den morgen zijn zij niet meer —*

¹⁾ ישאון לאמים בנירים

²⁾ כשאון מים ישאון

³⁾ Schrap כשאון מים רבים ישאון

⁴⁾ Schrap הרים

*dit is het deel onzer plunderslaars
en het lot onzer beroovers¹⁾.*

De vijanden, die Jeruzalem belagen zullen 54 : 17, onder het beeld van een menigte herders aangeduid 31 : 4, 5, worden hier zonder beeldspraak genoemd: vele en sterke volken (עמים רבים), zonder beeldspraak genoemd: vele en sterke volken (עמים רבים) — (מלא רעים 31 : 4 — לאמים כבירים): hoe heviger aanval, zoo luisterrijker uitredding!

Wat de exegese betreft, maak ik een opmerking bij de woorden לעת ערב והנה בלהה in vs. 14; den „schrik” verklaar ik niet als: schrik bij Israel, maar als: schrik bij de aanstormende volken, en לעת ערב והנה בלהה vat ik niet op als tegenstelling met de volgende woorden כטרם בקר איננו (plotselinge ondergang der volken), maar als parallel daarmee. De „schrik”, בלהה, wordt niet veroorzaakt door de volken aan Israel, maar door Jahve aan de volken; ik zie hier, wat GRESSMANN noemt „der Gotteschrecken” (*Esch.*, S. 16). Men vergelijkte: 10 : 33 Jahve houdt de kroon af door een schrik, מערצה; 24 : 17 schrik (פחד) en groeve en strik over den aardbewoner; 33 : 14 in Zion schrikken (verb. פחד) de zondaren.

Met 17 : 4^b vergelijkte men 45 : 24^b: dezelfde geest spreekt uit deze voorstellingen.

29 : 5^b β—8

*En dan, plotseling, onverwacht
zult gij van Jahve der heirscharen bezocht worden
met donder en dreunen en groot geluid,
stormwind en stormvlaag
en verterende vuurvlam.
En het zal zijn als een droom,*

¹⁾ בויני

een nachtgezicht,
 het gebruis van al de natiën,
 die uittrokken tegen Ariel,
 en al haar vestingen ¹⁾ en haar burchten ²⁾,
 en haar benauwden;
 en het zal zijn, zooals droomt
 een hongerige: en zie, hij eet!
 en hij ontwaakt — en ledig is zijn maag;
 en zooals droomt
 een dorstige: en zie, hij drinkt!
 en hij ontwaakt — en zie, hij versmacht,
 en zijn keel is smachtend;
 zoo zal zijn het gebruis van al de natiën,
 die uittrokken tegen den berg Zion.

Zoo vormt 29 : 5 β — 8 één geheel. Vs. 8 schrappen als glosse, omdat het herinnert aan vs. 7 (DUHM), is ongegrond; voor de hand ligt de verklaring: door het beeld in vs. 7, de volkeren die tegen Jeruzalem optrokken, als een droom verdwijnend, kwam de schrijver tot het beeld in vs. 8, eraan denkend, hoe die volkeren hun doel (Jeruzalems verovering) niet bereiken; het verband is: vs. 5 β , 6 Jahve's optreden, vs. 7 het gevolg daarvan van de zijde der Israëlieten, en vs. 8 van de zijde der vijanden voorgesteld. Ook herinnert het beeld van vs. 8 in zijn bouw aan 31 : 4, 5.

Evenmin bestaat er reden, vs. 7, 8 los te maken van vs. 6 en als latere toevoeging te beschouwen, zooals CHEYNE, MARTI, BOX doen. Waarom met vs. 6 de profetie „deutlich abgeschlossen” zou zijn (MARTI), ontgaat mij; en tusschen vs. 5 β , 6 en 7, 8

¹⁾ סניניה

²⁾ מצודתיה

is geen tegenspraak, maar overeenstemming; terecht zegt MARTI bij vs. 5 $\beta\beta$, 6: „es handelt sich nur um eine Strafheimsuchung” — maar, niet een gericht over Jeruzalem: over de natiën, die tegen de stad uittrokken vs. 7, 8. פקר toch kan èn in onheilbrengenden èn in heilbrengenden zin worden verstaan, en hier moet (met DUHM) de laatste gekozen worden. Vergelijking met 30 : 13 „der längst drohende und vorbereitete Zusammenbruch tritt plötzlich ein” (MARTI), bewijst niets; dat 30 : 13 Jahve plotseling Israel onheil brengt, sluit niet in, dat dit ook in 29 : 5 $\beta\beta$, 6 moet staan. Is de onheilbrengende zin van פקר dan af te leiden uit wat direct voorafgaat, zooals MARTI wil blijkens zijn zinsnede: „Die Fortsetzung von v. 4a bildet der Schluss 5 $\beta\beta$, der mit 6 zusammengehört”, terwijl hij vs. 4b 5 $a\beta a$ schraapt? Ik meen, dat tusschen vs. 4a en 5 $\beta\beta$ geen samenhang bestaat. 29 : 1 Ariel ga jaar in jaar uit maar zijn gewonen, zorgeloozen gang, vs. 2 Jahve zal de stad in de engte brengen, zoodat zij vervuld wordt met geklaag en klage; want, vs. 3, hij laat haar insluiten met posten en schansen tegen haar opwerpen. De toestand, hier geteekend, is: Jeruzalem door een vijandelijk leger met wachtposten en schansen omringd — zou dan Jahve nog eens de veste benauwen, en — niet met een vijandelijk leger, maar — met . . . donder en dreunen en groot geluid, stormwind en stormvlaag en verterende vuurvlam!

Hoe MARTI, die bij den profeet Jesaja juist een sluitende voorstelling zoekt, deze dingen combineeren kan, vat ik niet. Onbegrijpelijk is, waarom aan het direct ingrijpen van Jahve vs 5 $\beta\beta$, 6 die wachtposten en schansen moeten voorafgaan. Men moet vs. 5 $\beta\beta$ vv. losmaken van wat voorafgaat, het beschouwen als een nieuw stukje met een nieuwen aanhef in het ורדה, terwijl alleen de aangesprokene dezelfde is als vs. 1 : Jeruzalem. Dan wordt de beteekenis van פקר vs. 6 bepaald door vs. 7 : de aanstormende volkeren gaan voor de bedreigde stad als een droom voorbij,

de volkeren worden in hun heillooze plannen gestoord vs. 8, m.a.w. Jahve bezoekt zijn stad heilbrengend.

ברעם וברעש וקול גדול — vgl. 30 : 30^b, 66 : 6;

סופה וסערה — 41 : 15^b, 16^a;

ולחב אש אוכלה — 30 : 30, 30 : 27^b, 66 : 15, 16;

המון כלי-הגוים — 17 : 12.

Met het plotseling verdwijnen van den volkeren-drom kan men vergelijken 41 : 12: Israel zoekt zijn vijanden tevergeefs, want Jahve roeide hen uit.

In dezen samenhang is te verstaan het abrupte woord
8 : 9, 10

Weet ¹⁾, volken, en verschrikt,

en luistert, alle verre streken der aarde!

Omgordt u — en verschrikt!

Omgordt u — en verschrikt!

Beraadslaagt een raad — en verbroken zal hij worden;

maakt een plan — en niet bestaan zal het ²⁾.

De volken, de verre streken der aarde, m.a.w. alle volken, moeten zich omgorden — waartoe? een plan maken — welk plan? De hierboven besproken plaatsen geven de verklaring: laten de volkeren zich maar aangorden tot den strijd tegen Jeruzalem en tegen Jahve's stad hun heillooze plannen smeden — zij en Jahve's volk is veilig door Jahve, die hun raad verbreekt, hun plan van verovering verijdt:

Ik noemde de verzen een abrupt woord. Hier kom ik in conflict met MÖLLER, *Mess. Erw.*, die de verzen wil verstaan in verband met de voorafgaande verzen: „mit v. 9 u. 10 wird nun

¹⁾ Lees רע i. p. v. רע.

²⁾ רע כי עמני אל schrap ik met W. STAERK, *Die Dichtungen Jesajas* (= Ausgewählte poetische Texte des Alten Testaments, Heft 1), als glosse naar 7 : 14.

dem feindlichen Ansturm Einhalt geboten, Gott spricht sein: „Bis hierher und nicht weiter“ (S. 167). Maar het sterkste combinatie-vermogen kan niet deze bezwaren tegen MÖLLER's opvatting wegcijferen, dat:

1°. vs. 7 sprake is van הנהר, den Eufraat, d.i. de Assyriërs, terwijl vs. 9, 10 handelt over „volken“ en „verre streken der aarde“ in 't algemeen, zoo onbepaald mogelijk,

2°. vs. 9, 10 de volkeren worden opgeroepen tot het beramen van het krijgsplan en zijn uitvoering, terwijl vs. 7, 8 de vijand Israëls land reeds overstroomd heeft.

Voor „verre streken der aarde“ vgl. 45 : 22 „alle einden der aarde“ en voor וחתו 17 : 14 (בלהה), 10 : 33 (מערצה).

Ook kan in dit verband vermeld worden

32 : 18

*En mijn volk zal wonen in een verblijf des vredes,
en in zekere woningen,
en op veilige rustplaatsen;*

ook 65 : 21 spreekt van het wonen van de Israëlieten in den heilstijd.

33 : 20b

*Uw oogen zullen Jeruzalem zien,
een veilig verblijf, een tent, die niet opgebroken wordt,
wier pinnen men nimmer wittrekt,
en wier touwen geen van alle losgerukt worden;*

וראיתם — 66 : 14 עיניך תראינה ירושלם

אהל בלייצען — 54 : 2 eveneens Jeruzalem onder het beeld van een tent voorgesteld.

Ten slotte behoort hierbij de voorstelling van

2 : 2a

*En dan, in het laatst der dagen
zal vast staan
de berg van ¹⁾ Jahve,
²⁾ en het huis van onzen god ²⁾
op den top der bergen
en verheven boven de heuvelen.*

Moet misschien achter deze voorstelling van Jahve's berg gezocht worden de voorstelling van den mythologischen godenberg in 't Noorden (zoo JEREMIAS, *A. T. A. O.* ², S. 565, vgl. S. 558, en OESTERLEY, *Evol.*, p. 198), vast staat, dat de idee van Jes. 2 : 2a, vergeleken met vs. 2b en 3, boven dien mythischen trek uitgaat: van Zion, Jahve's berg, gaat woord en onderwijzing uit, alle natiën stroomen erheen, om deze te ontvangen. Daarom voldoet de alleen-physische verklaring van de verhevenheid van Jahve's berg niet. En, meent men, dat DUHM te gedecideerd van het נִשְׂאָה zegt: „natürlich nicht physisch sondern politisch”, zeker zal men MARTI, die bij de letterlijke de politieke beteekenis vasthoudt, moeten volgen in zijn exegese van het נִכּוֹן: „keine Katastrophe wird je den Zion erschüttern”.

Men kan 62 : 7 vergelijken, waar de verwachting is, dat Jahve Jeruzalem „vastzet” (יִכּוֹן) en stelt tot lof op aarde.

g. Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde.

24 : 23a

*Dan bloost de maan
en schaamt zich de zon,*

herinnert aan:

¹⁾ Schrap בֵּית.

²⁾ Voeg in: יְהוָה אֱלֹהֵינוּ.

60 : 19a *De zon zal u niet meer tot licht zijn ¹⁾,
noch tot schijnsel de maan voor u lichten;*

gelijk

24 : 23b *Want Jahve der heirscharen heerscht op den berg Zion,
en te Jeruzalem en vóór zijn oudsten is heerlijkheid,*

correspondeert met

60 : 19b *maar Jahve zal u zijn tot een eeuwig licht,
en uw god tot uw luister.*

30 : 26a

*En het licht der maan zal zijn als het licht der zon,
en het licht der zon zal zevenvoudig zijn ²⁾;*

vgl.

60 : 20a *Niet meer ondergaan zal uw zon,
noch uw maan afnemen;*

bij 30 : 26a, vergeleken met 24 : 23a, wijs ik op de opmerking van MARTI bij 60 : 19 f.: „Jahve selber wird das ewige Licht sein für Jerusalem an Stelle von Sonne und Mond, die von Jahwes Lichtglanz überstrahlt werden, aber deswegen noch nicht zu existieren aufhören müssen”.

En men lette op het eigenaardig verschijnsel, dat wat op 30 : 36a volgt, correspondeert met 60 : 20b;

30 : 26b

*ten dage, dat Jahve verbindt de breuk van zijn volk,
en de wond van zijn slag geneest;*

60 : 20b

*want Jahve zal u zijn tot een eeuwig licht,
en geeindigd zijn de dagen van uw rouw;*

op beide plaatsen volgt op de verwachting van den wondervollen

¹⁾ Schrap יום.

²⁾ Schrap באור שבעה הימים.

glans van zon en maan, herinnering aan den momentceelen droevigen toestand van Jahve's volk.

h. Jahve's volk onder Jahve's hoede.

28 : 5, 6

*Te dien dage
zal Jahve der heirscharen zijn
tot een sierlijke kroon
en een luisterrijk diadeem
voor de rest van zijn volk,
en tot een geest des gericht's
voor wie zit ten gerichte,
en tot heldenkracht voor wie terugbrengen¹⁾
den oorlog naar de poort.*

De belofte van den geest des gericht's voor wie ten gerichte zit, d. i. voor wie moct rechtspreken, herinnert aan de voorstelling van 1 : 26: Jeruzalems richters (en raadslieden) zullen worden als in den goeden, ouden tijd, en aan de verwachting van den geest van Jahve, die den ideaal-heerscher vervult, als (לגבורה 28 : 6) רוח גבורה en (רוח משפט 28 : 6) רוח עצה.

Dan wijs ik op de overeenkomst met 4 : 2:

4 : 2 לעטרת צבי 28 : 5 — לצבי

4 : 2 ולצפירת תפארה 28 : 5 — ולתפארת

4 : 2 לשאר עמו 28 : 5 — לפליטת ישראל

4 : 2 ביום ההוא יהיה 28 : 5 — ביום ההוא יהיה

Vergelijkt men

45 : 24, 25,

dan ziet men overeenkomst in

¹⁾ לקשיבי

45 : 24 Israel heeft alleen in Jahve sterkte (עז) — 28 : 6 Jahve is tot heldenkracht:

45 : 25 Israel roemt in Jahve — 28 : 5 Jahve is Israel tot sieraad en luister.

Verder vergelijk men

28 : 6 לרוח משפט — 9 : 6 במשפט,

28 : 6 de krijg buiten de muren gehouden — 9 : 5 „Vredevorst”.

Met 10 : 20 zie ik overeenkomst in 't שאר ישראל en פליטה
בית-יעקב — 28 : 5 לשאר עמו, terwijl èn 10 : 20 èn 28 : 5 alle
kracht voor Israel bij Jahve gezocht wordt. — Vgl. nog

10 : 21 אל-גבור — 28 : 6 לגבורה.

Eindelijk bij de grondgedachte van 28 : 5, 6: Jahve's voortdurende
bezieling voor zijn volk, vgl. 65 : 24: Jahve antwoordt zijn volk,
terwijl het nog tot hem roept.

29 : 22b

*Jakob zal niet meer te schande worden,
en zijn gelaat zal niet meer verbleeken;*

vgl.

45 : 17b *Niet te schande noch beschaamd wordt gij
tot in alle eeuwigheid,*

en — in positieven vorm —, Israels lot contrast met dat der
afvalligen, die aangesproken worden:

65 : 13b *Zie, mijn dienstknechten zullen zich verheugen,
maar gij zult te schande worden,*

33 : 22

*Want Jahve is onze richter,
Jahve onze aanvoerder,
Jahve onze koning,
hij zal ons verlossen;*

d. i.: „in einer Theokratie ist Gott alles in allem” (DILLM.-KITZ.).

De slotwoorden **הוא ישענו** wijzen op den droevigen toestand van het heden, waarin de schrijver leeft.

Wijzen misschien dan de woorden: „Jahve is onze richter, onze aanvoerder, onze koning” óók op het heden, zoodat de schrijver hier het geloof uitspreekt, dat, moge de werkelijkheid ertegen getuigen, toch Jahve inderdaad de koning van zijn volk is? Ik geloof dit niet. Meent men van wèl, zeker ligt in het vers de gedachte, dat Jahve in den heilstijd, door de verlossing van zijn volk, zich eerst volkomen als richter, aanvoerder en koning van Israel openbaren zal.

Vgl.

יהוה שפטנו — 28 : 6 Jahve is den richter tot geest des gericht; zijn geest rust op den ideaal-heerscher, die richt 11 : 2, 4;

יהוה מהקקנו — 28 : 6 aan Jahve's stérkte is het te danken, dat Israels krijgers den vijand buiten houden;

יהוה מלכנו — 9 : 6 de **משרה על-כסא דוד** heeft haar laatsten grond in Jahve, wiens eer met de eer van zijn volk gemoeid is (**קנאת יהוה**);

הוא ישענו — 25 : 9

*En men zal zeggen te dien dage:
Ziehier, onze god,
van wien wij hoopten,
dat hij ons verlossen zou¹⁾:
laten wij ons verblijden en verheugen
over zijn verlossing!*

Het optimisme des geloofs ziet hier het heil reeds, terwijl het de verlossing begeert. Men vergelijkte met 25 : 9, 63 : 7—64 : 11: beide uit lijden geboren, hoe verschillende inkleeding! 25 : 9 —

¹⁾ Schrap **יהוה קינו לו**.

een zanger, die zich heenzet over de verdrukking van het heden in de komende heerlijkheid, 63 : 7—64 : 11 — een bidder, die worstelt met het heden en met den zwijgenden god, die dat heden toelaat.

Vgl. verder:

35 : 4 Jahve komt verlossing brengen, heet

43 : 3 verlosser van zijn volk, als hoedanig

49 : 26 alle menschen hem erkennen zullen.

i. De regeering.

Spreekt 1 : 26 in het algemeen van „richters” en „raadslieden” van Israel in den heilstijd, daarnaast komt in de eschatologische voorstellingen in 1—35 de figuur van één heerscher voor.

Ik wijs in de eerste plaats — met de minst belangrijke, meest vage verwachtingen beginnend — op

16 : 4^b, 5

*Wanneer de verdrukker ¹⁾ niet meer is,
het uit is met den verwoester ²⁾,
weg zijn de vertreders ³⁾ uit het land,
dan zal door vroomheid een troon vastslaan,
en zitten daarop in getrouwheid ⁴⁾
een, die richt en vraagt naar recht
en bedreven is in gerechtigheid.*

Deze verzen hebben met Moab, waarover het Caput, waarin zij staan, handelt, niets te maken, maar „diese Stelle enthält eine ideale Skizze vom Staate Juda im messianischen Zeitalter” (CHEYNE, *Einl.*, S. 91).

¹⁾ הַמִּצֵּר

²⁾ שָׂרֵר

³⁾ רַבִּימִים

⁴⁾ Schrap באהל דור

Men kan vergelijken:

וְחוּכָן — 9 : 6 Davids troon (כִּסֵּא 16 : 5) door den ideaalheerscher bevestigd (לְהַכִּיֵּן);

בְּחֶסֶד — 57 : 1 אֲנָשֵׁי חֶסֶד parallel met הַצְּדִיק, gelijk 16 : 5 מִשְׁפָּט staat naast צְדָקָה; ook de ideaalheerscher van 11 : 1—5 is vroom, vreest Jahve (11 : 2b β);

בְּאֵמֶת — 59 : 14 komt אֵמֶת voor naast מִשְׁפָּט (16 : 5 מִשְׁפָּט), צְדָקָה (16 : 5 צְדָקָה); in den heilstijd steunt Israel op Jahve בְּאֵמֶת 10 : 20; vgl. 11 : 5 אֱמוּנָה;

שֹׁפֵט — ook 11 : 4 „richt” de ideaal-koning;

לְמַשְׁעֵט — 32 : 1 בְּמִישׁוֹר, 11 : 4 דְּרַשׁ מִשְׁפָּט — 9 : 6

לְצַדֵּק — 32 : 1 צְדָקָה.

33 : 17a

Den koning in zijn schoonheid zullen uw oogen schouwen.

Voor de tekstverandering, door MARTI naar CHEYNE geaccepteerd, 33 : 17 in plaats van M. T. te lezen:

מִבְּלָל יִפִּי תִחְזֶינָה עֵינֶיךָ תִּרְאֶינָה עִיר מַחְמַדִּיקָה

„Ein Wunder der Schönheit werden schauen deine Augen,
Werden sehen die Stadt deiner Kleinodien”,

bestaat geen voldoende grond. De beide argumenten, door MARTI tegen M. T. aangevoerd, zijn niet klemmend: „ . . . man weiss nicht, wer dieser „König” sein soll: der Messias . . . oder Gott” — 't eerste is toch 't waarschijnlijkste (DUHM; zoo ook: DILLM.-KITZ. en MÖLLER, *Mess. Erw.*, S 229); „nach v. 20 ist vielmehr zu erwarten, dass es sich um Zion und seine Herrlichkeit handelt” — maar naar deze overweging den tekst van vs. 17 wijzigen, is willekeur, vooral af te wijzen, wanneer men מֶלֶךְ als „Messias” verstaat: de koning en zijn land, de Messias en zijn rijk behooren bij elkander, men vergelijke in 9 : 1—6 : vs. 5 de koning, vs. 6 zijn regeering en rijk, in 11 : 1—5 : vs. 1 de Davidide, vs. 3b en 4 zijn heerschappij.

Hoe DUHM bij 33 : 17 kan opmerken: „der König ist noch eine ganz ideale, halbgöttliche Gestalt” — in den tekst zoek ik tevergeefs het recht ertoe. De teekening is vaag, en idealistisch ook — maar dat is toch nog niet beschrijving van een halfgod? Temeer baart deze opmerking van DUHM verwondering, omdat hij even te voren de „schoonheid” van den koning niet slechts van zijn persoon, zijn verschijning, maar ook van den hem omringenden luister verstaat — als iets in de menschelijke werkelijkheid past, dan is het „de koning in zijn schoonheid”, zooals DUHM hem daardoor doet zien.

Men vergelijke bij deze „schoonheid” des konings, hoe in de eschatologische voorstellingen het prachtvolle en heerlijke Israel en Israels god verheerlijkt: 4 : 2 de bijzondere vruchtbaarheid van het land, 9 : 6 de groote heerschappij van den ideaal-koning, 66 : 12 de heerlijkheid der natiën tot Israel stroomend.

32 : 1

*Zie, naar gerechtigheid zal regeeren een koning,
en de vorsten ¹⁾ zullen naar recht heerschen.*

Naast den ideaal-koning staan de ideaal-vorsten, vgl. 1 : 26 de שפטים en יעצים, 60 : 17 de overheid (פקרה) en heerschers (נגשים).

Kent 1 : 21—26 voor Israel richters en raadslieden in den heilstijd, vorsten (שרים) kent dat stukje uit 't heden des schrijvers.

Over

32 : 2

hier een opmerking. Naar M. T. gelezen, luidt het vertaald:

*En ieder zal zijn als een schuilplaats voor den wind,
en wat verder volgt. Wie is die „ieder”, איש? Iedereen, elk burger
van het ideaal-rijk? Niet waarschijnlijk. DUHM verklaart: „jeder,*

¹⁾ וערים

nämlich jeder Regent"; maar — stáát dat er? Ik geef toe, dat dit bij de lezing van M. T. de eenige uitlegging is, maar het is een gewrongen. Ik stel voor, in plaats van אִישׁ te lezen הָאִישׁ (de ה kan gemakkelijk weggevallen zijn na het voorafgaand woord הַיָּה), d.i. die man, n.l. de מֶלֶךְ van vs. 1. Het vers wordt dan:

*En die man zal zijn als een schuilplaats voor den wind,
als ¹⁾ een bergplaats voor de slagbui,
als waterbeken in een droog land,
als schaduw van een zware rols
in een smachtend land.*

De beteekenis is bij deze lezing: de burgers vinden heul bij den ideaal-koning; voor mijn conjectuur beroep ik mij op de voorstelling van 9:5, 6 en 11:1—5, die (de laatste perikoop vooral) deze zelfde verwachting van den koning van den heilstijd koesteren.

11:1—5

*En er zal komen een twijg uit Isai's tronk,
en een scheut uit zijn wortels uitspruiten ²⁾;
en rusten zal op hem Jahvè's geest,
de geest van wijsheid en van verstand,
de geest van raad en van kracht,
de geest van kennis en van vreeze van Jahve ³⁾.
En niet naar oogenschijn zal hij richten,
noch op het gehoor berechten;
maar hij zal in gerechtigheid de nederigen richten,
en berechten met billijkheid de ellendigen ⁴⁾ des lands;*

¹⁾ I. p. v. וְכָהֵן zou ik niet וְכָהֵן maar eenvoudig כָּהֵן willen lezen, vgl. כָּל in de tweede verschelt.

²⁾ יִפְרֹחַ

³⁾ וְהָרִיחַ בִּירְאָה יְהוָה יִשְׁרָפֵם.

⁴⁾ לְעֵנֵי

en hij zal den geweldenaar¹⁾ slaan met den staf zijns monds,
 en met den adem zijner lippen den goddelooze dooden;
 en gerechtigheid zal de gordel zijner heupen zijn,
 en de trouw de riem²⁾ zijner lenden.

Er wordt iemand geboren uit het geslacht van Isai, Davids vader. Het Davidisch geslacht, de afkomst van David, wordt den ideaal-heerscher niet ontzegd, maar over David grijpt de schrijver naar Isai terug, omdat het Davidisch geslacht als heerschergeslacht voor hem niet in aanmerking komt: de regeering der Davididen is afgebroken, de stam van David is een tronk, גֹּזֵץ, geworden, de nieuwe scheute komt niet uit den ouden, levenden boom, of uit zijn takken, maar uit zijn wortelen.

Op dien Davidide rust Jahve's geest. Men vergelijke: 28 : 6 den richter is Jahve tot een geest des gericht; 32 : 15 het aanbrecen van den heilstijd wordt bepaald door het uitgieten van den geest uit de hoogte, d. i. Jahve's geest. Alleen reeds vergelijking met 28 : 6, doet achter de verklaring van OESTERLEY, *Evol.*, p. 232, bij Jes. 11 : 2: „the Messiah . . . has . . . become a great prophet of Juda” een vraagteeken plaatsen; de gedetailleerde toelichting bij רוּחַ יְהוָה in vs. 2b wijst in niets speciaal op een profeet. Ook 11 : 1—5 stelt den ideaalheerscher niet voor als halfgod, maar geeft hem een „übermenschliche Ausrüstung” (E. KÖNIG, *Prophetenideal, Judentum, Christentum*, S. 9, vgl. STAERK, *Ass. Wellr.*, S. 101³⁾), evenals in 1 : 21—26 wordt hier de politieke ommekeer in den heilstijd van Jahve verwacht.

Jahve's geest, op den Davidide rustend, wordt in de eerste plaats omschreven met רוּחַ חֲכָמָה וּבִינָה; terloops wijzend op de

¹⁾ עֵרֵץ

²⁾ אֹזֶר i. p. v. het eerste of het tweede אֹזֶר.

³⁾ „Zur Erfüllung seiner groszen Aufgabe ist der ideale Herrscher mit besonderen Gaben, göttlichen Kräften und Tugenden, ausgerüstet . . .”

opmerking van OESTERLEY, dat de persoon, op wien deze geest rust, met deze attributen niet buiten de menschelijke sfeer wordt geplaatst ¹⁾, vestig ik er meer in het bijzonder de aandacht op, hoe zij overeenkomen met gegevens van andere eschatologische voorstellingen:

30 : 20 Jahve de onderwijzer van zijn volk, die Israel voortdurend den juisten weg leert 30 : 21; 32 : 4 ook het hart der overhaasten heeft inzicht (בין יבין — 11 : 2 בינה) om te weten; 35 : 8 dwazen dwalen niet op den heiligen weg; terwijl de zondige toestand van Jeruzalem verklaard wordt uit de afwezigheid van inzicht 59 : 15 (1. וְסַר מֵעֵיר הַשָּׁבִיל), en het van de afgodendienaars 45 : 20 heet: „zij weten niet” (לֹא יִדְעוּ), zijn de burgers van het Jeruzalem der toekomst door Jahve geleerd (לְמוֹדֵי יְהוָה) 54 : 13; zoo is ook 33 : 6 a β

Overvloed van heil is wijsheid en kennis,

(הכמת ודעת) te verstaan.

Bij de tweede omschrijving van Jahve's geest:

רוח עצה וגבורה, herinner ik aan de יעצים van 1 : 26; Jahve stelt den ideaal-heerscher in staat, het juiste plan te maken en uit te voeren — vgl. voor het laatste de strijders, door Jahve bekrachtigd, van 28 : 6.

Bij de derde omschrijving:

רוח דעת ויראת יהוה, d. i. de Davidide kent en vreest Jahve, vgl. 41 : 20 de natuur-verandering heeft ten doel, dat men wete, dat Jahve haar tot stand bracht, 45 : 24 alleen op Jahve zal men zijn hoop vestigen, 65 : 16 alleen Jahve als god erkennen; bij יראת יהוה vgl. 50 : 10 מי בכם ירא יהוה, en het minder duidelijke 33 : 6 b β, waar M. T. heeft: „de vreeze van Jahve, die is zijn schat”, waarvoor men waarschijnlijk zal moeten lezen: „de vreeze

¹⁾ *Evol.*, p. 234: „. . . the nature of the wisdom and discernment of which the prophet was thinking . . . , was not other than that of which any man might be possessed”.

van Jahve, die is haar schat", אֲצִרָהּ, n.l. de schat van Zion (33 : 5 *b*).

11 : 13 *a* moet geschrapt worden als bedorven glosse (וְהָיָה בּוֹ (יִרְאֶה יְהוָה) op 11 : 2*b*.

11 : 3*b* laat DUHM geen recht wedervaren: „Er richtet nicht nach dem, was er sieht. Das könnte etwa ein unparteiisches Richten aussagen wollen, aber der parallele Stichos passt nicht dazu. Wenn der Richter auch die Person nicht ansehen soll, so muss er doch hören, was die Parteien vorbringen; das Nichtanhören ist ja nach C. 1 : 23 grade das Zeichen der schlechten Justiz. Das Hören kann nicht bedeuten: auf Schmeicheleien oder Verleumdung hören, weil dann die Hauptsache zu ergänzen wäre. Auch sind die Augen und Ohren gewiss nicht ohne Absicht hinzugefügt. Demnach kann der Sinn nur sein: der vom Geist geleitete Messias braucht nicht, wie andere Richter, mit leiblichen Augen und Ohren die Sachen zu untersuchen, er weiss ohne weiteres, unmittelbar, durch den Geist, was vorgegangen ist." Deze bewijsvoering sluit niet. DUHM geeft toe, dat 11 : 3 *b* *a* beteekenen kan: de Messias richt onpartijdig — maar verwerpt deze exegese om 11 : 3 *b* *β*: hier zou dan moeten staan: de Messias hoort niet naar wat tot hem gezegd wordt bij de berechting — en dit kan niet om 1 : 23. Wat het laatste betreft: 1 : 23 zegt, dat het proces der weduwe den richter niet bereikt; houdt dat in, dat, als dat proces den richter wèl bereikt, als hij naar haar zaak luistert, het dan goed is? Immers neen: de rechter kan haar aanhooren en dan zonder goed onderzoek een uitspraak doen. Nu, dit geval kan volgens 11 : 3 *b* *β* bij den Messias zich niet voordoen: hier staat niet — wat DUHM er uit haalt — dat de Messias niet hoort, maar hier wordt gezegd, dat hij niet op het gehoor, op het gehoorde, afgaat bij zijn vonnis (יִיכִיָה): m. a. w. de Messias „geht den Dingen auf den Grund" (MARTI), waarvan het gevolg is, dat hij naar rechtvaardigheid uitspraak doet, 11 : 4*a*. Men vergelijkte:

16:5 de heerscher vraagt naar recht, is bedreven in gerechtigheid,
 32:1 een koning zal naar gerechtigheid regeeren,
 9:6 door recht en gerechtigheid wordt Davids rijk bevestigd;
 verder 28:6 Jahve is den rechter tot een geest des gericht,
 In den heilstijd is alom recht en gerechtigheid 32:16; 33:15
 stelt den eisch van wandelen in gerechtigheid en oprechtheid
 spreken; 56:1 *bewaart recht en doet gerechtigheid*. 61:8 Jahve
 heeft het recht lief.

Bij het beschermen van de zwakken 11:4a, vergelijk ik:

32:2 met de lezing *איש* in plaats van *איש*; verder:

14:30a

*En op mijn weide ¹⁾ zullen de nederigen weiden,
 en de armen in veiligheid legeren;*

14:32b in het door Jahve gegrondveste Zion zullen de ellendigen zijns volks toevlucht zoeken;

29:19 *En de deemoedigen zullen in Jahve blijdschap ver-
 [meerderen,
 en de armen in den Heilige Israels jubelen;*

41:17 de ellendigen zoeken water, en het is er niet;

61:1—3 de blijde boodschap wordt gebracht aan de ellendigen, gebrokenen van hart, gevangenen, gebondenen, treurenden.

Bij de verbinding van 11:4a: de Davidide helpt de armen aan hun recht, met 11:4b: hij verdelgt den geweldenaar ²⁾ en den goddelooze, vergelijk ik 57:1: de rechtvaardigen en de vromen worden onderdrukt en door de boosheid, de boozen weggerukt, en 66:14b

*En Jahve's hand zal zich doen kennen aan zijn dienstknechten,
 en zijn gramschap aan zijn vijanden.*

De vijand van de vromen is de vijand van Jahve: 50:11.

¹⁾ תבתי

²⁾ ערז

Bij 11 : 4b, ondergang van geweldenaar en goddelooze, vgl.

29 : 20

*Want wèg is de geweldenaar, en 't is uit met den spoller,
en vernietigd zijn allen, die loeren op onrecht;*

66 : 24 de afvalligen liggen dood, buiten Jeruzalem. Met den trek van 11 : 4b: de mond van den ideaalheerscher is hem een staf, een roede, en zijn adem alleen is voldoende, de goddeloozen te dooden, met „this spiritual atmosphere” (OESTERLEY, *Evol.*, p. 235) komt 66 : 24 óók overeen: het dooden van die afvalligen is gebeurd buiten toedoen der Israelieten, niet door menschenhand (vgl. 50 : 11b „van mijn hand gewordt u dit”).

Houdt men 11 : 4b zich aan de lezing van M. T. אָרֶץ (niet אֶרֶץ), dan vergelijkte men met de verschelt 13 : 11a, waar de wereld en de goddeloozen naast elkaar worden genoemd, gelijk 11 : 4b M. T. de aarde en de goddelooze.

11 : 5 gerechtigheid en trouw is de gordel van den Davidide. Hetzij men dit beeld verklare met DUHM en MARTI: de gordel is symbool van kracht en van gereed-zijn, hetzij men het met OESTERLEY (*Evol.*, p. 236) in ruimeren zin versta: de Messias is als 't ware gehuld in gerechtigheid en trouw — de wapenrusting van Jahve, 59 : 17 beschreven, biedt zich hier ter vergelijking aan: Jahve trekt de gerechtigheid als een pantser aan — 11 : 5 de Messias heeft de gerechtigheid als gordel.

Bij de trouw van den ideaal-heerscher vgl. 16 : 5: de koning zit op zijn troon „in getrouwheid”; 25 : 1 looft de trouw van Jahve, en 59 : 4 staat אֱמוּנָה parallel met צֶדֶק evenals 11 : 5; 10 : 20 de rest van Israel steunt op Jahve „in trouwe”.

9 : 5, 6

*Want een kind is ons geboren,
een zoon is ons gegeven,*

en de heerschappij is op zijn schouder.

En men noemt zijn naam:

Wonderraadgever, Godheld,

Buitvader, Vrededorst.

Groot ¹⁾ is de heerschappij

en de vrede eindeloos

op Davids troon en over zijn koninkrijk,

om dat te bevestigen en te schragen

door recht en gerechtigheid

van nu af en tot in eeuwigheid.

De ijver van Jahve der heirscharen doet dat.

Ik begin met op de overeenkomst tusschen 9 : 5, 6 en 11 : 1—5 te wijzen.

11 : 1—5 vangt aan met de geboorte van den ideaal-koning, 9 : 5 eveneens (een kind ons geboren, een zoon ons gegeven); ontbreekt 9 : 5 in dit verband de vermelding van Davidische afkomst, 11 : 1 in *מגוע ישׁי* besloten, met dit laatste correspondeert 9 : 6 „op Davids troon.”

Aan 11 : 2 de Davidide toegerust met meer dan gewone gaven, beantwoorden 9 : 5 de „schildnamen” (EWALD): de geest van wijsheid en van verstand en van raad keert 9 : 5 in het „Wonderraadgever” terug; de geest van kracht herinnert aan het „Godheld”.

Met het regiment van 11 : 3^b, 4: bescherming van den arme, oordeelen van den goddelooze, na rechtvaardige beslissing, vergelijkte men de „grootte” heerschappij van 9 : 6, terwijl het „eindeloos is de vrede” als natuurlijk resultaat van het optreden van den Davidide 11 : 4 verondersteld mag worden. En eindelijk de wijze, waarop 11 : 5 de Davidide regeert: rechtvaardig en trouw,

¹⁾ רָבָה

keert terug 9 : 6, waar Davids rijk door recht en gerechtigheid gesticund heet.

Vatten wij 9 : 5, 6 nog afzonderlijk in het oog.

GRESSMANN, *Esch.*, S. 279 ff., behandelt deze verzen onder het paragraaf-opschrift: „Die göttliche Geburt”. Daarmede legt hij in 9 : 5, 6 een bijzonderen zin: de verzen hebben betrekking op de geboorte van een mythische figuur, een goden-kind, welks verschijning samenhangt met den terugkeer van de gouden eeuw (GRESSMANN noemt dezen ideaal-heerscher daarom: „Paradieskönig”). Maar van zulk een goddelijke geboorte staat in den tekst van 9 : 5 „een kind is ons geboren, een zoon is ons gegeven” evenmin iets als in *נצר משרשי* en *חטר מגוע ישי* 11 : 1. Dat GRESSMANN zijn boven genoemde § begint met vermelding van de mythische elementen uit het gebed van Assurnasirpal II tot Istar en de inscriptie van Sargon, is voor de verklaring van 9 : 5a een petitio principii, die den lezer op een dwaalspoor kan brengen — want hier ontbreken juist mythische trekken ¹⁾.

De „heerschappij op den schouder” van den geborene blijft evenzeer binnen de menschelijke sfeer. Het woord *משרה* is hap. leg., maar *שרר* wordt 32 : 1 van de vorsten van den heilstijd — toch menschen? — gebruikt. De uitdrukking „de heerschappij zal op zijn schouder zijn” is niets dan omschrijving van het *ימלך* van 32 : 1 — dat 16 : 5 met 't beeld van den koningstroon, 9 : 5 met dat van den koningsmantel wordt uitgedrukt.

Dan volgt, 9 : 5b, de naamgeving aan den heerscher. Vooreerst vestig ik er de aandacht op, dat GRESSMANN, die — zooals bekend —

¹⁾ *ילר* is in 't algemeen: kind, vgl. Ruth 4 : 16 van een zuigeling gezegd, Exod. 2 : 7 van Mozes in het biezen kistje; ook van kinderen van lateren leeftijd: Gen. 21 van Ismael, 2 Kon. 2 : 24 van de jongens, die Elisa bespotten, Gen. 37 : 30, 42 : 22. *בן*, zoon, vgl. b. v. Gen. 4 : 17, Ps. 72 : 1, Richt. 9 : 18. Beide woorden worden gebezigd van jongen van dieren: Jes. 11 : 7 van koe en berin *ילר*, Ps. 147 : 9 *בני ערב* = jonge raven.

9 : 1—6 aan den profeet Jesaja toekent, bij deze naamgeving de opmerking maakt: „die Namengebung und Umnennung von Personen und Sachen spielt eine grosse Rolle in den eschatologischen Reden”, en dan ter illustratie uit het boek Jesaja plaatsen bijbrengt, die ik alle in het voorafgaand deel van mijn onderzoek als eschatologische voorstellingen behandelde: 1 : 26, 4 : 3, 58 : 12, 60 : 14, 18, 61 : 6, 62 : 12.

De eerste naam is פלא יועץ.

יועץ is een werkzaamheid van den gewonen regeerder; 1 : 26 staan de יעצים, raadslieden, naast de שפטים, richters. OESTERLEY wijst op Mi. 4 : 9, waar יועץ naast מלך staat, en op de beteekenis van מלך naar het Assyrisch en Arameesch = raadgever. Het יועץ brengt den Messias dus niet buiten de menschelijke sfeer. GRESSMANN beroept zich ter verdediging van zijn opvatting, dat de Messias van 9 : 5, 6 een halfgod is, op 25 : 1, omdat daar van Jahve's עצות (besluiten) gesproken wordt — hiertegenover stel ik Ezech. 11 : 2, waar èn het verbum יועץ èn het substantivum עצה van menschen gebruikt wordt. Uit de tweede helft der samenstelling פלא יועץ blijkt niet, dat de naam ziet op een goddelijken of halfgoddelijken regeerder.

Uit de eerste helft, פלא, dan? GRESSMANN wil dit aannemelijk maken wederom met een beroep op 25 : 1, en wel op de woorden עשית פלא, Jahve heeft „wonder” gedaan; immers, zegt hij, „zwischen einem פלא יועץ und einem פלא עשה Wundertäter ist am Ende kein grosser Unterschied”. Maar GRESSMANN'S verklaring moet om twee redenen worden afgewezen:

1°. 25 : 1 doet Jahve direct, onmiddellijk, פלא aan zijn volk; hiermede correspondeert 9 : 5, 6 — niet door het פלא יועץ vs. 5, maar — door het קנאת יהוה צבאות תעשה-זאת vs. 6; m. a. w. óók 9 : 5, 6 werkt Jahve eigenlijk פלא, maar door middel van den, door hem bekrachtigden, Messias;

2°. deze verklaring — niet die van GRESSMANN — wordt gesteund door de gegevens van 11 : 1—5; gezien de groote overeenkomst tusschen 9 : 5, 6 en 11 : 1—5 ligt 't voor de hand, het פלא יועץ te verstaan uit de werking van Jahve's רוּחַ in 11 : 2, die zich in den Davidide óók als רוּחַ עֶצָה openbaart.

In plaats van 9 : 5 den ideaalheerscher naast Jahve geplaatst te zien door den titel פלא יועץ, zie ik hem daarom ook hier van Jahve afhankelijk, alleen door Jahve zijnde, wat hij is. Van het bijzondere, het voor den mensch buitengewone van de wijsheid van den Messias doet deze exegese niets af — en zij blinkt 11 : 1—5 niet minder uit. Daarom: acht men, dat 9 : 5, 6 „der eschatologische Halb-gott" (GRESSMANN) geteekend wordt, dan eischt de overeenkomst van voorstelling, dat deze figuur óók 11 : 1—5 gezien wordt, een conclusie, die GRESSMANN niet trekt. Der aandacht waard is ook, dat hij, *Esch.*, S. 282, naar den naam פלא יועץ den ideaal-koning naast Jahve stellend, op de volgende pagina, bij zijn samenvatting, alléén אל גבור en אבי-עַר als „göttliche Prädikate des Messias" noemt—zou het עשה פלא uit 25 : 1 voor hem eigenlijk ook geen bewijs zijn? ¹⁾

Op den naam פלא יועץ volgt אל גבור.

Ook hierbij begin ik met het tweede lid der samenstelling. גבור beteekent: sterk. Spr. 30 : 30 heet de leeuw גבור onder de dieren, d. i. in zijn kracht overtreft hij hen allen, hij is onder hen de krachtige. Gen. 10 : 8, 9 Nimrod was גבור op de aarde en גבר-ציד vóór Jahve, d. i. Nimrod was de krachtige onder zijn geslacht, en een geweldig jager. Gen. 6 : 4 de godenzonen verwekken bij de vrouwen op aarde גברים, d. z. menschen, die door lichaamslengte en lichaamskracht uitmunten.

¹⁾ Men lette nog op de beteekenis van den wortel פלא = wat opvallend is, Klaagl. 1 : 9 van Jeruzalem gezegd: פלאים הרד, de ondergang der stad was buitengewoon, verschrikkelijk; verb. פלא in Nip.: Dan. 11 : 36 ופלאות, ongehoorde dingen, vreeselijke lasteringen; Deut. 17 : 8 פלא מסך, van een rechtszaak, die te moeilijk is, om uit te maken.

Dit praedicaat גבר wordt ook van Jahve gebruikt: Deut. 10 : 17 Jahve, god der goden, heer der heeren, האל הגדל הגבר, de groote en sterke god, de god bij uitnemendheid; evenzoo Jer. 32 : 18 van Jahve, die de zonden der vaderen aan hun kinderen straft: de groote en sterke god; eindelijk Ps. 24 : 8

Wie is die heerlijke koning,

Jahve, krachtig en sterk,

Jahve, de krijgsman?

Uit deze laatste plaats, waar het praedicaat גבור van Jahve wordt gebezigd naast עוז en מלחמה, is duidelijk, dat in Jes. 9 : 5 uit het woord גבור, door vergelijking met Deut. 10 : 17 en Jer. 32 : 18, zoo maar op den klank af niet geconcludeerd mag worden, dat daarmede den Messias een goddelijke eigenschap wordt toegekend als ware hijzelf god of halfgod. Het woord גבור, dat in het algemeen op kracht, op overmacht (Ps. 120 : 4) wijst, wordt gebruikt van dieren, menschen, reuzen, op Jahve overgebracht en van den Messias gezegd — maar er zit niets van een „halfgod” in, het houdt niet meer in dan גבורה 11 : 2.

Nu moet de benaming „godheld” bezien worden, wat het eerste lid der samenstelling, אל, betreft. Ter verklaring wijst DUHM op Gen. 33 : 10 Ezau komt Jakob als een god voor — „so wird der Davidide. ausgerüstet mit dem Geist der Heldenkraft C. 11 : 2, seinem Volk wie ein El vorkommen.” M. a. w. de ideaal-heerscher is גבור, sterk, geweldig, een held, ja — met climax — een god van een held: ook door אל wordt de Messias niet als halfgod voorgesteld (zoo ook GIESEBRECHT, *Beitr.*, S. 26 „starker Held”). Men vergelijkte voor de onbepaaldheid van het begrip, door אל uitgedrukt, Ez. 31 : 11 אל גוים, 32 : 21 אלי גבורים¹⁾: uit deze

¹⁾ Is de lezing אל (= ram) in plaats van אש (zoo KRAETSCHMAR en BERTHOLET op deze plaatsen) niet willekeurig?

laatste plaats blijkt, hoe weinig evident GRESSMANN's verklaring van het אל גבור („Der von Jesaja erwartete Held ist menschlicher König und Gott zugleich, ist eine Art Halbgott”, *Esch.*, S. 282) is, want van de אלי גבורים zegt hij (t. d. p.): „... die zwar nicht unter die himmlischen Götter aufgenommen sind, wohl aber einen Ehrenplatz in der Šcol einnehmen” — alsof zulk een parallel recht geven zou, den אל גבור van Jes. 9 : 5 als een halfgod te verklaren! Ik concludeer, dat óók de „schildnaam” אל גבור, beschouwd in verband met 11 : 1—5, den ideaal-vorst niet tot halfgod verheft.

Op dezen titel volgt de naam אבי־עַר, dien ik vertaal als: buitvader, buitbehaler, met DUHM, blijkbaar KRAETSCHMAR (*Die Bundesvorstellung im Alten Testament*, 1896, S. 119, waar hij van den Messias uit Jes. 9 : 1—6, 11 : 1 vv. zegt: „reichbeladen mit Beute wird er sich schliesslich auf den Thron Davids setzen, um von nun an als Friedefürst in Gottesfurcht und Gerechtigkeit zu herrschen”), HÜHN, SMEND (*Religionsg.* 2, S. 232), en BUDDE (*Rel. V. I.* 2, S. 144). DUHM's bezwaren tegen de vertaling van אבי־עַר als: eeuwige vader (zoo b.v. MARTI), lijken mij onoverkomelijk, terwijl hij zich beroept op het voorafgaande גבור (dat toch op strijd wijst) en MARTI toegeeft, dat de vertaling „buitvader” niet in conflict komt met het volgende שר־שָׁלוֹם. Bovendien, hoe voortreffelijk past het buit behalen van den Messias bij de verzen 9 : 2—4, die in oorlogsatmosfeer ademen — waartegen de verdediging van OESTERLEY, dat vs. 5, 6 (zoo moet, *Evol.*, p. 221, gelezen worden in plaats van v. 6, 7) juist bedoeld zijn als tegenstelling met het voorafgaande oorlogzuchtig tafereel (vs. 3, 4), onbewezen als zij gegeven wordt, niet het minste gewicht in de schaal leggen kan. Vrede voor Jahve's volk in den heilstijd en plundering van den vijand, sluiten elkander niet uit, maar gaan samen; vgl.

11 : 14 waar van het in den heilstijd eensgezinde volk wordt verwacht:

En zij zullen vliegen op den schouder ¹⁾ der Filistijnen, naar
[het Westen,

samen berooven de zonen van het Oosten;

Edom en Moab zijn hun bezit,

en de zonen Ammons hun onderhoorigen;

33 : 1 *Wee, vernietiger, zelf niet vernietigd,*
en roover, dien men niet beroofd heeft!

Als gij klaar zijt met vernietigen, zult gij vernietigd worden,
als gij gereed zijt ²⁾ met rooven, zal men u berooven;

33 : 4 *En weggenomen wordt buit, zooals ³⁾ de sprinkhaan*
[wegneemt,
zooals springers ⁴⁾ overvallen, overvalt men dien ⁵⁾];

33 : 23 . . . *Dan zal de blinde buit deelen ⁶⁾,*
lammen zullen roof rooven.

53 : 12 Israel zal erven ⁷⁾ onder grooten, en met machtigen buit deelen;

60 : 5b de rijkdom der zee en het vermogen der natiën komt tot Zion; 60 : 6 kemelen en dromedarissen brengen uit Midian, Efa en Seba goud en wicrook aan; 60 : 11 dag en nacht staan Jeruzalems poorten open, om den rijkdom der heidenen toegang tot de stad te laten; 61 : 6 Israel beroemt zich op hun schatten, die als een overstromende beek door Jahve's goedheid over zijn volk komen 66 : 12.

¹⁾ בְּתֵף

²⁾ כְּבִלְתָּהּ

³⁾ שָׁלַל כְּמוֹ

⁴⁾ = Sprinkhanen.

⁵⁾ DUHM hierbij: „Wer die Beute der Heiden sammeln soll, sagt v. 23, natürlich die Juden“.

⁶⁾ Lees יהָאָק עַיִר שָׁלַל en schrap בָּרַבָּה.

⁷⁾ אֶתְּלִיקֵי לֵוִי i. p. v. אֶתְּלִיקֵי לֵוִי.

De conjectuur, die CHEYNE geeft in *Rel. Leb.* ², S. 100, אֲבִי־הָרַר (= „Vater der Ehre”) i. p. v. אֲבִי־עַר is daarom overbodig.

De laatste eere naam, den ideaal-heerscher gegeven, is שְׂרֵי־שְׁלוֹם „Vrededorst”: zijn rijk zal zijn een rijk van vrede voor de Israëlieten, zijn onderdanen. Men vergelijke wat onder a, *Paradijs-motieven*, in dit Hoofdstuk naar aanleiding van וְלִשְׁלוֹם אֵי־קָץ gezegd is (blz. 187—189).

Mijn conclusie is: 9 : 5 verwacht niet een god-menschelijke of halfgoddelijke figuur als Messias, in tegenstelling met 11 : 1—5 (GRESSMANN, OESTERLEY), maar evenals 11 : 1—5 bevat 9 : 5 de voorstelling van een menschelijken koning (uit Davids geslacht 9 : 6), door Jahve toegerust met meer dan gewoon-menschelijke gaven. 11 : 1—5 is niet ontwikkeling van 9 : 5, zooals OESTERLEY wil, maar staat met 9 : 5 op één lijn, en evenals 11 : 1—5 vindt 9 : 5 aansluiting aan andere eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja.

Uit 9 : 6 is hieraan niets toe te voegen: trekken als in בְּמִשְׁפַּט וְעַרְעוּלִים — groote beteekenis van de gerechtigheid — en וְעַרְעוּלִים — het heil van Israel duurt niet een tijd, maar van geslacht tot geslacht — uitkomen, kwamen in den loop van het onderzoek reeds ter sprake.

4. ISRAEL EN DE VOLKEREN IN DEN HEILSTIJD.

a. De volkeren optrekkend.

11 : 10.

*En dan, te dien dage,
de wortel van Isai, die staat
tot banier der volken,
hem zullen de natiën zoeken,
en zijn woonplaats zal heerlijkheid zijn.*

Onder *שרש ישי* moet, eenerzijds met het oog op 11 : 1, anderzijds gelet op 53 : 2 *כשרש מארץ ציה*, verstaan worden: de van Isai afstammende ideaal-heerscher, de Davidische Messias. Hier is dus de voorstelling: de natiën komen tot den Davidide der toekomst, wat overeenkomt met 55 : 4, 5 : 55 : 4 de Davidide heerscht over de volken, die, 55 : 5, tot Israel komen. Zijdelings kan ik mij voor de exegese van 55 : 4 zoo beroepen op 11 : 10.

De *מנחה*, residentie ¹⁾, van den Messias is *כבוד*, vgl.

66 : 18 Jahve verzamelt de natiën, die komen en Jahve's *כבוד* zien.

Uit de eschatologische voorstellingen van 40—66 is de *כבוד* van Jeruzalem bekend; dat 11 : 10 de *מנחה* van den Messias Jeruzalem is, wordt waarschijnlijk gemaakt door vergelijking met wat

2 : 2b, 3a

zegt van Zion, Jahve's berg:

*En tot hem zullen stroomen alle natiën,
en vele volken zullen komen ²⁾:*

*Komt en laat ons opgaan naar den berg van Jahve,
naar het huis van Jakobs god*

Men vergelijke hiermede 60 : 3

*En volken gaan tot uw licht
en koningen tot uw opgeganen schijn;*

met 2 : 2a komt overeen 60 : 1

*Op, word licht, want uw licht komt,
en Jahve's heerlijkheid gaat over u op.*

En 2 : 2, 3 en 60 : 1, 3 de opeenvolgende momenten: supe-

¹⁾ Vgl. GIESEBRECHT, *Beitr.*, S. 35, 36.

²⁾ Schrap *יבואו*.

rioriteit van Zion-Jeruzalem, optocht der volken naar de heerlijke stad.

b. De volkeren zich buigend voor Israel.

Deze voorstelling ligt achter

14 : 2b,

waar van de Israelieten gezegd wordt:

*en zij zullen gevangen nemen, wie hen gevangen namen,
en heerschen over hun drijvers.*

Bij Israels נגשים herinner ik aan 9 : 3, waar de heerschappij van den vreemden נגש, die op het volk drukte, door Jahve verbroken wordt, en 60 : 17: de toekomstige נגשים van Israel worden „Gerechtigheid” genoemd. In 14 : 2b zie ik een derde moment, verklaarbaar door eschatologische voorstellingen als van 45 : 14, 49 : 7, 23, 60 : 14: de overheerschers van Israel zullen zich voor Israel buigen.

Bij het vermelden van de gevangenschap van Israel (uitgedrukt in לשביהם) herinner ik aan 61 : 1, waar de blijde boodschap van Jahve's wege loslating der gevangenen inhoudt (לקרא לשבויים ררור), en aan de droevige teekening, die 42 : 22 van Israel geeft:

*maar het is een beroofd en geplunderd volk;
verstrikt zijn zij allen in holen ¹⁾
en in gevangenissen verborgen.*

c. De volkeren Israel dienend.

Ook deze trek komt in het begin van 14 voor;

14 : 2

zegt van de volken, die de Joden uit de verstrooiing naar Palestina brengen:

¹⁾ כהורים

*en hen zal het huis Israels in bezit nemen,
op Jahve's grond, tot slaven en slavinnen.*

Men vergelijk hierbij: heidenen komen in ketenen tot Israel 45 : 14; 49 : 23, 60 : 16 heidensche koningen zijn Israels wachters, heidensche vorstinnen zijn zoogsters; heidenen bouwen Jeruzalems muren 60 : 10, weiden de schapen, bebouwen het land, verzorgen den wijngaard der Israelieten 61 : 5. In het bijzonder 54 : 3: Zions zaad zal natiën in bezit nemen.

Voor de samenvoeging: Jahve's grond — het Israelietische grondgebied, vgl. 2 : 3 Jahve's berg, 4 : 2 Jahve's spruite, 14 : 30 Jahve's weide ¹⁾, 49 : 11 Jahve's bergen en Jahve's paden, 65 : 9 Jahve's bergen.

d. De volkeren Jahve belijgend.

Deze verwachting bevat

25 : 3

*Daarom zal u eeren het sterke volk,
zullen geweldige natiën u vreezen;*

deze lezing — schrapping van קרית, door KITTEL, *Bibl. Hebr.*, met een vraagteken voorgesteld — vind ik meer voor de hand liggend dan de verklaring van MARTI en DUHM, welke laatste vertaalt: „Darum wird dich erheben Die starke Nation, die Stadt der Völker, Die Tyrannen vor dir beben“, en een stichos als weggevallen beschouwen moet om het metrum vol te maken. Ik verklaar עַם עַז op dezelfde wijze als גוי — גוי 55 : 5, collectief. Tegen de argumenteering van DUHM: „die גוים und die ערצים haben nichts mit einander zu schaffen“ — is wel wat in te brengen: dat עריץ vaak tyran, geweldenaar, beteekent, sluit niet uit, dat het woord ook in meer algemeenen zin (= sterk, geweldig) gebruikt

¹⁾ עברי

worden kan; ik verwijs naar 49 : 25, waar עריץ parallel staat met גבור en in het algemeen: een sterke, een machtige, beteekent, en naar Jer. 20 : 11, waar het, als adjectief met גבור verbonden, van Jahve gezegd wordt.

Meer uitgewerkt wordt de voorstelling van de Jahve-belijvende volken gegeven in

2 : 3,

waar de naar Zion optrekkende volkeren sprekend worden ingevoerd:

*Komt en laat ons opgaan naar den berg van Jahve,
naar het huis van Jakobs god;
dat hij ons leere van zijn wegen,
en wij gaan in zijn paden;
want van Zion zal wet uitgaan,
en Jahve's woord van Jeruzalem.*

Hier wordt in uitzicht gesteld:

- 1°. een algemeene begeerte naar Jahve's onderwijs of wet;
- 2°. Zion als „Urquell”, waaruit het Jahvisme den volkeren toevloeit.

Men vergelijkte

bij 1°.: 45 : 23, 24 Jahve heeft gezworen, dat elke knie voor hem zich buigen, elke tong bij hem zweren, en men alleen in hem sterkte erkennen zal; 65 : 16 ieder erkent Jahve bij eed of zegening, buigt zich voor hem bij elke nieuwe maan en op elken Sabbat 66 : 23. Van Jahve gaat onderwijzing, wet, uit, en zijn recht tot licht der volken 51 : 4, zoodat de aarde vol is van kennis van hem 11 : 9;

bij 2°.: Zions heerlijkheid lokt volken en koningen 60 : 3, in Israel zien allen het door Jahve gezegend geslacht 61 : 9, dat, door Jahve's recht en wet mede te deelen 42 : 1, 4, den volken

tot licht is 49 : 6, en Jahve's verlossing over de geheele aarde verbreedt.

Evenals in 2 : 3 vormt de „berg van Jahve" het middelpunt der handeling bij de eigenaardige inkleeding van dezelfde gedachte, als 2 : 3 vertolkt, in

25 : 6

*En Jahve der heirscharen richt aan
voor alle volken op dezen berg
een maaltijd van vette spijsen,
een maaltijd van oude wijnen,
zeer vette spijsen,
zuivere oude wijnen.*

Of men deze voorstelling van den grooten offermaaltijd van Jahve ¹⁾ opvat als letterlijk bedoeld of als allegorese, is van weinig belang; de laatste verklaring wordt aanbevolen door het onmiddellijk volgend vers (zoo OESTERLEY, *Evol.*, p. 261). In elk geval: hier wordt het universalisme van 2 : 3, alle volken deel hebbend aan Jahve's heil, ondersteld.

Ditzelfde geldt van

25 : 7

*En hij vernietigt op dezen berg
de omhulling, die omhulde
alle volken,
en de bedekking, die bedekte
alle natiën.*

Hier worden de volkeren voorgesteld als een treurende, met omhuld gelaat: Jahve maakt aan die droefheid een eind; vreugde, het kenmerk van den heilstijd, wordt het deel van alle natiën.

¹⁾ Vgl. GRESSMANN, *Esch.*, S. 134—141.

Hierbij behoort

14 : 16,

waar het van Israel heet:

*En de vreemdeling zal zich bij hen aansluiten,
en men zal zich voegen bij het huis van Jakob;*

ובני הנכר הנלוים עליהוה 6 : 56 — ונלוה הגר עליהם.

Eindelijk ligt dit universalisme ook ten grondslag aan

12 : 4 *En gij zult te dien dage zeggen :
Looft Jahve, roept zijn naam aan ;
maakt onder de volken bekend zijn daden,
vermeldt, dat zijn naam verheven is.*

5. WEE OVER DE GODDELOOZEN.

3 : 10, 11

*Heil ¹⁾ den rechtvaardige, want wèl gaat 't hem ²⁾,
want de vrucht hunner werken zullen zij eten.
Wee den goddelooze, want slecht gaat 't hem ³⁾,
want de vergelding zijner handen zal hem geworden.*

Men vergelijke dezelfde vergeldingsleer in

59 : 18a naar de daden, zóó de vergelding (lees i. p. v. *שָׁלוֹם* of *שָׁלֵם*); vgl. 65 : 6, en het slot van de perikoop

57 : 1—13,

die gericht is tegen wie Jahve voor andere goden in den steek hebben gelaten:

57 : 12, 13 *Ik zal vertellen uw gerechtigheid
en uw werken ;
en niet baten zullen u, als gij schreeuwet,
u redden uw afschuwelijkheden ⁴⁾,*

¹⁾ אָרִי

²⁾ Voeg in לו.

³⁾ Lees כִּי רַע לוֹ i. p. v. רַע.

⁴⁾ אֲשֶׁר

*maar hen allen zal de wind wegdragen,
opnemen een koelte;
maar wie toevlucht zoekt bij mij, zal het land beërven;
en bezitten mijn heiligen berg;*

ook hier is Jahve's regel: loon naar werken, gelijk 3 : 10, 11.

Wat den roem van den rechtvaardige 3 : 10 betreft, vergelijkte men 24 : 16

Heerlijkheid den rechtvaardige!,

26 : 7

De weg van den rechtvaardige is rechtheid,

1) het pad van den rechtvaardige effent gij;

60 : 21 Israel in den heilstijd is louter rechtvaardigen en bezit voor eeuwig het land. 3 : 10, 24 : 16, 26 : 7, 57 : 13b, 60 : 21a behooren bij elkander.

De רשע van 30 : 11 komt onder een anderen naam voor:

33 : 14

In Zion schrikken de zondaren,

beven grijpt de goddeloozen aan:

Wie zal toch vertoeven bij een verterend vuur?

Wie zal toch vertoeven bij een eeuwigen gloed?

Aan deze vergelijking van Jahve met een verterend vuur herinnert

26 : 11

dat de goddeloozen met den ondergang dreigt:

Jahve, verheven is uw hand —

zij zien het niet;

zien zullen zij 't en te schande worden,

de ijver om het volk,

1) Schrap ישר.

*ja, het vuur uwer vijanden
zal hen verteren;*

de קנאת-יעם is de קנאת יהוה: Jahve duldt niet, dat zijn volk
smaadheid lijdt en hij door de goddeloozen genegeerd wordt.

In dezen samenhang kan ook

26 : 14

verstaan worden:

*Dooden zullen niet leven,
schimmen niet opstaan;
daarom bezoekt gij
en verdelgt hen,
en roeit uit
alle gedachtenis aan hen.*

Als contrast met het heil, dat 1 : 27 Zion door recht en
gerechtigheid (vgl. 3 : 10) ten deel valt, schildert

1 : 28—31

den ondergang van wie niet tot de vromen behooren:

*Maar vernietiging van afvalligen en zondaren tezamen,
en de verlaters van Jahve zullen omkomen;
want gij zult te schande worden ¹⁾ om de eiken,
waarin gij behagen hebt,
en beschaamd worden om de tuinen,
die gij verkiest;
want gij zult zijn als een terebint met verwelkt loof,
en als een tuin, die geen water heeft;
en de sterke zal worden tot werk,
en zijn werk ²⁾ tot een vonk,*

¹⁾ חבשו

²⁾ ופעלו

*en zij verbranden beide tezamen —
en niemand, die bluscht!*

Tegenover den uitroep van DUHM, volgens wien vs. 29 niet aan vs. 28 aansluiten kan, „wie hätte jemand schreiben können: sie werden umkommen, denn sie werden sich schämen!“ — stel ik de vraag, of DUHM hier den schrijver niet te hooge litterarische eischen stelt. Evenmin als HACKMANN, DILEM.-KITZ., MARTI, zie ik het onmogelijke van den samenhang van vs. 29 met vs. 28 in. — Ik vestig er de aandacht op, dat DUHM en BOX, die beide aan den Jesajaanschen oorsprong van vs. 29 vv. vasthouden, ter vergelijking plaatsen bijbrengen, die, volgens hen niet van den profeet Jesaja, door mij in het onderzoek van de eschatologische voorstellingen betrokken werden: DUHM verwijst naar 57 : 5, BOX naar 65 : 3, 66 : 17.

Voor het „te schande worden“, בוש, vergelijk ik het hierboven aangehaalde 26 : 11: te schande worden staat daar parallel met verbrand worden door Jahve's vuur; 41 : 11a naast אכר in 41 : 11b; verder komt het voor 45 : 16 en 66 : 5, op welke laatste plaats alle onheilsdreiging tegen wie Jahve uitdagen, wordt samengevat in het והם יבשו, „maar zij zullen te schande worden“. Men kan hierbij vergelijken de uitdrukking „niet te schande worden“ bij een heilsbelofte: 49 : 23, 50 : 7, 54 : 4.

Met het beeld in 1 : 30: de afvalligen zijn als een verwelkte terebint en een waterlooze tuin, vgl.

33 : 11a *Gij zijt zwanger van droog gras, gij zult stroo baren;*
en 64 : 5bα

En wij verwelkten ¹⁾ als de bladeren, wij allen;

èn 1 : 30 èn 64 : 5 wordt een droevige toestand van Israelieten, gevolg van de zonde, vergeleken met verwelkte bladeren.

¹⁾ ויבשו

Verder wijs ik erop, dat den פשעים, 1 : 28 met ondergang bedreigd, volgens 66 : 24 eenzelfde onheil wacht (האנשים); de schrik der תטאים wordt 33 : 14 geschilderd, terwijl de עזבי יהוה 65 : 11 vv. hun deel krijgen. Bij vs. 31 : het verbranden van den sterke en zijn werk, vergelijk ik 50 : 11, 66 : 15, 16, en met het niet-blusschen van het vuur, dat hen beide verbrandt, 66 : 24 : „hun vuur (n.l. het vuur, dat de van Jahve afgevallenen, vgl. 1 : 28, verbranden zal) zal niet worden uitgebluscht.”

Ten slotte herinner ik eraan, dat

11 : 4

het optreden van den Messias en de ondergang der goddeloozen gecombineerd worden: de Davidide doodt hen door den adem zijner lippen.

§ 2. Het resultaat van het onderzoek voor de Inleidingsvraagstukken.

Verwijzend naar wat ik in mijn Inleiding over het boek Jesaja in het algemeen en de eerste 35 Capita in het bijzonder schreef, vat ik het resultaat van mijn onderzoek samen in de stelling:

De onderzochte eschatologische voorstellingen in Jes. 1—35, overeenkomende met en verstaanbaar door verwachtingen in Jes. 40—66, zijn uit denzelfden tijd als deze laatste afkomstig; zij dateren niet uit de achtste eeuw v. C., maar uit de na-exilische periode der Israelietische godsdienst-geschiedenis.

Ter toelichting eerst iets over de door mij voorgestane synthetische behandeling van het boek Jesaja tegenover de gewone analytische methode; dat deze laatste het onderzoek geen stap verder brengen kan, wil ik illustreeren door wat zij als resultaat

bereikte bij een overigens niet bijzonder belangrijke plaats, ik neem ze alleen exempli gratia — Jes. 32 : 1.

DUHM beschouwt 32 : 1 vv. als afkomstig van den profeet Jesaja, omdat een na-exilisch dichter niet zoo droog („trocken”) van den Messias zou hebben kunnen spreken. VOLZ merkt droog-geestig hierbij op: „ein trockner nach-exilischer Dichter konnte auch vom Messias trocken sprechen” (*Vorexil. Jahweproph.*, S. 62), en BRÜCKNER wil DUHM in diens eigen woorden vangen, door op 11 : 1 vv. te wijzen, dat volgens DUHM óók Jesajaansch is — maar juist het tegendeel van droog is: „begeistert und poetisch” (*Kompos. Jes.* 28—33, S. 58).

SMEND wil dat „droge” en „poëtische” element in den profeet Jesaja combineeren: 9 : 1—6 en 11 : 1—9 kent hij aan Jesaja toe en merkt leukweg op: „völlig verblasst ist dagegen die Gestalt des messianischen Königs in den spätesten Reden Jesajas (32 : 1f)”, *Religionsg.*², S. 233, welken zelfden gemakkelijken weg PROCKSCH, *Vorexil. Proph.*, S. 59, Anm. 1, inslaat.

KLEINERT vat de kwestie van een andere zijde aan; bij zijn teekening van Jesaja's toekomstverwachtingen begint hij met 32 : 1 vv. en klimt dan op tot de koningsfiguur, die „aus der Reihe der Regierenden” van 32 : 1 in 11 : 1—5 naar voren wordt gebracht, *Prof. Isr.*, S. 58.

Weer anders tracht MÖLLER 32 : 1 vv. en 9 : 1 vv., 11 : 1 vv. met elkander als Jesajaansch te combineeren: de profeet had 9 : 1 vv. en 11 : 1 vv. bijna alles gezegd, wat hij van den Messias te zeggen had, en daarom was 32 : 1 „die blosze Erwähnung” voldoende, *Mess. Erw.*, S. 228.

Eindelijk, in meer waardeeren den geest spreekt STAERK over 32 : 1 vv.: welk stuk volgens hem „bildet eine wertvolle Ergänzung zu den eschatologischen Gemälden 9 : 1 ff. und 11 : 1 ff.” door de vermelding der **שרים**, *Ass. Weltr.*, S. 102.

Blijkt uit zulke „resultaten” niet het volstrekt ontoereikende van de methode, die ze voortbrengt? Hoe anders wordt de geheele kijk op de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja, wanneer men ze met elkander combineert, ze wel niet aan één schrijver behoort toe te kennen, maar alle in eenzelfde tijd plaatst om de verwachting zelve — welke materiele maatstaf toch meer waarde heeft dan een formeele, die uitsluitend met taal of wijze van uitdrukking opereert. Bij de synthetische methode vervallen zulke, eigenlijk kinderachtige, motiveeringen met het „droge” of het „poëtische” van de verschillende teekeningen en komen in het geheel alle onderdeelen — belangrijke en minder belangrijke, scherp-omlijnde en vage, breed-uitgesponnen en even-aangestipte — tot hun recht.

Het eerste — en verreweg meest belangrijke — Inleidingsvraagstuk, waarbij ik na mijn onderzoek de aandacht bepalen wil, is: welk resultaat werpt het af voor de kwestie: Jesajaansch of niet-Jesajaansch, bij verschillende perikopen in Jes. 1—35. Een volledig beeld van Jesaja's prediking in de lijst van zijn tijd — zooals dat, na zoo consequent mogelijk toegepaste historisch-kritische scheiding, uit Jes. 1—35 moet gevormd worden — kan noch mag ik hier beproeven te teekenen: maar reeds dadelijk het — in de volgorde der Capita van M. T. — eerste, door mij bij latere eschatologische voorstellingen getrokken stukje, 1 : 21—26, dat door alle onderzoekers aan den profet Jesaja toegekend wordt, noodzaakt mij, iets van de Jesajaansche prediking te zeggen, omdat ik de verhouding van 1 : 21—26 tot deze aangeven moet. Ik doe dit dan in drie punten:

1°. Jahve's oordeel over de zonde des volks: Cap. 6. Tegenover eigen schuldigheid en schuldigheid van zijn volk ziet Jesaja de heiligheid van Jahve; van de vergeving zijner zonden zich bewust,

biedt hij zich Jahve aan als diens tolk tot de zondige natie, en ontvangt hij den last van zijn god:

Ga, en zeg tot dit volk:

Hoort goed,

maar begrijpt niet;

en ziet goed,

maar verstaat niet.

Maak het hart van dit volk vet

en zijn ooren zwaar

en zijn oogen blind,

opdat het niet zie met zijn oogen,

en met zijn ooren hoore,

en zijn hart begrippe,

en het weer¹⁾ genezen worde.

Deze, niet bekeering, maar verharding werkende prediking moet duren,

totdat woest zijn de steden,

zonder inwoners,

en de huizen zonder menschen,

en het land overblijft²⁾ als verwoesting³⁾.

Het eind is dus: verdelging.

2°. Dit eindoordeel voltrekt Jahve door de Assyriërs, 5:26—29⁴⁾; hij roept dit volk — en zie, ijlings komt het aan:

geen vermoeide en geen struikelende is er onder,

het slaapt noch sluimert,

noch wordt losgemaakt de gordel zijner lenden,

noch losgescheurd de riem zijner schoenen;

wiens pijlen gescherpt zijn,

¹⁾ וָשֵׁב

²⁾ הַשָּׂמָר

³⁾ Vs. 12, 13 zijn m. i. latere toevoeging.

⁴⁾ Vgl. WILKE, *Jes. u. Ass.*, S. 23, 24.

*en al zijn bogen gespannen,
 de hoeven van zijn paarden
 zijn als kiezelstenen,
 en zijn raderen als een stormwind;
 zijn gegrom is als van een leeuw,
 en hij gromt als leeuwenwelpen,
 en hij brult, en grijpt buit,
 en bergt hem — en niemand, die redt!*

Wederom: het eind is verdelging.

3°. Een rest zal zich bekeeren.

Bij de ontwikkeling van Jesaja's prediking is, vooral in de laatste jaren, gewezen op de beteekenis van den naam van Jesaja's zoon **שׂאֵר יְשׁוּב**, 7:3. GIESEBRECHT (*Berufsbegab.*, S. 8), WILKE (*Jes. u. Ass.*, S. 9), en VALETON (*Voorlez.*², blz. 29) zien in deze typische naamgeving kort saamgevat het karakteristieke, het devies, van Jesaja's prediking. Maar ook VOLZ¹), MEINHOLD²), STADE³), BUDDE⁴), KÜCHLER⁵), GRESSMANN⁶), WESTPHAL⁷), vestigen er de aandacht op, dat het, reeds alleen met het oog op dit zeker-Jesajaansche getuigenis, niet aangaat, den blik op de toekomst van des profeten volk, dien Jesaja had, terug te brengen tot een verwachting van niets dan vernietiging door Jahve. Ongetwijfeld, terecht. Maar — dat hieruit niet volgt de Jesajaansche oorsprong van verwachtingen als 9:1—6 bevat, is duidelijk. „Een-rest-zal-zich-bekeeren” behoeft niet te involveeren herstel van den staat als 9:5, 6 in uitzicht stelt. Integendeel: 8:16, 17 — even zeker-Jesajaansch als de idee **שׂאֵר יְשׁוּב** — wijst

¹) *Vorexil. Jahweproph.*, S. 47.

²) *Stud. isr. Rel.*, S. 109.

³) *Bibl. Theol.*, S. 225, 226.

⁴) *Althebr. Litt.*, S. 85.

⁵) *Stell. Jes. z. Politik*, S. 28.

⁶) *Esch.*, S. 242.

⁷) *Jahwe's Wokast.*, S. 171.

op de voorstelling van een — niet staatkundige, maar — godsdienstige gemeenschap, een „ecclesiola in ecclesia”, zooals prof. VALETON 't op een zijner colleges uitdrukte. De methode van GRESSMANN, profetische verwachtingen te herleiden tot populaire, mythisch-gekleurde eschatologie, ontslaat het kritisch onderzoek niet van de verplichting, bij Jesaja „im groszen und ganzen” een eenheid in wat ik zou noemen de geloofsvoorstellingen, te zoeken. Jesaja ziet de zonden van zijn volk en de heiligheid van Jahve: het oordeel moet komen, het volk moet ondergaan — en toch, een rest zal zich bekeeren. Het „geloof” van den profeet postuleert de vernietiging van het volk, maar ook: zijn „geloof” berust in die verdelging niet, en daarom kan hij „wachten op Jahve”, die nu zijn gelaat verbergt voor het huis Israels, en „op hem hopen”¹⁾.

Dus: het eind is niet verdelging, maar bekeering.

Het kritisch onderzoek nu, zooals MARTI (bij wien ik mij in het algemeen aansluit wat Jesajaanschen en niet-Jesajaanschen oorsprong der verschillende stukken in Jes. 1—35 betreft) in zijn commentaar het vertegenwoordigt, laat den profeet Jesaja één perikoop, waarin hij zich bezighouden zou met een staatsinrichting der „rest”, namelijk 1: 21—26. Natuurlijk, men kan ook déze perikoop in verband brengen met de voorstelling van שֹׁמְרֵי יְרוּשָׁלַיִם en 8: 16, 17; zoo slaat MEINHOLD, *Jes. u. s. Zeit*, S. 46, van 1: 26 een brug naar 8: 16, 17: „Die Anfänge eines solchen gerechten Zion hat der Prophet selbst geschaut, ja ins Leben gerufen. Denn in dem Herzen seiner Jünger lebte sein Wort und Werk fort. Sie, die mit ihm sich zur wahren Anbetung Gottes zusammengeschlossen hatten, konnten von Gott nicht dem allgemeinen Untergang preisgegeben werden”. Maar het maken van zulk een overgang is een uitweg, waartoe de nood-

¹⁾ 8: 17.

zakelijkheid wegvallt, als men 1 : 21—26 combineert met en uit denzelfden tijd verklaart als 59 : 9—20, en het stukje aan den profeet Jesaja ontzegt.

1 : 27, 28 wordt door velen voor niet-Jesajaansch gehouden — is het een axioma, dat 1 : 21—26 wèl van Jesaja is?

Ik stipte zooeven de verwachting van 9 : 1—6 aan; het resultaat van mijn onderzoek, wat deze perikoop betreft, is, dat ook de hier gegeven eschatologische voorstellingen passen bij na-exilische verwachtingen in het boek Jesaja. Hieruit volgt voor de Inleiding op Jes. 1—35: 9 : 1—6 is niet van den profeet Jesaja afkomstig — een conclusie, die aanvaard worden mag ook om het groote bezwaar, dat er bestaat, een stukje als dit aan Jesaja toe te kennen. Ik kan hier niet nalaten den vinger te leggen bij wat KÜCHLER in het veld brengt tegen de methode van DUHM, die 9 : 1—6 als „merkwürdiges Gegenstück” met 1 : 2—17 vergelijkt. KÜCHLER schrijft, *Stell. Jes. z. Politik*, S. 55: „Wenn solche gegensätzliche Meinungen bei demselben Mann in derselben Zeit seines Lebens für möglich gehalten werden dürfen, dann fällt freilich das schwerstwiegende Kriterium für Echtheit oder Unechtheit von Prophetenwort fort: das der Charakteridentität einer religiös-sittlichen Persönlichkeit”.

Hiermede vereenig ik mij ten volle. Zeker is PROCKSCH veler tolk, als hij, *Vorexil. Proph.*, S. 38, Anm. 1, vraagt: „Muss denn eine Hoffnung, eine Sehnsucht, ein Ideal zeitgeschichtlich aufgelöst werden können? Giebt es denn keine Poesie, keine Vision, keine Weissagung mehr?” Mij dunkt, poëzie is geen profetie, en voorspelling is geen profetie. Wil men een stuk als Jes. 9 : 1—6 als poëzie verstaan — men doe het, maar erkenne dan tevens, dat het historisch-kritisch onderzoek alle houvast verliest. Alle kritische maatstaf is dan weg, want waar zal men

de grens trekken tusschen wat als poëzie nog voor Jesajaansch gelden kan, en wat den profeet ontzegd moet worden? En aanvaardt men deze consequentie, dan heeft b.v. PROCKSCH niet meer recht, Jes. 9 : 1—6 aan Jesaja toe te kennen dan b.v. MARTI om het aan Jesaja te ontzeggen — tenzij men aan het feit, dat in den Masoretischen Tekst Jes. 9 : 1—6 deel uitmaakt van een boek met het opschrift „Jesaja”, een kritisch argument meent te mogen ontleenen.

Was het bewezen, dat Jes. 9 : 1—6 Jesajaansch was, ja, dan moest het verstaan worden als poëtische visie, die geheel in de lucht zweefde — nòch uit Jesaja's tijd verklaarbaar nòch in Jesaja's geloof wortelend —, en waren er in één persoon twee individuën: een profeet en een idealistisch dichter. Maar blijkt de bevrijdingsverwachting van Jes. 9 : 1 vv. te passen bij na-exilische voorstellingen, ook in het boek Jesaja vervat, dan mag de Inleiding hieruit haar conclusie trekken en het beeld van den éenen profeet Jesaja overdragen aan de Oudtestamentische Theologie.

Wint zoo de lichtzijde van Jesaja's prediking aan „Einheitlichkeit” (שאר ישוב), de in de voorafgaande paragraaf gevolgde methode oefent ook invloed op de construeering van de gerichtsprediking, waarmede de profeet optrad. Hier ligt een probleem, dat door FRITZ WILKE in zijn *Jesaja und Assur* duidelijk naar voren gebracht is. Terwijl 5 : 26—29 de Assyriërs het gericht van Jahve voltrekken, zijn er andere plaatsen, waar sprake is van het verslaan van de vijanden van Jahve's volk, b.v. reeds dadelijk 9 : 3, 4, plaatsen, die WILKE aan Jesaja toekent, gelijk 5 : 26—29; dan zijn deze twee lijnen in Jesaja's gerichtsprediking te onderscheiden: aan den eenen kant: de Assyriërs, door Jahve geroepen, voltrekken zijn oordeel aan het zondige volk en niemand redt (5 : 29), aan den anderen kant: Jahve verslaat de Assyriërs, vóórdat zij Jeruzalem

hebben veroverd, en redt zijn volk. WILKE verklaart deze twee lijnen uit een verandering in Jesaja's beschouwing van Assyrië; in plaats van, zooals Jesaja blijkens 5 : 26—29 verwacht, als werktuig in Jahve's hand dienst te doen, gaat het in overmoed zijn taak te buiten; dat kan Jahve niet dulden, hij zal Assyrië verslaan (*Jes. u. Ass.*, vooral S. 96—120).

Deze „anti-assyrische Haltung” van Jesaja ziet WILKE gedocumenteerd in 9 : 1—6, 10 : 28—34, 14 : 24—27, 17 : 12—14, 18 : 4—6, 29 : 5, 7, 8, 30 : 27—33, 31 : 5—9, 33 : 1; de overige plaatsen, waardoor hij zijn hypothese steunt, vermeld ik na de bespreking van deze.

9 : 1—6 moet in na-exilischen tijd geplaatst worden. Laat de in deze verzen onderstelde historische toestand dat toe? Al constateert men, dat, om met WILKE, S. 76, te spreken: „9 : 1—6 uns in eine düstere Zeit versetzt, dass das Volk unter den Schlägen eines Tyrannen seufzt, dass grimmige Soldaten im Lande hausen” — hieruit volgt niet, dat de tijd, die hier den achtergrond der eschatologische voorstelling vormt, de tijd van Sanherib is (zoo WILKE). Men vergelijkte: 41 : 11, 12, 15, 16; 49 : 7, 9, 17, 19, 25; 50 : 9, 11; 51 : 7, 8, 14, 17—20, 23; 52 : 14a; 60 : 14a, 18a, 20b β; 61 : 4, 7a; 63 : 18; 64 : 9, 10; 65 : 17b.

Van 10 : 28—34 komt voor de kwestie alleen 10 : 33, 34 in aanmerking; WILKE stelt de door hem voorgedragen symbolische verklaring — dezelfde als van DILIM.-KIT. — te zeer als vaststaand voor: STAERK geeft haar met een „vielleicht”, GRESSMANN zoekt in het stukje een zinspelning op Palestijnsche personen en toestanden. Men ziet: WILKE's verklaring staat niet vast. En ik zou naar het bewijs willen vragen, waarom verklaring naar 42 : 15 is uitgesloten.

In 17 : 12—14 worden de „Assyriërs” niet genoemd. Als WILKE, S. 86, verzekert, dat het „gebruik der volken” ziet op „die Assyrerheere, insbesondere auf die in demselben Kriegsdienste leistende

Hilfsvölker," mag men voor deze verklaring toch een bewijs vragen, omdat het zonderling zou moeten heeten, dat voor Jesaja, die 5 : 26—29 in de Assyriërs het gericht van Jahve ziet naderen, dit volk voor de hulptroepen, die in zijn gelederen optrekken, 17 : 12—14 zóózeer op den achtergrond zou treden, dat het niet eens genoemd wordt naast de vreemde contingenten. STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 94, wil de toepassing op de Assyriërs langs een ecnigszins anderen weg redden: „die tosenden Völker sind dichterische Veranschaulichung des völkerumspannenden Weltreichs Assur" — alweder, waar blijft het bewijs? En — wie met „dichterlijke voorstelling" opereert, vergelijk 17 : 12—14 met 5 : 26—29, welk een verschil in schildering! Hoe vaag, in-de-lucht-zwevend, is 17 : 12—14, wat prachtig-concrete teekening geeft 5 : 26—29! Als STAERK, *Ass. Weltr.* (b.v. S. 215), STADE en MARTI bij hun na-exilische dateering *petitio principii* verwijt, rijst de vraag, of deze geleerde zèlf 17 : 12—14 zonder vooropgezette meening verklaart.

Wat 18 : 4—6 betreft, deze verzen worden ingeleid door 18 : 3, waar „alle bewoners der wereld en inwoners der aarde" worden toegesproken; maar uit dezen aanhef in 18 : 3 blijkt, dat 18 : 3—6 op zichzelf staat. In 18 : 1, 2 wordt een gezantschap van Ethiopië door Jesaja naar de Ethiopiërs teruggezonden — met een boodschap aan „alle bewoners der wereld en inwoners der aarde" vs. 3? Zonderlinge voorstelling! Natuurlijk, ook hier kan men een overgang construeeren, zooals DUHM doet: „Die Botschaft gilt den Äthiopen nur in demselben Masse, wie allen an der Katastrophe Assurs nicht unmittelbar beteiligten Völkern, darum die Verallgemeinerung der Adresse: alle Bewohner der Erde". Maar dan is het, als men vs. 4—6 in verband wil brengen met vs. 1 en 2, veel rationeeler, vs. 3 te schrappen, zooals MARTI wil. Edoch — dan rijst de vraag: wat is eigenlijk de zin van

vs. 4—6: Jahve wacht rustig zijn tijd af, als de oogst rijp is, „dan snijdt hij de ranken af met snoeimessen, en de loten kapt hij weg; zij worden samen achtergelaten voor de roofvogels der bergen en voor het gedierte der aarde”? Op wie heeft dit beeld betrekking? Op de Assyriërs (zoo WILKE ¹⁾, STAERK ²⁾)? Maar — waar haalt men hen vandaan? Voor de hand ligt het antwoord: op „alle bewoners der wereld en inwoners der aarde” van vs. 3 (vgl. vs. 6 יְהוּדִי), want de verbinding met 17 : 11, die MARTI voorslaat, gaat alleen op het beeld van 18 : 5, vergeleken met 17 : 11, af, en is door niets anders te staven. Dus — moet men 18 : 3—6 bijeenhouden om den zin te verstaan, en vervalt alle verband met de Ethiopiërs van 18 : 1, 2 en de toepassing van het beeld in vs. 4, 5 op Assur.

Ook de toepassing van 29 : 5 $b\beta$ —8 op de tuchtiging van de Assyriërs door Jahve, is niet de meest voor de hand liggende verklaring; ik verwijs naar wat ik zoeven schreef over 17 : 12—14, vergeleken met 5 : 26—29. In 29 : 1—4 a (4 b , 5 $a b a$ houd ik, met DUHM, voor toevoegsel) is sprake van een beleg van Jeruzalem:

*Wee, Ariël, Ariël,
stad, die David belegerde!
Voegt jaar bij jaar,
laten de feesten hun kringloop volbrengen!
Maar ik zal Ariël benauwen,
en er zal zijn geklaag en klage;
en het zal mij zijn als een vuurhaard,
en ik zal mij tegen u legeren als David ³⁾,
en u instuiten met posten,
en schansen tegen u opwerpen.*

¹⁾ *Yes. u. Ass.*, S. 88.

²⁾ *Ass. Weltr.*, S. 122.

³⁾ כְּדָוִד

Deze teekening sluit bij 5 : 26—29 aan: Assur, door Jahve geroepen, Jahve's werktuig, belegert het zorgeloze Jeruzalem — in geen van beide perikopen wordt Assur met name genoemd, maar hoe concreet is ook hier de teekening — in scherp contrast met het vage vervolg over „het gebruik van alle natiën”, die tegen den berg Zion optrekken; hoe is deze verschillende voorstelling en verschillende uitdrukking te verklaren, als 29 : 1—4 α en 5 $\delta\beta$ —8 één geheel vormen? En daarop kan toch alleen de verklaring van vs. 5 $\delta\beta$ —8 met Assyrië zich beroepen. Terwijl de dreiging van 29 : 1 „Wee, Ariël, Ariël!” een zonderling effect zou maken, wanneer zij onmiddellijk gevolgd werd door belofte van Jahve's uitredding. Van een Ezechiël, die (Cap. 38, 39) Jeruzalem laat belegeren alleen om Jahve's eer te verhoogen en Israel te verheerlijken, kan men zich de combinatie: Jeruzalems beleg en verlossing, voorstellen, van een Jesaja, die de schildering van dat beleg met een „Wee!” inleidt, ernst als hij maakt met Jahve's heiligheid en Jeruzalems onbezorgdheid, is zij onverklaarbaar: 5 : 26—29 is Assyrië meer dan figurant.

Wat 31 : 5—9 betreft — voor de juiste lezing van 31 : 4, 5 zie blz. 206—208 — het volgende. DUHM laat den samenhang van vs. 4 met vs. 1—3 (en daarmee wordt de Jesajaansche origine van vs. 4, 5 gegeven) wel zeer gemakkelijk in zijn commentaar zien, door de woorden, waarmee vs. 4 begint („Denn so sprach Jahve zu mir”), klein te doen drukken: men behoeft na vs. 3 maar in één adem met vs. 4 door te gaan — en de samenhang is duidelijk. Maar, zoo eenvoudig is de zaak niet. Terecht wijst reeds BRÜCKNER, *Kompos. Jes.* 28—33, S. 33, er op, dat de woorden וּבְשֵׁל עוֹר וּבְפֶל עוֹר in vs. 4 een slot vormen ($\text{וַיִּתְרוּ כָל־מִלִּיּוֹן}$) schraapt DUHM ook). Bovendien: DUHM voegt vs. 4 achter vs. 1—3, terwijl het precies het tegenovergestelde zegt van vs. 1—3. De inhoud van vs. 4, 5 is volgens zijn omschrijving: „während alles zugrunde

geht, bleibt Jerusalem immun", en vs. 1—3 „droht den Politikern, die Ägyptens Hülfe nachsuchen"; hiertegen moet opgemerkt worden, dat vs. 1—3 niet alléén de politici uit het volk, maar het volk als geheel bedreigt naast Egypte als volk: de participia עֵר en עוֹר zijn gelijkwaardig, m. a. w. volgens vs. 1—3 gaat het volk van Jesaja, mèt het Egyptische volk, ten onder. Nu kan men, natuurlijk, ook weer beproeven, tusschen deze gedachte en de voorstelling van Jeruzalems onaantastbaarheid in vs. 4, 5 een verbinding te vormen — voor wie den tekst laat zeggen, wat hij zegt, behoort vs. 4 niet bij vs. 1—3, maar begint met vs. 4 een nieuw stukje. Dan is er geen reden de beginwoorden van vs. 4: „Want zoo heeft Jahve gezegd tot mij", met DUHM te schrappen — bij welke schrapping de vraag onbeantwoord blijft, hoe iemand er toe komen kon, een nieuw begin te willen maken in één geheel. Terecht beschouwen dan ook KÜCHLER ¹⁾ en STAERK ²⁾ (die aan den Jesajaanschen oorsprong van 31 : 4 vasthouden) het vers niet in verband met 31 : 1—3. KÜCHLER ziet in vs. 4a, 5, 8a, 9b „in unmittelbaren Anschluss an die Vernichtung Assyriens in Juda die Errettung Jerusalems verkündet" — al erkent hij het vreemde van het beeld vs. 4a in dezen samenhang. Maar — wie zal den Jesajaanschen oorsprong van vs. 8 boven twijfel verheffen? En hier kom ik bij WILKE terug, die zich op 31 : 8 (אֲשׁוּר) speciaal beroept: BRÜCKNER stelde, dat 31 : 8 vv. geschreven is als vervolg op 31 : 1—4 en vs. 8 „Nachbildung" van vs. 3 is (*Kompos. Jes.* 28—33, S. 60). De combineering van KÜCHLER wordt ook niet bewezen door STAERK, die *Ass. Weltr.*, S. 92, vs. 4 en vs. 8a eenvoudig als één stukje in zijn vertaling geeft, evenals in zijn *Dichtungen Jesaias* S. 32 — *Ass. Weltr.*

¹⁾ *Stellung Jes. 2. Politik*, S. 53.

²⁾ *Ass. Weltr.*, S. 92.

S. 93 is hij voorzichtiger met vs. 4: „das Gleichnis darf vielleicht mit dem versprengten vs. 8a, 9b zusammengestellt werden". Wat het argument van WILKE voor den Jesajaanschen oorsprong van vs. 8 betreft, dat een toespeling op zilveren en gouden goden (vs. 7) in den Syrischen tijd volkomen onbegrijpelijk zou zijn, zóó kan vs. 7, 8 niet voor Jesaja gered worden: ook in den na-exilischen tijd wordt tegen afgoden-vereering gewaarschuwd. — Mijn conclusie is: uit den tekst van 31 : 4, 5 blijkt niet, dat Jahve Jeruzalem tegen de Assyriërs beschermt, en niets wettigt — den verwarden toestand van vs. 6—9 in aanmerking genomen — vs. 7 en 8 als Jesajaansch te beschouwen, en daarnaar vs. 4 en 5 te verklaren.

De toepassing van 33 : 1 op Assyrië is onbewijsbaar; vergelijking met 24 : 16b, 41 : 15, 16a, maakt haar onwaarschijnlijk.

Van de bovengenoemde plaatsen, waarop WILKE zijn probleemstelling grondt, blijft over 14 : 24—27 en 30 : 27—33. In beide perikopen wordt „Assur" vermeld in verband met Jahve's vernietigend plan tegen de volkeren; vergelijkt men dit laatste met 63 : 1—6 (over andere argumenten tegen den Jesajaanschen oorsprong vgl. MARTI), dan ligt het voor de hand, in Assur niet Assyrië, maar samenvatting van de wereldmacht ten tijde van den (na-exilischen) schrijver te zien.

Eindelijk beroept WILKE zich op 33 : 10, 19 en 10 : 5—27. Wat de eerste verzen betreft: 33 : 10, 19, ook STAERK, die toch niet tot de „radicale" critici behoort, beschouwt Cap. 33 (behalve misschien vs. 1) als niet Jesajaansch; voor den Jesajaanschen oorsprong is niets aan te voeren — vgl. DUHM en MARTI. 10 : 5—27 is zeker niet één goed-sluitende perikoop; DUHM beschouwt nog als Jesajaansch 10 : 5—9, 13 (behalve de eerste woorden: כִּי אִמֶּר, 14; KÜCHLER, *Stell. Jes. z. Politik*, S. 52 volgt hem daarin, en zoekt in deze verzen de verklaring voor de veranderde houding

van Jesaja, die deze blijkens 18 : 1—6, 30 : 27—33, 31 : 4^a, 5, 8^a, 9^b — volgens KÜCHLER — tegenover Assyrië zou hebben aangenomen: maar in aanmerking genomen, dat deze exegese van 18 : 1—6, 30 : 27—33, 31 : 4^a, 5, 8^a, 9^b minstens zéér problematisch is, lijkt het mij ongcoorloofd, uit 10 : 5—9, 13, 14 een hypothese op te bouwen ter verklaring van een — overigens niet vaststaande — wijziging in Jesaja's beschouwing: MARTI teekent bij 10 : 5—15 aan: „...selbst das muss fraglich bleiben, ob Jes. Assur mit einem Gerichte gedroht habe”.

Mijn resultaat vat ik samen:

terwijl 9 : 1—6; 10 : 33, 34; 17 : 12—14; 18 : 4—6; 29 : 5^b β—8; 31 : 4, 5; 33 : 1, vergeleken met de eschatologische voorstellingen in 40—66, de hypothese, dat Jesaja Assyrië met den ondergang bedreigd heeft, niet bevestigen, is het kwesticus, of 10 : 5—27, 14 : 24—27, 30 : 27—33, 33 : 10, 19 haar voldoende steun bieden kunnen, en de vraag rijst, of het door WILKE op grond van deze plaatsen gestelde probleem niet moet worden opgelost in de richting, door MARTI aangewezen: door de stelling, dat genoemde plaatsen niet van Jesaja afkomstig zijn, zoodat deze profeet zichzelf in zijn beschouwing van Assyrië als voltrekker van Jahve's oordeel, gelijk gebleven is.

Hier voeg ik nog enkele opmerkingen aan toe, over den Jesajaanschen of niet-Jesajaanschen oorsprong van voorstellingen in het voorafgaand onderzoek besproken, met toetsing van het standpunt der in aanmerking komende onderzoekers.

2 : 2—4.

HACKMANN, *Jes.*, S. 147, brengt, tot verdediging van den niet-Jesajaanschen oorsprong dezer verwachting, het volgend

argument bij: het ophouden van den oorlog ligt buiten den profetischen gedachtenkring; deze is meer verwant aan de oude volksnatuur van Israel, die het lied van Debora voortbracht en in de מלחמות יהוה leefde, maar Jes. 2 : 2—4 „redet eine weichere, eine müde, wenn man will auch eine neue Natur. Man ist des Krieges satt, das tiefste Bedürfnis ist Friede, denn dem Herzen des Mannes, welcher hier spricht, klingen nicht mehr die Worte Krieg und Sieg, sondern Krieg und Erliegen, Krieg und Leid zusammen.“ Zulk een bewijsvoering bewijst niet. Ter eener zijde: is een vergelijking als 9 : 2 „zooals men zich verheugt bij het deelen van buit“ — door HACKMANN in na-exilischen tijd geplaatst gelijk 2 : 2—4 — een uiting van een geest, die „des Krieges satt“ is? En ter anderer zijde: men denke aan na-Jesajaansche, verre van vredelievende voorstellingen, als 41 : 15, 16.

Maar evenmin klemmend is de toelichting, die STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 97, bij 2 : 4b geeft om den Jesajaanschen oorsprong te staven: „ein sehr begreiflicher Wunsch angesichts einer in Waffen starrenden Welt und eines Jahrhunderts schwerster kriegerischer Erschütterungen“. Want 2 : 4b is een — Israelietische — uiting van de hoop op den terugkeer van de gouden eeuw, waarin, b.v. ook volgens Grieksche voorstelling, nog geen wapenen bestonden — een trek, die ook in de Pseudepigraphen voorkomt ¹⁾. Daarom is de achtste eeuw niet noodig, om de voorstelling van 2 : 4b te verklaren. Aan den anderen kant, mag uit het voorkomen van zulk een mythischen trek evenmin tot hoogen ouderdom van de perikoop, die hem bevat, besloten worden.

Eigenaardig is, dat bij PROCKSCH, *Vorexil. Proph.*, die 2 : 2—4 als Jesajaansch beschouwt, toch de erkenning aan den dag treedt, dat de toekomstverwachting dezer verzen zonderling in Jesaja's

¹⁾ Vgl. GRESSMANN, *Esch.*, S. 200.

tijd past; hij zegt, S. 53: „Mehr als eine Ahnung konnte das zu Jesaias Zeit kaum sein, aber eine Ahnung von welcher Höhe!“ Welnu, de voorstelling, die PROCKSCH, gesteld haar Jesajaanschen oorsprong, alleen als „Ahnung” kan verklaren, is verstaanbaar door vergelijking met de eschatologische voorstellingen der laatste Capita van het boek Jesaja. Waar zoo als bij PROCKSCH de Jesajaansche oorsprong van 2 : 2—4 verdedigd wordt, staat de kritische arbeid, door STADE begonnen, niet zoo hopeloos, als sommigen wel willen doen voorkomen.

Dezelfde conclusie trek ik, waar ik bij

4 : 2—6

tevergeefs naar een argument voor den Jesajaanschen oorsprong zoek bij hen, die dezen poneeren — zoo in de laatste jaren GRESSMANN ¹⁾, BUDDE ²⁾, OESTERLEY ³⁾; vooral wekt het bevreemding, dat SELLIN in zijn geschrift *Die israel.-jüd. Heilandserwartung* het stukje gebruikt, alsof de Jesajaansche oorsprong boven twijfel verheven was — zonder te vermelden, dat hij vroeger, in zijn *Serubb.* (S. 35) en *Stud. II* (S. 173), op ontoereikende gronden de verzen aan Jesaja had ontzegd. Alleen MÖLLER, *Mess. Erw.*, geeft argumenten voor de toekenning aan Jesaja; of zij afdoende zijn? „Haben die Weiber sich mit nichtigem Schmuck angetan (3, 16 ff.) so wird nun, nachdem der Unflat der Frauen Zions abgewaschen ist (4 : 4 und 3 : 16 f.), der Sprosz Jahwes für den Rest Israels ein rechter Schmuck sein (vgl. in 4 : 2 und 3 : 18 תְּפִאֲרָה und überhaupt die Ausdrücke in 4 : 2 mit 3 : 16 ff.)” Evenzoo legt hij er nadruk op, dat de צִמָּה יְהוּה — volgens zijn opvatting: de Messias, een exegese, die boven werd afge-

¹⁾ *Esch.*, S. 209, 232.

²⁾ *Althebr. Litt.*, S. 85.

³⁾ *Evol.*, p. 203.

wezen — geheel in den samenhang (3 : 12—15) past. — Alsof zóó ooit Jesajaansche oorsprong van 4 : 2—6 bewezen worden kon! Met evenveel recht zou men kunnen stellen, dat 4 : 2—6 latere toevoeging is, naar aanleiding van het in M. T. voorafgaande Jesajaansche stuk gemaakt. Niet met klanken of woorden, maar met voorstellingen moet het onderzoek arbeiden; als HACKMANN, DUHM, CHEYNE, MARTI, STADE, die 4 : 2—6 aan Jesaja ontzeggen ¹⁾, eens op zulk een wijze argumenteerden — hoe zouden conservatieven hun oppervlakkigheid van methode verwijten!

7 : 21—22

verklaarde ik — onder de paradijs-motieven — als heilsverwachting, met verwijzing naar GRESSMANN, *Esch.*, S. 213. Deze geleerde beschouwt echter de woorden, die in de verzen de heilsverwachting brengen: „en dan, van de veelheid melk, die men krijgt, zal men dikke melk eten” (vs. 22a) als glosse²⁾; het argument, dat hij hiervoor geeft, is: „Jes. 7 : 21 ff. wird eine Schilderung des verödeten und verarmten Landes in der eschatologischen Zeit (an jenem Tage) gegeben: Man hält sich eine kleine Kuh und zwei Schafe; die unerschwinglich teueren Weinstöcke verschwinden; das ganze Land wird voll von Dornen und Disteln; auf die Berge, die sonst dem Ackerbau dienen, treibt man Stiere und Schafe.” D. w. z. GRESSMANN verklaart 7 : 21, 22 naar 7 : 23—25. Zulk een combineering van twee stukjes, die op zichzelf beschouwd en verklaard, niet hetzelfde inhouden, is, in aanmerking genomen het gecompliceerd karakter van Jes. 1—35, ongeoorloofd. 7 : 21, 22 is een heilsverwachting — men vergelijkte met het „ieder, die is overgebleven in het midden des lands” in 4 : 2 „de ontkomenen

¹⁾ Vgl. HACKMANN, *Jes.*, S. 19; STADE, *Bibl. Theol.*, S. 226.

²⁾ Evenzoo DUHM, MARTI.

van Israel," „de overgeblevene in Zion," „de achtergeblevene in Jeruzalem," „ieder, die opgeschreven is ten leven in Jeruzalem," uitdrukkingen, die eveneens in een heilsverwachting (4 : 2—6) voorkomen.

7 : 23—25 teekent de verwoesting in de natuur. Hier staan naast elkander twee verschillende stukjes, beide ingeleid met de formule: „en dan, te dien dage."

8 : 9, 10.

Deze verzen staan in de — Jesajaansche — omgeving op zichzelf: 8 : 5—8 „dit volk" versmaadt het kleine water, dat zachtjes vliedt, Jahve's onzichtbare macht, daarom zal Jahve Juda overstroomen met het krachtige en vele water van den Eufraat, zoodat de Assyriërs het geheele land vervullen. 8 : 11—15 Jahve heeft Jesaja gewaarschuwd niet te gaan op den weg van „dit volk", niet verraad te noemen, wat dit volk verraad noemt, en niet te vreezen, waarvoor het volk bang is: voor Jahve der heirscharen moet men vreezen, voor hem, die tot een steen des aanstoots en een rots der struikeling voor de beide huizen Israels zal zijn, tot een net en een val voor de inwoners van Jeruzalem,

en struikelen zullen velen onder hen,

en vallen en verbroken worden,

en gevangen en gestrikt worden.

In dezen samenhang past 8 : 9, 10 niet.

Waar GRESSMANN erkent ¹⁾ „diese Verse stehen in striktem Gegensatz zum Vorhergehenden. Denn vorher wird ausgeführt, wie die vielen und gewaltigen Wasser des Euphrat Juda überschwemmen und überfluten werden, während hier hinterher Völker vergeblich versuchen, ihre böse Absicht gegen Israel zu verwirk-

¹⁾ *Esch.*, S. 178.

lichen" — en dan toch, hoewel hij naast de vele na-exilische plaatsen als parallel alleen Jes. 17 : 12 vv. (dat volgens hem vóór-exilisch is) kan aanvoeren, 8 : 9, 10 als Jesajaansch en als één geheel met het voorafgaande vormend beschouwt — blijkt uit deze methode veel sterker *petitio principii*, dan uit het standpunt van STADE, wien hij in dit verband *petitio principii* verwijt.

STAERK, die 8 : 9, 10 wel als Jesajaansch beschouwt, maar de verzen van de omgeving los maakt, geeft twee verklaringen als mogelijk aan ¹⁾: de verzen kunnen gericht zijn tegen Assyrië of tegen het verbond van Aram en Efraim. Tegen de eerste verklaring bestaat het bezwaar, dat er niet sprake is van Assur of van den Eufraat, maar van volkeren in het algemeen, alle verre streken der aarde; zij moet dus in den tekst leggen, wat er niet staat. Wat de tweede verklaring, evenals de eerste door STAERK met weifeling voorgedragen, betreft: zij wordt positief gegeven door DUHM. Deze geleerde noemt de verzen „ohne Zweifel jesaianisch" — maar de wijze, waarop hij deze verzekering bevestigt, maakt haar meer aan twijfel onderhevig, dan boven twijfel verheven. Immers

1°. zijn verklaring van vs. 9 „alle Völker werden, teils als Mitbeteiligte, teils als interessierte Zuschauer in das bevorstehende Drama hereingezogen" berust niet op den tekst: zoowel vs. 9 als vs. 10 zijn alle volkeren „Mitbeteiligte"; daarom moet ook

2°. zijn toelichting bij vs. 10 „der Plan der Völker, das stolze Wort, das sie reden, ist c. 7 : 5 f. mitgeteilt worden" afgewezen worden: Aram en Efraim zijn niet = „alle verre streken der aarde."

Mijn conclusie is:

8 : 9, 10 moeten niet verklaard worden als Jesajaansch, maar verstaan naar de overeenkomstige na-exilische eschatologische voorstelling in het boek Jesaja (vgl. 54 : 17a).

¹⁾ *Ass. Weltr.*, S. 199, 200, 52.

9 : 1—6, 11 : 1—9.

De door mij toegepaste methode heeft de voorstellingen, in 9 : 1—4 vervat, toegelicht door vergelijking met andere eschatologische voorstellingen, en aangetoond, dat deze verzen niet bewezen kunnen worden, speciaal op de achtste eeuw (Sanherib's tijd: WILKE) betrekking te hebben; terwijl, ook door vergelijking met 11 : 1—5, blijkt, hoe voorzichtig men zijn moet met het zoeken van mythische trekken in een stukje als 9 : 5, 6: de hier door GRESSMANN betreden weg is een uiterst glibberige, en zijn methode doet mythologie zien, waar zij niet is. Uit het driemaal herhaalde בְּ b. v. (9 : 3, 4, 5) besluiten, dat de schrijver werkt met reeds langen tijd bekende stof, is wel resultaat van een mythologiezoekend uitgangspunt.

Ook blijkt de verhouding, die OESTERLEY ziet tusschen 9 : 5, 6 en 11 : 1—5 (11 : 1—5 de halfgoddelijke figuur van 9 : 5, 6 vermenschelijkt) minder vaststaand, wanneer men de voorstelling van 9 : 5, 6 met die van 11 : 1—5, toegelicht door andere eschatologische beelden, combineert. De ontwikkeling, die OESTERLEY zoekt langs de trappen: 2 : 2—4, 4 : 2—6, 9 : 5, 6, 11 : 1—5, is vrucht van de vooropstelling van den Jesajaanschen oorsprong dezer perikopen; het verschilpunt van 11 : 1—9: het rijk der toekomst de geheele wereld omvattend, en 9 : 1—6, waar alleen met de Israëlieten voor den heilstijd gerekend wordt, keert terug in de eschatologische voorstellingen van 40—66: aan de eene zijde het einddoel: Jahve's verlossing over de geheele aarde verbreid, Israel zelf de middelaar van dit universeele heil, aan de andere zijde het ideaal: Israel heerschend over de heidenen, in tegenstelling met dezen „rechtvaardigen” en „priesters van Jahve” genoemd. In de eschatologische voorstellingen van 40—66 loopten deze lijnen naast elkaar — waarom zouden 9 : 1—6 en 11 : 1—9 dan uit verschillenden tijd dateeren of uit een verandering

van inzicht van één mensch verklaard moeten worden? Verder nog: dat deze twee lijnen naast elkander voorkomen in 9 : 1—6 en 11 : 1—9, welke perikopen overigens in veel overeenkomen, leidt tot de onderstelling, dat deze verwachtingen thuis behooren in denzelfden tijd, als de eschatologische voorstellingen in 40—66, waar evenzoo beide lijnen worden gevonden.

Bij de critici, die aan den Jesajaanschen oorsprong van 9 : 1—6, 11 : 1—9 vasthouden, vindt men weinig bewijs voor hun opvatting. Dat b.v. KRAETZSCHMAR in zijn *Bundesvorstellung*, S. 120 (in een Noot) van deze perikopen terloops opmerkt: „Was HACKMANN . . . gegen ihre Echtheit vorbringt, besticht durch die Darstellung, entbehrt aber des Haltes” — zal toch niet als staving voor het auteurschap van Jesaja mogen gelden. Evenmin de aanteekening van DUHM, bij 11 : 1 vv.: „Hat Jes. diese Strophen geschrieben, was doch die nächstliegende Annahme bleibt” — waarop hij laat volgen: „obwohl die ersten Spuren ihrer Nachwirkung sich erst in C. 65 zeigen . . .” Zonderling! — Dit, blijkbaar ook door DUHM gevoelde bezwaar, wijst toch in een andere richting dan dateering van de voorstelling in de achtste eeuw.

14 : 24—27.

DUHM beschouwt deze verzen als Jesajaansch; zijn argumenteering heeft twee zwakke punten:

1°. bij vs. 25 teekent hij aan, dat Jahve Assyrië naar Palestina roept als zijn tuchtroede, en het dan verdelgt: „in Jahves Lande soll es geschehen, damit sichtbar wird, dass Jahve es gethan hat; in einem anderen Lande geschehend, würde es dessen Gottheit zugeschrieben werden. So denkt die alte Zeit (vgl. II Reg 3 : 27), während es für den Universalismus der nachexilischen Zeit gleichgültig gewesen wäre, wo es geschieht.” Maar — juist de eschatologische voorstellingen der laatste Capita van het boek

Jesaja brengen het land der Israëlieten met Zion, de heilige stad, op den voorgrond: 51 : 3; 52 : 1, 2, 7, 8; 54 : 11 vv.; 60; 61 : 7; 62; 65 : 9; 66 : 12, 13, 20, en 66 : 24 heeft de voorstelling, dat de lijken van de afvalligen dicht bij Jeruzalem (vgl. 66 : 23) liggen, welke personen als in de nabijheid der stad door Jahve's oordeel getroffen worden voorgesteld. En DUHM voegt aan zijn boven vermelde woorden onmiddellijk toe: „Was für Jes. zeitgeschichtlich motiviert ist, wird übrigens später zum eschatologischen Dogma vom Weltgericht bei Jerusalem” — hoe is dan te bewijzen, dat 14 : 24—27 niet in dien lateren tijd behoort?

2°. In 14 : 26, 27 wordt Jahve voorgesteld — niet als zich keurend tegen Assyrië vóór de volkeren (zoo DUHM), maar — als treffend met vernietiging de gansche aarde, alle volkeren, d. i. „Assur”, de wereldmacht, van vs. 25 (zoo MARTI).

Daarom moet 14 : 24—27 als niet-Jesajaansch beschouwd worden; zoo STADE, *Bibl. Theol.*, S. 226 ¹).

14 : 28—32

wordt ook door DUHM aan Jesaja ontzegd, om vs. 30a (de nederigen, de armen = het volk) en vs. 32b (Jahve's grondvesting van Zion, waarin de ellendigen zijns volks toevlucht nemen); bij het laatste teekent hij aan: „.... Zion ist die Gottesstadt. Ob Jes. sich aber so ausgedrückt hätte, ist sehr fraglich. Für ihn ist Zion eine Königsstadt, von David gegründet (29 : 1), erst das nachexilische Zion ist eine spezifische Jahveschöpfung, eine geistliche Stadt: «meine Hand hat dies alles gemacht und so entstand alles dieses», sagt Tritojes. C. 66 : 2 und spricht dann

¹) Der aandacht waard is de volgende opmerking van CHEYNE, die 14 : 24—27 wél als Jesajaansch beschouwt, *Einl.*, S. 80, Nt.: „Es ist ohne Zweifel auffällig, das weder a) צר: noch b) צרי (von den Bergen Kanaans) sonst bei Jesaja vorkommt ausser a) 45 : 23, 51 : 9, 62 : 8 und b) 65 : 9 (49 : 11 kommt nicht in Betracht), vgl. Ezech. 38 : 21, Sach. 14 : 5.

weiter von dem '17, ganz so wie unser Verf". Vergelijking met 66 : 2 bewijst DUHM's verklaring niet (vgl. mijn exegese van 66 : 1 vv. in Hoofdst. I, blz. 25, 26); ik zou hier verwijzen naar 54 : 11, 12, 60 : 15, 62 : 4. KÜCHLER laat DUHM echter geen recht wederbaren, waar hij, *Stell. Jes. z. Politik*, S. 40, 14 : 28—32 (behalve 30a) als Jesajaansch aanvoerend, DUHM's bezwaar tegen den Jesajaanschen oorsprong reduceert tot: „dem Jesaja ist Jerusalem eine Gründung Davids, nicht Jahwehs" — want zoo wordt vs. 32b, waarop DUHM juist nadruk legt, buiten rekening gesteld.

Wil men, met het oog op het opschrift 14 : 28, niet het geheele stukje 14 : 28—32 in latere tijd plaatsen (zooals MARTI en STADE, *Bibl. Theol.*, S. 226, doen), dan ligt het nog meer voor de hand, vs. 30a en 32b als later toevoegsel te beschouwen — zoo STAERK, *Ass. Weltr.*, S. 202, 203 —, dan vs. 31 en 32 (niet 30a) van de omgeving los te maken — zoo PROCKSCH, *Vorexil. Proph.*, S. 42.

16 : 4b, 5,

woorden, die in de omgeving geïsoleerd staan en door haar niet verklaard worden, worden door de combinatie-methode opgehelderd (9 : 5, 6, 11 : 1—5); het land is te verstaan als het land der Israëlieten. Een argumentatie voor den Jesajaanschen oorsprong als van PROCKSCH, *Vorexil. Proph.*, S. 52 (Nt.): „... 16 : 5 enthält eine messianische Weissagung, die mit 9 : 6 verwandt, also gut jesaianisch ist" — geldt alleen voor wie Jesajaanschen oorsprong van 9 : 1—6 vooropstelt.

17 : 4—6

wordt algemeen voor Jesajaansch gehouden: b.v. door DUHM, MARTI, KÜCHLER ¹⁾, STAERK ²⁾. Dit hangt samen — volgt uit? —

¹⁾ *Stell. Jes. z. Politik*, S. 30.

²⁾ *Ass. Weltr.*, S. 50.

hun opvatting van 17 : 1—6 als één geheel. 17 : 1—3 is een spreuk van Jesaja tegen Damaskus, d.i. Syrië, den bondgenoot van Efraïm in den Syrisch-Efraimietischen oorlog:

*Zie, Damaskus wordt weggedaan als stad,
en wordt ¹⁾ een puinhoop, verlaten voor eeuwig ²⁾;
haar steden ³⁾ zullen zijn voor de kudden,
die legeren, door niemand verschrikt.
Dan verdwijnt de vesting voor Efraïm,
en het koningschap uit Damaskus,
en de rest van Aram zal ondergaan ⁴⁾,
spreekt Jahve der heirscharen.*

Dit stukje doet zich voor als een afgesloten geheel; door 17 : 4—6, de onmiddellijk volgende verzen, ontvangt het geen nadere verklaring, noodzakelijk is 17 : 4—6 dus niet in het verband, terwijl 17 : 4 met de inleidingsformule:

En dan, te dien dage,

iets nieuws aankondigt. DUHM schrap וְהָיָה en teekent aan: „Zur selben Zeit mit Damaskus wird Jakob erniedrigt werden” en „Hier steht einmal בְּיוֹם הַהוּא in passender Weise” — maar èn deze tekstbesnoeiing, èn de verklaring van בְּיוֹם הַהוּא gaan uit van een vooropgesteld verband tusschen 17 : 4—6 en 17 : 1—3. Evenzoo is 't met de verandering van $\text{יְהוָה אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל}$ 17 : 6 in יְהוָה צְבָאוֹת (naar het slot van 17 : 1—3), door DUHM voorgesteld. Dat Jakob in 17 : 4 Efraïm beteekent, gelijk MARTI verklaart naar analogie van 9 : 7, berust evenzeer uitsluitend op dat aangenomen verband; want, op 17 : 4—6 alléén lettend, kan men met dien term even goed b.v. 65 : 9 vergelijken.

¹⁾ Schrap נָעַי .

²⁾ עוֹבֵת עַד

³⁾ עָרֶיהָ

⁴⁾ Voeg in יִמְכַר en schrap $\text{יְהוָה בְּנֵי-יִשְׂרָאֵל}$ als glosse.

Mijn conclusie is: terwijl de eschatologische voorstelling van 17 : 4—6 (Israel gedecimeerd) overeenkomt met die van het niet-Jesajaansche stukje 10 : 20—22, kan men aan het feit, dat aan 17 : 4—6 de Jesajaansche verzen 17 : 1—3 voorafgaan, geen argument ontleenen, om 17 : 4—6 aan Jesaja toe te kennen, omdat het onbewezen is, dat 17 : 4—6 één geheel vormt met 17 : 1—3.

28 : 5, 6.

Worden deze verzen aan Jesaja ontzegd, dan staat 28 : 1—4 op zichzelf; in 28 : 1—4 wordt Samaria door Jesaja het oordeel van Jahve aangekondigd: plotseling wordt de stad door Assyrië — Jahve's werktuig — genomen; ik kan hier niet nalaten deze prachtige teekening, naar het metrum door STAERK aangenomen ¹⁾, in vertaling te geven, ter vergelijking met 5 : 26—29, en verwijzend naar wat ik over WILKE's hypothese schreef (blz. 252—259).

Wee,

*trotsche kroon van Efraïms dronkenen,
en verwelkende bloemen van zijn pralend sieraad,
op het hoofd van het vruchtbare dal
der door wijn verslagenen!*

Zie,

*een sterke en krachtige heeft de Heer,
als een slagbui van hagel, een vernielenden storm,
als ²⁾ geweldig, neerstreamend water,
dat neerwerpt ter aarde met geweld.*

*Met de voeten zal getreden worden
de trotsche kroon van Efraïms dronkenen,
en ³⁾ de verwelkende bloemen van zijn pralend sieraad,*

¹⁾ Ass. Weltr., S. 56.

²⁾ Schrap ירם.

³⁾ ויהיה moet van vs. 4a aan het begin van vs. 4b geplaatst worden.

*op het hoofd van het vruchtbare dal
der door wijn verslagenen ¹⁾!*

*En 't zal ermee gaan als met de vroege vijg ²⁾,
vóór den zomer:*

iemand ziel ze —

nauwelijks is zij in zijn hand, hij verblindt ze.

Hierop volgt, 28: 5, 6: te dien dage brengt Jahve aan de rest van zijn volk heil. Kent men nu 28: 5, 6 met 28: 1—4 aan Jesaja toe, dan ligt het voor de hand, de in deze twee stukken uitgesproken verwachtingen met elkander in verband te brengen, en „te dien dage” 28: 5 te verstaan als het tijdstip, waarop Samaria (Noord-Israel) door Assyrië wordt genomen; een gevolg van deze exegese is dan weer, dat „de rest van Jahve's volk” (28: 5) verklaard wordt als: Juda. Dan krijgt men voor Jesaja dit toekomstbeeld: het weelderig Samaria gaat ten onder, Juda wordt door Jahve verheerlijkt; zoo wordt de „rest” bij Jesaja (שאר ישוב) identisch met het zuidelijk rijk. Deze opvatting — door DUHM genoemd, maar met den Jesajaanschen oorsprong van 28: 5, 6 afgewezen — verdedigt SMEND, *Religionsg.*² S. 232: „... unter dem Druck der assyrischen Oberherrschaft . . . regte sich bei Jesaja ein Nationalgefühl, das völlig in ihm erstorben zu sein schien, als er früher den Untergang Israels weissagte. Dasselbe Gefühl regte sich als er . . . die Zerstörung Samarias ankündigte: an jenem Tage wird Jahve Zebaoth zu einer herrlichen Krone und einem prangenden Diadem für den Rest seines Volkes sein . . .” MÖLLER, *Mess. Erw.*, S. 223, wijst deze combineering van de verwachtingen in 28: 1—6 af, ten onrechte: wordt 28: 1—6 beschouwd als één geheel, dan is 28: 7 v.v. niet voldoende tegenbewijs tegen

¹⁾ Ingevoegd.

²⁾ כְּבֹרָה

SMEND'S exegese. Maar — op de lijn van SMEND ligt het construeeren van verschillende toekomstbeelden van Jesaja (b.v. „de rest” is Juda vóór het beleg van Samaria, in een anderen tijd daarentegen de vromen uit Juda, e. dgl.), waaraan GUTHE — die twee Jesajaansche verwachtingen ¹⁾ — GIESEBRECHT — die er drie ²⁾ — en MEINHOLD — die er zelfs vier aannam ³⁾ — achtereenvolgens hebben bijgedragen. Vervalt nu met den Jesajaanschen oorsprong van 28 : 5, 6 (behalve door SMEND en MÖLLER nog gehandhaafd door GIESEBRECHT ⁴⁾ en KLEINERT ⁵⁾) weder één gegeven, dat in deze richting leidt, dan mag de Oudtestamentische Theologie dit resultaat aanvaarden, wijl het beeld van den profeet Jesaja bij afwijzing van zulke splitsing (hoe scherpzinnig zij ook worde gesteld) aan duidelijkheid slechts winnen kan.

28 : 21, 22b.

Sluit de voorstelling van het wereldgericht met het in actie komen van Jahve aan bij niet-Jesajaansche plaatsen, ook uit den samenhang is de Jesajaansche oorsprong van 28 : 21, 22b niet te bewijzen. Beschouwt men de verzen in verband met 28 : 14—20, dan is 't aannemelijk, ook 28 : 7—13 ermede te combineeren; hierbij kan opgemerkt worden:

28 : 7—13 teekent eerst, vs. 7—10, de zonde en den eigenwaan der priesters en profeten, daarna volgt, vs. 11—13, de bedreiging door den profeet met de Assyriërs (vs. 11 in aansluiting aan den spot van vs. 10), met het slot:

*opdat zij gaan en achterwaarts struikelen,
en verbroken en verstrikt en gevangen worden.*

¹⁾ *Zukunftsö. Jes.*

²⁾ *Beitr.*, S. 76.

³⁾ *Stud. isr. Religionsg.*, Bd. I, Tl. I.

⁴⁾ *Beitr.*, S. 81; *Berufsbeg.*, S. 116.

⁵⁾ *Prof. Isr.*, S. 147.

28 : 14 richt zich tot de politieke leiders, die zich tegen Assyrië hebben gewaarborgd door een verbond met Egypte; tegenover dezen valschen steun stelt Jesaja het vertrouwen op Jahve: „wie gelooft, zal niet wijken” ¹⁾: de toevlucht, bij menschen gezocht, wordt beschaamd, Assyrië (vs. 15, vs. 18 de geeselende geesel) brengt den ondergang:

*dan wordt verbroken uw verbond met den dood,
en uw verdrag met de onderwereld zal niet bestaan;
de geeselende geesel ²⁾ — als hij aanjaagt,
zijt gij voor hem ter vertreding ³⁾.*

Dit vers, parallel met 28 : 13, vormt een slot. Vs. 19a is uitwerking van het beeld van den geesel:

*zoo vaak als hij aanjaagt, zal hij u vatten,
want morgen aan morgen jaagt hij aan,
overdag en des nachts,*

een uitweiding, die zwak klinkt na de voorafgaande krachtige strofen 28 : 7—13 en 14—18, en het karakter van een glosse draagt; vs. 20 komt nog eens terug op het nuttelooze van het verbond, in vs. 15, 18 aangeduid, maar met een heel ander beeld dan deze — Jesajaansche — verzen:

*want te kort is het bed om zich uit te strekken,
en de deken te smal om zich er in te wikkelen.*

Eindelijk: 28 : 21 het in actie komen van Jahve staat los naast het oordeel, dat hij door de Assyriërs brengt volgens 28 : 11 en 18b, de voorstelling van het wereldgericht 28 : 22b past niet bij 28 : 7—13, 14—18, terwijl de vermaning in

28 : 22a *Nu dan, gedraagt u niet als spotters,
opdat niet sterk worden uw banden,*

¹⁾ יָשׁוּב

²⁾ שֵׁטַח מָוֹת

³⁾ De lezing מִכָּר (tuchtiging) is mogelijk, maar niet vereischt.

zonderling klinkt, indien zij in één verband wordt geplaatst met 28 : 13 en 28 : 18, die alle kans op het „niet sterk worden” van de banden uitsluiten.

Mijn resultaat is: het verband van 28 : 21, 22 met de Jesajaansche stukken 28 : 7—13, 14—18, is aan twijfel onderhevig.

29 : 5 β —8.

Worden deze verzen aan Jesaja ontzegd, dan blijft van 29 : 1—8 29 : 1—4 α als Jesajaansch over; vs. 4 β is uitwerking van vs. 4 α , en vs. 5 α :

En als fijn stof zal zijn de zwerm uwer vijanden ¹⁾,
en als wegstuivend kaf de zwerm der geweldigen,

is gemaakt ter verbinding van de Jesajaansche verwachting 29 : 1—4 α : Jeruzalems beleg (vgl. 28 : 14—18), met de niet-Jesajaansche voorstelling 29 : 5 β —8: Jeruzalems onaantastbaarheid.

29 : 17—24

moet aan Jesaja ontzegd worden; zoo DUHM, MARTI, CHEYNE, Box.

Van

30

is vs. 1—17 Jesajaansch (behalve waarschijnlijk vs. 7 δ):

vs. 1—5, en 6, 7 α tegen het verbond met Egypte — vgl. 28 : 14—18 — vs. 8—17 de ondergang gevolg van ongeloof en ongehoorzaamheid (vs. 15 vgl. 28 : 16), culmineerend in de slotbedreiging

vs. 17 β

totdat gij overblijft
als een mast op een bergtop,
en als een banier op een heuvel.

¹⁾ 77x

Met 30 : 18, door KLEINERT, *Prof. Isr.*, S. 51, omschreven in: „Erhaben in der undurchdringlichen Verhüllung des Schweigens, ehe ihre Stunde gekommen, wird das Eintreten dieser göttlichen Majestät zur rechtzeitigen Rettung unsomehr als eine Erhabenheit auch des Erbarmens sich offenbaren” — begint een nieuwe perikoop, waarvan de Jesajaansche oorsprong — om de overeenkomst der voorstellingen met niet-Jesajaansche, na-exilische verwachtingen — niet bewijsbaar is (vgl. vooral 30 : 18—26 : 8a, 30 : 26—60 : 20).

30 : 27 vv. wordt met recht door MARTI, CHEYNE, BOX, STAERK ¹⁾ aan Jesaja ontzegd. KÜCHLER ²⁾ houdt met DUHM aan den Jesajaanschen oorsprong vast. Tegenover de verdediging van den laatsten geleerde: „... die Befürworter der Unechtheit hätten ... dafür irgend einen sachlichen Grund angeben sollen” legt vergelijking met de eschatologische voorstellingen van na-exilische stukken uit het boek Jesaja (vernietiging der volkeren 63 : 1—6 naast heil voor Israel, 66 : 24 het niet-gebluschte vuur voor de afvalligen, vooral 33 : 12

*En volken worden verbrand tot kalk,
afgesneden stekelplanten, die in 't vuur verbranden)*

voldoende gewicht in de schaal, als men werkelijk ernst maakt met DUHM's erkenning aangaande deze perikoop: „das Stück kann natürlich ebenso gut unecht sein, wie jedes andere auch”.

31 : 4, 5.

Voor de lezing van deze verzen vgl. blz. 206—208: als oorspronkelijk beschouw ik 31 : 4a en 5 behalve de woorden עֲפֹת כַּצְפְּרִים. De Jesajaansche oorsprong dezer verwachting: Jahve beschermt Jeruzalem tegen aanstormende vijanden, is door

¹⁾ *Ass. Weltw.*, S. 137, 138.

²⁾ *Stell. Jes. z. Politik*, S. 53.

het verband niet te bewijzen (31 : 1—3 staat op zich zelf, vgl. blz. 256, 257) en wordt door vergelijking met na-exilische, overeenkomstige voorstellingen in het boek Jesaja onwaarschijnlijk gemaakt (54 : 17, 62 : 8, 12, 60 : 21).

Hier tracht ik een verklaring te geven van den tegenwoordigen toestand van vs. 4 (mèt vs. 4^b) en 5 : de oorspronkelijke lezing (vgl. blz. 206, 207) hield in de voorstelling van Jeruzalems veiligheid door Jahve's bescherming. Deze heilsbelofte volgde onmiddellijk op vs. 1—3, een Jesajaansch wee over het volk, dat in plaats van Jahve te zoeken, naar Egypte om hulp gaat : Jahve heeft óók zijn plan, Egypte is mensch en niet god, zijn paarden zijn vleesch en niet geest — Jahve grijpt in : dáár struikelt de helper en valt de geholpene, en samen komen zij geheel om. Vs. 1—3 is dus dreiging met den ondergang. Nu is achter vs. 4^a door latere hand vs. 4^b gevoegd, om ook in vs. 4 de onheils-prediking van vs. 1—3 te brengen, en zoo verband te leggen tusschen vs. 1—3 en de voorstelling van Jahve's redding in vs. 4^a, 5 (behalve de twee eerste woorden).

De oorspronkelijke vergelijking van vs. 4^a, 5 (zonder de twee eerste woorden) was : Jahve zal Jeruzalem beschermen tegen haar vijanden, zooals een leeuw zijn prooi verdedigt tegen de herders (= de aanstormende volkeren). De vergelijking van vs. 1—4, zooals zij geworden is door toevoeging van vs. 4^b, is : Jeruzalem zoekt hulp bij Egypte ; de Egyptenaren (= de herders van vs. 4) trachten Jeruzalem te beschermen tegen het naderend onheil, dat Jahve brengt, maar Jahve zal zich door de Egyptenaren niet laten afhouden van zijn verdelgingsplan tegen Jeruzalem (vgl. vs. 2^a), zooals de leeuw zich door de vele herders niet laat verjagen van zijn prooi. Hierop volgt dan vs. 5 : de bescherming van Jeruzalem door Jahve (de twee eerste woorden, evenals vs. 4^b later toevoegsel, houden een vergelijking in, die bij deze

bescherming past: als vliegende vogels zullen de vijanden voor Jahve verschrikt de vlucht nemen).

Van 31 houdt DUHM ook vs. 8a:

*En Assur zal vallen door het zwaard van een niet-man,
en het zwaard van een niet-mensch zal hem verteren,*

voor Jesajaansch. Dit woord is een glosse, gemaakt naar analogie van het Jesajaansche 31 : 3a (BRÜCKNER).

Als van den profeet Jesaja kan met zekerheid van Cap. 31 slechts vs. 1—3 beschouwd worden.

32—35.

Van deze Capita, in hun geheel, is de Jesajaansche oorsprong niet te bewijzen; met CHEYNE, MARTI, BOX (de laatste weifelend voor 32 : 1—5, 9—20) meen ik, dat zij aan den profeet moeten ontzegd worden.

BRÜCKNER, *Kompos. Jes. C.* 28—33, beschouwt 32 : 9—14 als Jesajaansch, maar geeft voor deze opvatting geen argument; de rest van 32—35 is volgens hem uit lateren tijd.

DUHM handhaaft 32 : 1—5, 9—14, 15—20 als Jesajaansch. Maar de Jesajaansche oorsprong van 32 : 1—5 schijnt voor hem toch niet zoo heel vast te staan; zijn toon klinkt weifelend, waar hij van het stukje 32 : 1—8 zegt: „Es enthält in v. 1—5 zwei sechszeilige Strophen genau von der Art der Strophen in c. 2 : 2—4 und c. 11 : 1—8; auch der Inhalt handelt wie jene von der Zeit nach dem Gericht; und so gut wie c. 2 : 2 ff. und c. 11 : 1 ff. kann (door DUHM wordt dit woord wijd gedrukt) auch c. 32 : 1—5 echt sein, wird alsdann auch ungefähr in dieselbe Zeit fallen . . .”

Van 32 : 9—14 is de Jesajaansche origine niet te bewijzen; de schildering is vaag, en vergelijking van 32 : 9—13a met 24 : 7a, en van 32 : 13b, 14 met 24 : 8—12, plaatst het stukje in den na-exilischen tijd.

Bij 32 : 15—20 staat DUHM in wat hij ter inleiding op deze verzen zegt, niet sterk: „ . . . man darf vielleicht an diesen Dichtungen etwas mehr zweifeln als an der Echtheit anderer Stücke”.

Vervolgens wijs ik op enkele plaatsen uit 24—27 (waarop DUHM zijn tijdsbepaling voor deze Capita grondt), die niet gegevens bevatten voor den historischen achtergrond dezer verzen, maar eschatologische voorstellingen, zoodat zij niet — zooals DUHM wil — kunnen aangewend worden voor de datcering dier Apocalypse.

In de eerste plaats noem ik 24 : 8—12,

dat als eschatologische schildering verklaard moet worden (vgl. blz. 171, 172), omdat:

1°. het stukje door toekomst-teekening voorafgegaan wordt, vs. 6b: „daarom branden de bewoners der aarde, en blijven weinig sterfelijken over” (vgl. blz. 161, 162);

2°. op het stukje toekomst-teekening volgt, vs. 13 „Want zóó zal het zijn in het midden der aarde, onder de volkeren, als het afslaan van de olijven, als de nalezing, wanneer de oogst gedaan is” (vgl. blz. 163, 164);

3°. de woorden „weggeschemerd is alle blijdschap, verdwenen de vreugde der aarde” niet op het heden van Jeruzalem of de Joden, maar op de toekomst der wereld betrekking hebben;

4°. 24 : 10 overeenkomt met 32 : 14, dat een toekomst-schildering bevat („want het paleis is verlaten, het gewoel der stad wèg . . .”, vgl. blz. 172), en

5°. 24 : 7a, 11a met 7 : 23 en 32 : 10, 12, die eveneens op de toekomst zien (vgl. blz. 158, 159, 160).

25 : 3 vertaalt DUHM: „Darum wird dich erheben Die starke

Nation, die Stadt der Völker, Die Tyrannen vor dir beben". Leest men: „Daarom zal u eeren het sterke volk, zullen geweldige natiën u vreezen" (vgl. blz. 238, 239), dan vervalt de aanduiding van Rome, welke stad DUHM ziet in קריית גוים: „Gemeint muss eine Stadt sein, bei der ein besonderes Interesse für die Juden vorausgesetzt werden kann. Das war Rom, das auch in der NT1. Apokalypse als Stadt der Völker charakterisiert wird . . . Die Römer . . . hatten schon dem Judas Makkabäus ein Bündnis bewilligt und den Johannes Hyrk. aus den Händen des Antiochus Sidetes gerettet . . ." — Het kan zijn, dat het woord קריית גוים een glossa is van een lezcr. die wat 25 : 3 in het algemeen gezegd was, voor zijn tijd op Rome toepaste.

26 : 1 verklaar ik, mij beroepend op 60 : 18^b, als betrekking hebbend op de heilrijke toekomst van Jeruzalem (vgl. blz. 206). Dan vervalt de grond voor DUHM's toelichting op dit vers: „Eine starke Stadt haben wir", nämlich das neubefestigte Jerusalem, dessen Mauern Antioch. Sid. niedergelegt, Hyrk. wieder aufgebaut hatte . . ."

Evenzoo mag 26 : 15 niet op een historische gebeurtenis betrokken worden, maar het vermeerderen van het Israelietische volk, de uitbreiding van de grenzen des lands, en — door dit heil — de verheerlijking van Jahve, passen bij de eschatologische voorstellingen van 27 : 6, 33 : 17^b, 44 : 3^b, 4, 54 : 1 (vgl. blz. 204).

Hier herinner ik nog aan de overeenkomst van de eschatologische voorstellingen in 24—27 met die van de laatste Capita uit het boek Jesaja; dit wijst erop, dat

1°. 24—27 en 56—66 niet zóóveel in tijd van ontstaan verschillen, als DUHM aanneemt;

2°. 56—66 in lateren tijd dan de vijfde eeuw thuishoort. Men vergelijkte b. v. 24 : 23 met 60 : 19, en zie wat ik bij 25 : 9, in verband met 63 : 7—64 : 11, stelde op blz. 218, 219. Stel eens naast elkaar:

27 : 13 *En dan, te dien dage*

*zal gestoken worden, een groote bazuin,
en komen de verlorenen in het land Assur,
en de verstootenen in het land Egypte,
en zij buigen zich voor Jahve,
op den heiligen berg,
te Jeruzalem,*

66 : 20a *En men zal al uw broeders uit alle natiën brengen
als gave aan Jahve¹⁾, op mijn heiligen berg,
naar Jeruzalem, zegt Jahve.*

De overeenkomst tusschen deze verzen is treffend.

Naar aanleiding van twee plaatsen uit 1—35 met de opmerkingen, die DUHM in zijn commentaar erbij maakt, nog iets over de „II Jes.”—hypothese.

Vooreerst 35 : 1, 2. Onder de woestijn, waarvan hier sprake is, verstaat DILLM.—KIT. de woestijn tusschen Babylonië en Palestina, waardoor de uit het exil terugkeerende Israëlieten trekken. De tekst spreekt echter van „de woestijn,” zonder nadere aanduiding; en geeft dus geen reden, de speciale verklaring van DILLM.—KIT. te volgen. — Even onbepaald spreekt 41 : 17—20 van de woestijn; deze verzen bevatten dezelfde voorstelling als 35 : 1, 2; evenmin als 35 : 1, 2 is er 41 : 17—20 reden, de woestijn te verklaren als de woestijn tusschen Babylonië en Palestina.

¹⁾ De volgende vijf woorden zijn later ingevoegd.

Hoe nu de „II Jes.”-hypothese aprioristisch exegetiseeren doet, blijkt uit de verklaring, die DUHM van deze beide plaatsen geeft. Bij 35 : 1, 2 teekent hij aan: „dass der Vf. es gar nicht für nötig halt zu sagen, was er mit der Wüste meint, ist wieder ein charakteristisches Zeichen für sein Epigontum”; deze plaats is jonger dan 41 : 17—20, waar met de woestijn wordt bedoeld: „die Wüste, durch die die zurückkehrende Exulanten wandern müssen”; en de auteur van 35 : 1; 2 is „Nachahmer” van 41 : 17—20.

Vraag: waarom moet de verklaring van DILLM.—KITZ., door DUHM bij 35 : 1, 2, verworpen, voor 41 : 17—20 gehandhaafd blijven en waarom geldt 35 : 1, 2 bij DUHM voor na-exilisch, 41 : 17—20 voor exilisch?

Een tweede opmerking over „II Jes.” naar aanleiding van wat DUHM zegt bij 11 : 15—16: „Für Dtjes. haben solche Verheissungen einen guten Sinn, weil zu seiner Zeit das Volk gefangen und trostbedürftig ist, entsprechen auch seinem poetischen Enthusiasmus; die vielen Nachahmer aber zeigen, wie misslich es ist, wenn die Schöpfungen prophetischer Begeisterung von Theologen in nüchterne Wirklichkeitsprosa verbuchstäblicht werden.” — Zoo wordt tusschen 11 : 15, 16 als „Wirklichkeitsprosa” en de voorstellingen in 40—55 als poëtische schilderingen, een verschil gemaakt, dat niet bestaat. Wordt 41 : 18—20 verandering van het droge land in een vruchtbare streek niet als werkelijk (in letterlijken zin) op-handen-zijnde voorgesteld, waar men uit die verandering Jahve’s macht zal leeren kennen? Erkent van 42 : 15 DUHM niet zelf, dat de voorstelling „wohl nicht bloss Bild” is, maar t. d. p. aan „wirkliche Verwüstung” gedacht wordt? Bestaat „het nieuwe”, dat van zóó groot belang is, dat Israel vroegere daden van Jahve hierbij vergeten mag, ’t maken van een weg in de woestijn en van stroomen in de woestenij 43 : 19,

voor den geest van den schrijver niet als inderdaad in-ervulling-zullende-treden? 55 : 13 wordt de wondervolle natuurverandering genoemd een eeuwig teeken voor Jahve's macht, dat niet uitgeroeid zal worden — geloofde de schrijver dan niet, dat zij werkelijk zou plaats hebben? „Die Späteren sind ausserordentlich wunder-süchtig” zegt DUHM bij 11 : 15—16 — wilde men den tijd van de schrijvers naar hun wonderlievendheid (s. v. v.) bepalen, de voorstellingen van 40—66 zouden niet in veel vroegeren tijd dan b. v. 11 : 15, 16 geplaatst moeten worden.

Mijn bedoeling is niet, de dichtelijke waarde van veel in 40—55 te ontkennen — maar dit mag den onderzoeker niet beletten, te erkennen, dat óók in de poëtische, enthousiaste schilderingen van 40—55 dingen als werkelijk-op-handen-zijnde worden voorgesteld, die de onderzoeker niet als werkelijk-op-handen-zijnde zou voorstellen — evenals b. v. de voorstelling van 11 : 15, 16, die in DUHM's oogen geen genade vinden kan; deze geleerde vat mede onder invloed van zijn tijdsbepaling 40—55 (in tegenstelling met b. v. 11 : 15, 16) te geestelijk op.

In plaats van in de voorstelling van 11 : 15, 16 een argument te vinden voor latere dateering, zooals DUHM, zie ik èn 11 : 15, 16 èn b. v. 41 : 18—20 eenzelfde geest, die voor de grootste wonderen niet terugschrikt, waar het Jahve en Jahve's volk geldt.

Ik eindig deze paragraaf met te wijzen op een „kleinigheid” in het reeds vermelde boek van G. WESTPHAL, *Jahve's Wohnstätten nach den Anschauungen der alten Hebräer*, 1908. ¹⁾ Deze geleerde citeert Jes. 18 : 4 als „Beleg für die Himmelswohnung” van Jahve bij den profet Jesaja. Moet 18 : 4—6 (om de overeenkomst met na-exilische verwachtingen) aan Jesaja ontzegd worden, dan vervalt

¹⁾ = Beih. zur Zeitschr. f. d. alttest. Wissensch. XV.

18:4 als bewijs van Jesaja's voorstelling, dat Jahve in den hemel woont. En — deze plaats is de eenige, die WESTPHAL als Jesajaansch voor die voorstelling aanvoert; want Jes. 6, dat hij eveneens vermeldt (met de opmerking, dat daar „Tempel- und Himmelsvorstellung mit einander ausgleichen”), woont Jahve niet in den hemel.

Vindt WESTPHAL bij Amos en Hosea geen bewijsplaatsen, dat zij Jahve in den hemel wonend dachten — deze voorstelling is ook voor Jesaja niet aan te toonen.

In aansluiting hieraan de vraag: Welken invloed heeft de beschouwing van Jes. 1—35, zooals zij uit het voorafgaand onderzoek volgt, voor de verhouding, die men moet stellen tusschen het vóór-exilisch en het na-exilisch Israëlietisch Godsbegrip? En — kan langs dien weg het verkregen resultaat gesteund worden?

Deze vraag te stellen, valt binnen het kader van mijn werk, haar te beantwoorden, niet meer.

HOOFDSTUK V.

TIJDSBEPALING VAN DE ONDERZOCHE ESCHIATOLOGISCHE VOORSTELLINGEN IN HET BOEK JESAJA.

Reeds in den loop van het onderzoek stelde ik den na-exilischen oorsprong van de eschatologische voorstellingen in Jes. 40—66; vgl. Hoofdstuk I § 1 over 56—66 en Hoofdst. II § 1 over 40—55.

Doel van dit laatste Hoofdstuk is, te staven, wat daar, voorloopig, werd gesteld.

De onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja sluiten zich bij *Ezechiël* aan door

1. cultische tendenzen, en
2. individualistische vergeldingsleer.

1. Ik herinner aan de afkeuring van den dienst van andere goden dan Jahve 57 : 3—13, van Gad en Meni met name 65 : 11; aan Jahve's straf over het offeren in tuinen, rooken op tichelsteenen, het eten van zwijnenvleesch en onrein gebrad 65 : 1—7, zijn bedreiging tegen wie aan mysteriën, die gepaard gaan met het eten van zwijnenvleesch, klein gedierte en muizen, deelnemen 66 : 17 ¹⁾); aan het oordeel, uitgesproken over de eiken en terebinten,

¹⁾ Lees תשרץ ואת ארץ.

waarin men behagen heeft, 1 : 29, over de altaarsteen 27 : 9, over het zilveren beeldenvertreksel en het gouden beeldbeslag 30 : 22; aan het hechten aan de Sabbatsviering 56 : 2, 4, 6, 58 : 13. Terwijl 66 : 20 nadruk gelegd wordt op de reinheid van het vaatwerk, waarmede de Israëlieten de gave voor Jahve naar den tempel brengen, verwacht 4 : 4 voor de toekomst, dat de „vuilheid der dochteren Zions” en de „bloedschulden van Jeruzalem” door Jahve worden „weggespoeld”; 35 : 8, 52 : 1 onbesnedene noch onreine zal in de heilige stad komen, en alle Israëlieten heeten priesters van Jahve 61 : 6 a.

Men vergelijk hiermede *Ezechiël*: 5 : 11 Jahve komt zonder versooning met zijn oordeelen, omdat zijn heiligdom door zijn volk verontreinigd is, de Israëlieten vallen bij de plaatsen, die van hun schuld getuigen 6 : 13. Vgl. Cap. 8, 16, 23. Jahve laat zich niet raadplegen door menschen, die den afgodendienst in het hart hebben 14 : 3. Reeds in den eersten tijd van Israëls volksbestaan was deze dienst van andere goden de zonde van het volk 20 : 8, de zonen van het door Jahve bevrijde geslacht waren niet beter dan hun vaderen 20 : 21, en in het door Jahve gegeven land werden de oude, zondige paden bewandeld 20 : 28. 36 : 17 wordt Israëls schuld samengevat in de vergelijking met een zuiver-cultische onreinheid. In den heilstijd is die schuld verdwenen, want Jahve reinigt zijn volk 37 : 23; de geheele minutieuse teekening van 40—48 beoogt een inrichting van den tempel enz., waarbij cultische verontreiniging zoo goed mogelijk uitgesloten wordt. Bij deze lijn past het hoog houden van den Sabbat 20 : 12, 16, 20, 21, 24.

2. Bij dit punt wijs ik op Jes. 59 : 18 „naar de daden, zóó de vergelding”, Jahve toornst op zijn tegenstanders en vergeldt zijn vijanden; de zondaren en goddeloozen schrikken voor Jahve

33 : 14, worden tot bekeering gedrongen 55 : 7. Men denke aan de tegenstelling tusschen Zion en de zondaren 1 : 27, 28, Jahve's volk en den aardbewoner 26 : 20, 21, den Jahve-vreezende en wie brandpijlen aansteekt 50 : 10, Jahve's dienstknechten en zijn vijanden 66 : 14, den rechtvaardige en den goddelooze 3 : 10, 11, 26 : 7, 10, den verbrijzelde en gebogene van geest en den goddelooze 57 : 15—21; 4 : 3 wordt „heilig” genoemd, wie in Jeruzalem ten leven is opgeschreven.

Ook hiermede sluiten de eschatologische voorstellingen, in het onderzoek betrokken, bij *Ezechiël* aan. Deze profeet is door Jahve aangesteld tot wachter over het huis Israëls 3 : 17, maar zijn prediking geldt niet het volk, doch den individu, rechtvaardige en goddelooze 3 : 18 vv.; heeft hij den goddelooze niet den verdienden dood aangekondigd, zoo is hij schuldig, heeft hij gewaarschuwd, zoo gaat hij vrij uit. Als Jahve een land om zijn zonden bezoekt, en in dat land drie typen van vroomheid waren, Noach, Daniël en Job, geen man of vrouw zou gered worden, alleen die drie vromen werden gespaard. In Cap. 18 polemiseert Ezechiël tegen de vergeldingstheorie van het spreekwoord: de vaders eten onrijpe druiven en de tanden van de kinderen worden stomp, met een breede uiteenzetting 18 : 5—32, waarvan de zin is: Jahve oordeelt ieder naar zijn eigen wegen 18 : 30; terwijl hij in Cap. 33 de vermaning van 3 : 17 weer opvat en toelicht.

Nu breng ik de eschatologische voorstellingen van *Ezechiël* zelve ter vergelijking naar voren.

Evenals in de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja, is voor Ezechiël Jahve's openbaring dicht aanstaande: zie, Jahve's dag komt! 7 : 10 ¹⁾ Met nadruk treedt de profeet op tegen het

¹⁾ Lees יהוה יום בא.

volksgezegde: „het duurt vele dagen, van de gezichten komt niets”; Jahve zal aan dit spotten een eind maken: de dagen, d. z. de dagen van Jahve's openbaring, naderen, er is geen uitstel meer ¹⁾, 12 : 21 vv.

Ook Ezechiël kent Jahve's openbaring in de natuur: 6 : 14 Jahve strekt zijn hand tegen de Israëlieten uit en maakt hun land tot wildernis en woesteniĳ; en Jahve's openbaring buiten de natuur 6 : 11—13 het huis Israëls zal vallen door zwaard, honger en pest. Ook bij Ezechiël komt Jahve met zijn gericht over de vreemde volken: Ammon (21 : 28—32; 25 : 1—7), Moab (25 : 8—11), Edom (25 : 12—14; 35), Filistijnen (25 : 15—17), Tyrus (26—28 : 19), Sidon (28 : 20—23), Egypte (29—32).

Ook Ezechiël kondigt het heil voor Israël aan (36), en hij heeft ook de voorstelling van heil na oordeel (14 : 21, 22). Ook bij hem komen de paradijs-motieven voor : 34 : 25—27 Jahve verwijdert in den heilstijd de wilde dieren uit het land, zoodat woestijn en woud ²⁾ een veilig verblijf bieden; vruchtbare regen bevochtigt het land, dat niet meer door hongersnood geplaagd wordt 34 : 29, maar boom- en veldvruchten in overvloed levert 36 : 29, 30: het land, dat verwoest was, wordt als Eden 36 : 35.

Dat de verzameling van de Israëlieten uit den vreemde naar hun eigen land voor Ezechiël van beteekenis is, spreekt voor den profeet der ballingen wel van zelf. Jahve verzamelt hen uit de volken en landen en geeft hun het land Israël 11 : 17; 34 : 13; 36 : 24, 28; 37 : 21; hieraan erkennen en de Israëlieten 37 : 12 en de heidenvolkeren Jahve's macht 28 : 35, 39 : 27.

Ook Ezechiël verwacht een wonderbaren groei van Israël: Jahve keert weder naar zijn bergen, die dicht bevolkt worden 36 : 9—11,

¹⁾ Lees יָשָׁח.

²⁾ 34 : 25 בְּעֵרִים

de Israëlieten zullen talrijk zijn als schapen 36 : 37; Jeruzalem wordt gebouwd en het land hersteld 36 : 33, 35, huizen worden opgetrokken en wijngaarden geplant 28 : 26; vgl. Cap. 40—48.

Ook Ezechiël stelt Jeruzalem en Israël in den heilstijd als onaantastbaar voor, 38, 39. Het volk is uit den vreemde in het eigen land teruggekeerd en woont onbezorgd in de herbouwde plaatsen, door het groote veebezit en door rijkdom uitlokkend tot roof. Dan, in de verre toekomst (38 : 8), zal Jahve door een grandiooze machtsopenbaring zijn eer ook aan de heidenvolkeren toonen. Onder de figuur van Gog als aanvoerder trekt een reusachtige legermacht, uit allerlei natiën samengesteld, met paarden, zwaarden, schilden en helmen toegerust, tegen Jahve's volk op om rijken buit te maken, zeker van de overwinning — maar Jahve doet deze vijandelijke schare optrekken alleen om haar te vernietigen. Aardbeving en pest en allerlei verschrikking vernielen den vijand, die zelfs tegen zijn eigen krijgers in verwarring het zwaard keert. Dan komt Israël op het tooneel, om de overblijfselen van de verslagen menigte te verwijderen; zeven jaren lang behoeven de Israëlieten geen brandhout te sprokkelen, want al dien tijd kunnen zij de gevonden wapenen als brandstof gebruiken; zeven maanden duurt het begraven van de enorme dooden-massa, behalve den tijd, dien het opzoeken der verstrooid liggende beenderen nog eischt. — Wonderlijke, mechanische, irrealisabele voorstelling, die Ezechiël hier ontwerpt; maar in deze teekening ligt de verklaring van den zwerm der volken, die tegen Jeruzalem uittrekken en op even raadselachtige wijze in hun heilloos plan belemmerd worden Jes. 8 : 9, 10; 17 : 12—14; 29 : 5^b β —8; 31 : 4, 5.

Ook Jahve's volk onder Jahve's hoede vindt bij Ezechiël een plaats: in den heilstijd is Israël Jahve's volk, en Jahve Israëls god, wiens woning bij Israël is 37 : 23, 27.

Eveneens de regeering van den Davidischen idcaal-heerscher.

Ezechiël zegt 17 : 22, 23 :

Zoo zegt de Heer Jahve: Ik zelf zal nemen van den top van den hoogen ceder ¹⁾, van de kruin zijner uitspruitsels zal ik een takje afplukken en zelf het planten op een hoogen en verheven berg; op Israëls berghoogte zal ik het planten, en het zal loten schieten en loof ²⁾ dragen en worden tot een machtigen ceder en daaronder zal wonen allerlei gevogelte van allerlei vleugel, in de schaduw zijner takken zal het wonen.

Van deze profetie zegt THOMAS, *Geschiede des Alten Bundes*, S. 389 : „damit ist die Hoffnung auf die Wiederherstellung des Davidischen Königtums im alten Glanze ausgesprochen“ — naar ik meen, met recht. Het beeld van het teere takje, genomen van boven uit den hoogen ceder, doelt op een afstammeling uit het vernederde koningshuis; maar dat takje wordt tot een machtigen boom, die met zijn schaduw de vogelen dekt, d. i. zonder beeldspraak: de Davidide regeert en beschermt de Israëlieten.

In de Capita 40—48 speelt de koning der toekomst een veel geringere rol (vgl. 44 : 1—3; 45 : 7—9, 16, 17, 22—25; 46 : 2—8, 10, 12, 16—18; 48 : 21, 22). De vroegere koningen van Juda waren heer en meester van den Tempel, die feitelijk, zooals hij door Salomo was gebouwd, een hofkapel was; de koningen zetten priesters af of stelden hen aan, als het hun behaagde. Maar Ezechiël laat alleen priesters Jahve's woonplaats naderen. Rechtspreken behoeft de toekomst-heerscher van Cap. 40—48 niet: Jahve's wet, door de priesters verklaard, is beslissend. Oorlogsvocren evenmin: in de schildering van den eindslag Cap. 38, 39 komt de vorst niet voor. Het eenige, dat in 40—48 de

¹⁾ Schirap יתתי.

²⁾ Lees פארה.

vorst doet, is: offers leveren aan de priesters als representant van het volk. Droevig restant van de oude Israëlietische koningsfiguur, aan de cultische nauwgezetheid van Ezechiël te danken!

Maar — van zulk een klein-houden van den vorst is Ez. 17: 22, 23 geen sprake. Ook staat de idee van deze verzen in Ez. niet alleen: zij keert terug 21: 32, waar met de omschrijving **אֲשֶׁר־לוֹ הַמִּשְׁפָּט** een werkelijke heerschersfiguur wordt bedoeld, en 34: 23, 24: als Jahve zijn verstrooide schapen verzameld heeft, dan zal hij hun één herder geven, die hen weiden zal, namelijk David, zijn knecht, d. i. een Davidide, die **נְשִׂיא** genoemd wordt evenals 40—48. In Cap. 37 loopen de titels **מֶלֶךְ** en **נְשִׂיא** voor den heerscher der toekomst naast elkander: na den terugkeer uit het exil zullen de Israëlieten niet meer twee koninkrijken vormen, maar één koninkrijk onder één koning, één vorst, den Davidide, vs. 24.

Het gaat niet aan, deze verschillende lijnen, die het boek Ezechiël voor den toekomstigen heerscher bevat, maar uit den weg te ruimen, door b.v. 17: 22—24 als van latere hand voor Ezechiël buiten bespreking te laten. KRAETZSCHMAR en BERTHOLET wijzen beide in hun commentaar op deze oplossing, maar verwerpen haar tevens. Het onderzoek moet hier blijven staan bij de conclusie van BUDDE in zijn *Die Schätzung des Königtums im Alten Testament* (1903), S. 23: „Hesekiel scheint in der Wertung des Königtums mit sich selbst in einem gewissen Widerspruch zu stehen.“ De beste verklaring van dit verschijnsel is de hypothese van VOLZ, *Vorexil. Jahweproph.*, S. 81—88: De Messias-voorstelling van Ezechiël is door hem ontleend aan de volksverwachting, niet aan vroegere profeten-geschriften (wat b.v. het geval zou zijn, als Jes. 9: 1—6, 11: 1—5 Jesajaansch waren); zóó is het te verklaren, dat de Davidide èn als werkelijke koningsfiguur (Ez. 17) èn in de verbleekte gestalte van den „vorst“ van Ez. 40—48 voorkomt.

Het verband tusschen de Ezechieelsche Messias-verwachting, zooals 17 : 22—24; 21 : 32; 34 : 23, 24; 37 : 22, 24, 25 haar geeft, en het Messias-beeld in Jes. 9 : 5, 6, 11 : 1—5, leg ik aldus: in het beeld bij Ezechiël is de oorsprong te zoeken van het beeld der onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja. Bij deze stelling vestig ik op de volgende punten de aandacht.

1°. Door de bestrijders van den Jesajaanschen oorsprong van Jes. 11 : 1 vv. is er op gewezen, dat de voorstelling van het rijsje, voortkomend uit Isai's tronk, en van de scheute uit zijn wortels, alleen te verstaan is bij dateering in den na-exilischen tijd. Door vergelijking met Ez. 17 : 22 kan men, nauwkeuriger nog, stellen: de voorstelling van den Davidide in Jes. 11 : 1 als **הטר** en **נצר** sluit aan bij het beeld van Ez. 17 : 22, waar Jahve uit den top van den hoogen ceder een teer twijgje (**רק**) neemt.

2°. Evenals Ez. 17 : 23 — de vogels in de schaduw van den machtigen ceder — is Jes. 11 : 1—5, en bij de door mij geaccepteerde tekstverandering óók Jes. 32 : 2, de koning der toekomst de beschermer van de zwakken.

3°. Evenals Ez. 34 : 23, 24, 37 : 24, wordt Jes. 55 : 4 de ideaal-vorst „David” genoemd.

4°. Op de Messias-voorstelling van Ez. 17 : 22, 23 volgt, vs. 24: *En alle boomen des velds zullen weten, dat ik, Jahve, hooge boomen verneder, en nederige boomen verhoog, frissche boomen doe verdorren en dorre boomen doe uitspruiten: ik, Jahve, heb het gezegd en gedaan!*

De beteekenis dezer vergelijking is: de Israëlieten genieten van de bescherming door hun Messias (vs. 23), en de heidenvolken (alle boomen des velds) zien aan den koning, dien Jahve aan zijn volk heeft gegeven, dat Israëls god de machtige is. Ez. 17 : 24 laat met het Israëlietisch rijk der toekomst de andere volken voortbestaan. Deze trek keert terug in de voorstelling van Jes. 53,

de laatste verzen: Israel een eereplaats bekleedend onder de volken, en Jes. 2 : 2—4, waar in den heilstijd de andere volken in hun afzonderlijk, zelfstandig bestaan gehandhaafd blijven.

In de eschatologie van Ezechiël ontbreken de voorstellingen, die ik bij de uiteenzetting van de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja samenvatte onder punt IV: Israel en de volkeren in den heilstijd; de volkeren optrekkend, zich buigend voor Israel, Israel dienend, Jahve belijdend.

Dit verschijnsel verklaar ik door de hypothese: het universalisme, dat de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja bevatten, is na-Ezechieelsch.

Hierbij sluit zich aan aanwijzing van de punten, waardoor de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja, die ik nu korthedshalve als „Esch. Jes.” aanduid, uit een anderen — lateren — tijd dan den exilischen blijken te dateeren.

1°. De vijanden van het Joodsche volk zijn in Esch. Jes. niet vreemde volkeren buiten het gebied van Israel, maar heidenen, die in Palestina wonen; Ez. 14 : 7 spreekt van „Israel en de vreemde, die onder Israel vertoeft”, maar van een verdrukking door vreemden in Palestina, zooals Esch. Jes. die als historischen achtergrond heeft, blijkt in dit vers niets.

2°. De verstrooiing der Israëlieten is voor Esch. Jes. een feit, dat geconstateerd wordt, zonder dat het als straf van Jahve over Israëls zonden wordt beschouwd, zooals bij Ezechiël het geval is. Ezechiël verkeert onder den indruk van de verstrooiing der Israëlieten naar alle windstreken, Esch. Jes. heeft haar langen tijd achter zich ¹⁾.

¹⁾ Vgl. Ez. 6 : 8; 11 : 16; 12 : 3, 4, 7, 11, 20; 22 : 15; 36 : 19; 39 : 28.

3°. Het beleg van Jeruzalem ontbreekt op den historischen achtergrond van Esch. Jes.: in den tijd, waarin Esch. Jes. geschreven werd, was lange tijd verlopen na het beleg, dat voor Ezechiël van belang is: zie de symbolische handeling van Ezechiël in Ez. 4 : 1—3, waar de profeet vóór zich een leemtafeltje legt, daarin een stad grift, om haar een wal en een schans, legers en stormrammen teekent; dan zet hij tusschen die teekening en zichzelf een ijzeren pan als een muur: zóó zal Jeruzalem belegerd worden; misschien behoort bij deze voorstelling ook vs. 7 van Ez. 4 (KRAETZSCHMAR), waar de ontbloote arm van den profeet, tegen de geteekende stad gericht, Jahve's dreigend gericht over haar afbeeldt.

4°. Ezechiël betreft ook den koning van zijn volk in het gericht (zie Cap. 12 : 13; 17 : 11—18; 19; 21 : 25), Esch. Jes. niet: Esch. Jes. rekent niet meer met den koningstijd.

5°. Ezechiël ziet terug op zonden van profeten 22 : 28; in Esch. Jes. wordt de Ebed-Jahve geteekend met trekken van een tora-leeraar (DUHM's verklaring) of schriftgeleerde (50 : 4), wat in na-exilischen tijd past.

6°. Eindelijk vergelijk ik het verwijt van Jahve in Ez. 44 : 7: de Israëlieten hebben vreemdelingen, onbesnedenen naar hart en lichaam in Jahve's tempel gebracht om hem te ontheiligen, en ook hiermede het verbond van hun god verbroken, met de schildering van Jes. 63 : 7—64 : 11, waar geklaagd wordt, dat goddeloozen Jahve's heiligdom hebben betreden en geschonden. Het verband tusschen Ez. 44 : 7 en Jes. 63 : 7—64 is: vóór Ezechiël is het volk niet cultisch, zooals Ezechiël het wil; Ezechiël ijvert voor den cultus; zijn cultische ijver wordt in de exilische en na-exilische stukken der Tora geconsolideerd, legt beslag op het volk, dat langzamerhand (na den stoot, door Nehemia gegeven) het volk van wetsvereering en cultische nauw-

gezetheid wordt; deze na-exilische ontwikkeling wordt door Esch. Jes. ondersteld.

Ook hier concludeer ik: Esch. Jes. is na-Ezechieelsch.

Nu grijp ik, om den tijd van Esch. Jes., zoo mogelijk nauwkeuriger te bepalen, terug op wat ik zoeven zeide over het universalisme, dat Esch. Jes. (in onderscheiding met Ezechiël) kent.

Dit is verklaarbaar aan de hand van het boek *Jona*. Dit geschrift breng ik ter sprake, het spreekt wel vanzelf, niet om de inkleeding, de voorstelling, de mythologische trekken, die erin gezocht zouden kunnen worden, maar om de godsdienstige beteekenis, de strekking, die het heeft, en die déze is ¹⁾: Jahve erbarmt zich ook over niet-Israëlieten, als zij zich tot hem bekeeren willen. Zooals bekend is, moet het boek *Jona* blijkens zijn kenmerken van jongen tijd — zie de commentaren! — ± 300 geplaatst worden.

In dien jongen tijd brengt het universalisme van Esch. Jes., de volkeren Jahve belijdend, ook door vergelijking met een ander boek, waarin het gehuldigd wordt, het geschrift *Ruth*. Afgezien van de genealogie in Cap. 4: 18—22, waarvan 't niet met zekerheid uit te maken is, of zij al dan niet oorspronkelijk bij het boek behoort (NOWACK laat in zijn commentaar dit punt onbeslist, BERTHOLET beschouwt haar als later toevoegsel), is de strekking van het boek *Ruth*: verheerlijking van het proselietisme, geper-sonificeerd in de figuur van Ruth, die met nadruk „de Moabietische” wordt genoemd, zich aansluit bij den god van Israel door de tot Naomi gerichte woorden: *uw god is mijn god*, terwijl 2: 12 de pointe van de idylle samenvat in Boaz' zegenwensch, tot Ruth

¹⁾ Vgl. HANS SCHMIDT, *Jona*, 1907 (= *Forschungen zur Rel. u. Litt. des Alten u. Neuen Testaments*, hrsg. v. Bousset u. Gunkel, 9. Heft), Vorwort, S. VI.

gesproken: *Jahve vergelde uw doen en uw loon zij volkomen van Jahve, den god van Israel, onder wiens vleugelen gij toevlucht zijt komen nemen*, 4 : 11 in de bede, dat Jahve Ruth moge maken als de stammoeders van Israel. Het slot brengt de vervulling:

Ruth wordt de overgrootmoeder van David; Ruth, een Moabietische, waardig gekeurd het geslacht van David, Israels ideale koning.

Juist om deze strekking van het boek *Ruth* moet men voor de tijdsbepaling niet blijven staan bij de eeuw van Ezra-Nehemia (zooals b.v. *Leidsche Vertaling*, BERTHOLET), maar het stellen vele jaren na het optreden dezer mannen, in een tijd, waarin niet verdrijving van de Samaritanen uit het Joodsch milieu de kwestie was, maar waarin propaganda van het Jodendom onder de heidenen en aansluiting van de heidenen aan Israel het Nehemiaansch exclusivisme vervangen had. Met *Fona* stel ik daarom ook *Ruth* ± in de vierde eeuw.

Uit de vergelijking met *Fona* en *Ruth* concludeer ik voorloopig voor de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja, de vierde eeuw als tijd van ontstaan. Is deze conclusie juist, dan zal zij gestaafd moeten worden door vergelijking met voorstellingen, die in den na-exilischen tijd thuishooren.

Daartoe wijs ik op de overeenkomst van Esch. Jes. met de eschatologische voorstellingen van *Zacharia* 9—14, die ik bespreken zal aan de hand van de groepeerings van Esch. Jes., zooals ik haar in Hoofdstuk III gaf. Van de taak, die NOWACK op zich neemt: Zach. 9—14 in vier deelen te splitsen en parallelen of verschilpunten in die deelen op te sporen (vgl. zijn commentaar *Die kleinen Propheten*, zw. Aufl., S. 377—385), mag ik mij hierbij ontslagen rekenen, een vergemakkelijking van den

arbeid, die het vergelijkend onderzoek voor de tijdsbepaling van Esch. Jes. zeker niet belemmeren zal: juist NOWACK plaatst, ondanks de splitsing van Zach. 9—14 in vier stukken, het geheel in laten na-exilischen tijd; alleen voor Cap. 9 en 10: 3—11: 3 stelt hij den tijd van ontstaan nauwkeuriger: den Griekschen tijd. Ik zou mij meer aan zijn zijde willen scharen, dan de methode van die geleerden toepassen, welke, uit op zichzelf vrij raadselachtige gegevens, den tijd van ontstaan meer precies trachten aan te geven (MARTI: 160; men vergelijke voor bijzonderheden: WELLHAUSEN, *Israel. und jüd. Geschichte* ⁶, S. 274, vooral WILLRICH, *Juden und Griechen vor der Makkab. Erhebung*, S. 107).

Ook in Zach. 9—14 komt voor Jahve's openbaring in de natuur:

11: 1—3

Open, Libanon, uw deuren,

opdat 't vuur uw cederen vertere!

Huil, cypres,

omdat gevallen is de ceder¹⁾,

huilt, eiken van Basan,

omdat vernederd is 't ontoegankelijk woud!

Hoor! de herders huilen,

omdat vernield is hun weide²⁾.

Hoor! de leeuwen brullen,

omdat vernield is de pracht van den Jordaan.

Deze verzen zijn verstaanbaar, als men ze verklaart met de voorstelling van Jes. 2: 12—14 (Jahve heeft een dag tegen alle cederen van den Libanon en tegen alle eiken van Basan), 10: 33, 34 (het struikgewas van het woud en de Libanon valt door Jahve), 32: 19a (het woud wordt vernederd, lees וִירַר in pl. v. וּבְרַר),

¹⁾ Schrap אשר אדירם שדדו.

²⁾ פָּרְעֵיהֶם

33 : 9 (de Libanon verdort, Basan is kaal), 7 : 23—25 en 32 : 9—13^a (de wijngaarden gaan in doornen op), 42 : 15 (Jahve doet het gewas van bergen en heuvelen verdrogen), 51 : 6 (de aarde verslijt als een kleed). De overbrenging van de voorstelling van Zach. 11 : 1—3 op een ondergang, die den wereldmachten wacht, wordt door vergelijking met deze plaatsen niet alleen aan twijfel omtrent haar noodzakelijkheid onderhevig, maar moet beslist worden afgewezen: zou een Joodsch schrijver de wereldmacht, die Jahve doet omkomen, voorstellen als „de pracht van den Jordaan”? Het huilen der herders en het brullen der leeuwen komt toch ook alleen bij letterlijke verklaring tot zijn recht.

Ook Zach. 9—14 kent een openbaring van Jahve buiten de natuur, een wereldgericht:

11 : 6

Want ik zal de aardbewoners niet meer sparen, spreekt Jahve, en zie, ik geef de menschen over, ieder in de hand van zijn herder¹⁾ en in de hand van zijn koning, en zij zullen de aarde verwoesten, en ik zal niet redden uit hun hand.

Gesteld, dat dit vers een glosse is, dan bewijst het juist, dat in den — in elk geval dan — laten tijd de voorstelling van Jahve's gericht over de aardbewoners in de gedachten der Joden levendig was. Men vergelijkte Jes. 10 : 23; 13 : 11; 18 : 3—6^a; 24 : 17; 28 : 21, 22^b; 60 : 2^a; 63 : 1—6; 66 : 16, in het bijzonder Jes. 13 : 14, waar bij het gericht over de aarde een ieder tot zijn volk zich wendt en naar zijn land de wijk neemt.

Ook Zach. 9—14 brengt een wee over Israels vijanden:

9 : 13—15

*Want ik span mij Juda,
als boog rek ik Efraim²⁾,*

¹⁾ חַיִּים

²⁾ Zoo vertaal ik met *Leidsche Vert.*, en GESENIUS, *Handwörterb.*¹⁾, sub voce אֶפְרַיִם.

*en ik hits uw zonen, Zion, op
 tegen Fovans zonen ¹⁾,
 en maak u als het zwaard eens helds.
 En Jahve zal over hen verschijnen,
 en als de bliksem zal gaan zijn pijl;
 en de Heer Jahve zal de bazuin steken,
 en optrekken in de stormen van 't Zuiden.
 Jahve der heirscharen zal hen beschermen,
 ²⁾
 en zij zullen hun bloed ³⁾ drinken als wijn,
 en er vol van worden als een offerschaal,
 als de hoeken van 't altaar.*

Hier is de voorstelling uitgegaan boven de Ezechieelsche vernietiging van Israels vijanden en gekomen op de hoogte van Jes. 41 : 15, 16. In Ez. 38, 39 vernietigt Jahve den vijand direct, zonder dat Israel strijdt, een voorstelling, die correspondeert met b.v. Jes. 17 : 12, 13, 29 : 5b β —8; maar Jes. 41 : 15, 16 treedt Israel op het tooneel, om zelf te strijden. Jes. 11 : 13 komen, evenals Zach. 9 : 13, Juda en Efraim naast elkander voor. Met de hulpverleening door Jahve aan zijn volk Zach. 9 : 14 vergelijk men den strijdenden Jahve van Jes. 42 : 13, 51 : 22a, 69 : 16, 17, 63 : 1—6, met Zach. 9 : 15 יהוה צבאות יגן עליהם Jes. 31 : 5 כי יגן יהוה צבאות, met כתקע שופר Jes. 18 : 3 בשופר יתקע, met ושתו דמם Jes. 49 : 26.

Hierbij behoort

14 : 1

*Zie, een dag komt van Jahve,
 dan zal uw buit gedeeld worden in uw midden;*

¹⁾ בוגר i. p. v. בני

²⁾ וואלו ובבשו אבניקלע is te corrupt om er een eenigszins zekere lezing uit op te maken.

³⁾ דמם

vgl. Jes. 2 : 12a α *Want een dag heeft Jahve der heirscharen,*
 en Jes. 33 : 1

*Wee, vernietiger, zelf niet vernietigd,
 en roover, dien men niet beroofd heeft!
 als gij klaar zijt met vernietigen, zult gij vernietigd worden,
 als gij gereed zijt ¹⁾ met rooven, zal men u berooven.*

Ook Zach. 9—14 kondigt het heil voor Israel aan. Jahve zal zijn kudde bezoeken, Zach. 10 : 3 (פקר — vgl. Jes 29 : 6 תפקר). Uit zijn volk komt de hoeksteen, de pin (d. z. de pilaren van het volksbestaan), de kriegsboog (d. i. de strijdbare manschap), en alle aanvoerders (van die strijdmacht n.l.). Ten onrechte verklaart Hünn, *Mess. Weiss.*, S. 73, פנה en יתר van den Messias; ik vat de woorden als collectief op, en breng ter vergelijking bij Jes. 28 : 6 (vgl. in het bijzonder קשת מלחמה met Jes. 28 : 6 „wie den oorlog terugbrengen naar de poort”). Dat Zach. 10 : 4 voor den heilstijd den Joodschen נוגש verwacht, sluit bij Jes. 9 : 3 aan, waar als achtergrond der toekomstverwachting voor het heden van den schrijver de niet-Israelietische נגש wordt verondersteld.

Ook Zach. 9—14 kent de voorstelling: heil voor Israel na een oordeel over Israel.

Zach. 13 : 8, 9

*En dan, in het gansche land,
 spreekt Jahve,
 zal een derde daarin uitgeroeid worden ²⁾,
 en een derde zal daarin overblijven.
 En ik zal het derde in het vuur brengen,
 en het reinigen, zooals men zilver reinigt,
 en het beproeven, zooals men goud beproeft;
 dat zal mijn naam aanroepen,*

¹⁾ כבלתך

²⁾ שחראפ יגיעו.

*en ik zal het antwoorden;
 ik zal zeggen: mijn volk is het,
 en dat zal zeggen: Jahve, mijn god!*

Hiermede komt overeen de voorstelling van Jes. 1 : 24—26, 10 : 22, 17 : 4—6, 59 : 9—17, 65 : 8, welke verondersteld wordt in Jes. 4 : 2 (פְּלִיטָה יִשְׂרָאֵל) en 28 : 5 (שָׂאֵר עַמּוֹ). Met Zach. 13 : 9 יהוָה יִקְרָא בְּשֵׁמִי vergelijke men Jes. 65 : 1 *een volk, dat mijn naam niet aanroept*¹⁾; het slot van Zach. 13 : 9 herinnert aan Hosea, maar ook aan Jes. 65 : 19 עַמִּי, Jes. 25 : 1 יְהוָה אֱלֹהֵי אֲתָהּ.

Zach. 14 : 2

En ik zal alle natiën naar Jeruzalem ten strijde verzamelen, en de stad zal worden ingenomen en de huizen zullen geplunderd worden en de vrouwen onteerd en de helft der stad zal in ballingschap gaan, maar de rest van het volk zal niet uitgeroeid worden uit de stad.

Dit vers verbindt de voorstelling: heil voor Israel na oordeel over Israel, met den laatsten volkerenaanval op Zion en de redding der stad (vs. 3). Deze combinatie heeft geen parallel in de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja. Maar Zach. 14 : 2 is een latere invoeging — vgl. MARTI t. d. p. Want Zach. 14 : 1 wordt Jeruzalem in den tweeden persoon genoemd, Jahve in den derden, Zach. 14 : 3 spreekt evenzoo van Jahve in den derden persoon, en daartusschen staat vs. 2, waar Jahve in den eersten persoon, Jeruzalem in den derden persoon op het tooneel gebracht wordt.

Ook Zach. 9—14 heeft paradijs-motieven in de eschatologische voorstellingen:

14 : 6—8

¹⁾ Lees יִקְרָא i. p. v. קָרָא.

*En dan, te dien dage
zal er geen hitte ¹⁾ zijn,
noch koude noch vorst ²⁾,
en het zal zijn één dag ³⁾,
noch dag noch nacht,
en dan, ten tijde des avonds
zal er licht zijn.*

*En dan, te dien dage
zal levend water vloeien uit Jeruzalem,
de eene helft naar de Oostelijke,
en de andere helft naar de Westelijke zee;
's zomers en 's winters zal het er zijn ⁴⁾.*

Hier zijn drie voorstellingen:

1. in den heilstijd kwelt noch hitte noch koude;
2. de afwisselende dag en nacht maken plaats voor één steeds durenden dag;
3. uit Jeruzalem vloeit het geheele jaar door levend water.

Met de eerste voorstelling vergelijk men Jes. 4 : 6 Jahve's heerlijkheid is bescherming en bedekking ⁵⁾, tot schaduw ⁶⁾ voor hitte, tot toevlucht en wijkplaats voor slagbui en regen; Jes. 49 : 10 de Israëlieten zullen niet hongeren noch dorsten, noch zal hen slaan de hitte en de zon.

Met de tweede: Jes. 24 : 23 de maan bloost en de zon schaamt zich, want Jahve heerscht op den berg Zion; Jes. 60 : 19 de zon en de maan lichten niet, Jahve is zijn volk tot een eeuwig licht; Jes. 30 : 26 het licht der zon zal zijn als het licht der maan en

¹⁾ Lees אור in plaats van חום.

²⁾ יקרחת יקפאון v. p. ו יקרחת וקפאון.

³⁾ Schrap ירדע ליהוה als „Stoszseufzer“ (WELLHAUSEN).

⁴⁾ יהוי

⁵⁾ יהוה כבודו חפה.

⁶⁾ Schrap יכס.

het licht der zon zevenvoudig ¹⁾; Jes. 60 : 20 de zon der Israëlieten zal niet meer ondergaan, hun maan niet meer afnemen.

Met de derde: de voorname plaats, die Jeruzalem in Esch. Jes. bekleedt (b.v. Jes. 2 : 2, 3).

Ook de verwachting van den terugkeer der Joden uit de verstrooiing heeft Zach. 9—14:

Zach. 10 : 6, 8, 9, 10a b a

*En ik zal het huis van Juda sterk maken,
en het huis van Jozef verlossen,
en hen doen terugkeeren ²⁾, want ik zal mij over hen
[erbarmen,
en zij zullen zijn, alsof ik hen niet verstooten had.
Ik zal hen fluiten en hen verzamelen ³⁾,
en zij zullen talrijk zijn, zooals zij talrijk waren;
en ik heb hen verstrooid ⁴⁾ onder de volken,
maar in de verte zullen zij mijner gedenken;
en zij zullen hun zonen grootbrengen ⁵⁾ en terugkeeren.
En ik zal hen doen terugkeeren uit het land Egypte,
en uit Assur hen verzamelen,
en naar het land Gilead ⁶⁾ zal ik hen brengen.*

Men vergelijke Jes. 11 : 11, 12; 14 : 1; 27 : 12, 13; 35 : 10; 43 : 5—7; 49 : 12, 18, 22; 51 : 11; 60 : 4; 66 : 12, 20.

Dezelfde eschatologische voorstelling geeft ook Zach. 9 : 12, voor zoover uit den corrupten tekst opgemaakt kan worden de verwachting, dat Jahve de gevangenen, voor wie hoop bestaat (אסירי התקוה), zal doen terugkeeren (אשיב). Is deze verklaring juist, dan blijkt óók uit Zach. 9 : 12. dat DUMM's opvatting van

¹⁾ Schrap שבועה השנים.

²⁾ Lees והשיבותם.

³⁾ Schrap ב' פריהם.

⁴⁾ Lees ואירעם.

⁵⁾ ירדו.

⁶⁾ Schrap גלעד.

de „gevangenen” van Jes. 49 : 9 als worden hiermede de ballingen in Babel bedoeld, uitsluitend op de „II Jes.”-hypothese rust.

Ook den wonderbaren groei van Israël ziet Zach. 9—14 in de toekomst:

Zach 10 : 10b β

וְלֹא יִמְצָא לָהֶם, het land Gilead is te klein voor hen, voor de uit de verstrooiing teruggekeerde Joden; Jes. 49 : 18 vv. combineert op dezelfde wijze de komst van de Israëlieten uit de heidenlanden en de verbazing van Zion, dat voor haar kinderen geen plaats genoeg heeft.

De grondvesting of bouw van Jeruzalem komt in Zach. 9—14 niet voor. Maar breed wordt uitgemeten de onaantastbaarheid van Jeruzalem en Israel:

Zach. 12 : 2—4, 9

*Zie, ik maak Jeruzalem
tot een zwijmbeker voor alle volken rondom,
en er zal een belegering tegen Jeruzalem zijn ¹⁾.
En dan, te dien dage
zal ik Jeruzalem maken tot hefsteen
voor alle volken ²⁾,
en zullen zich tegen haar verzamelen
alle natiën der aarde.
Te dien dage, spreekt Jahve, zal ik slaan
alle paarden met verwarring,
en hun ruiters met waanzin;
maar over het huis van Juda
zal ik openen mijn oogen ³⁾.
En dan, te dien dage*

¹⁾ Schrap יהיה מצור להם en lees יהיה מצור.

²⁾ Schrap בלִיעֲמִסָּה שְׂרוּט יִשְׂרָאֵל.

³⁾ Schrap de rest van het vers.

*zal ik zoeken te vernietigen
alle natiën,
die uitrokken tegen Jeruzalem.*

Men vergelijke Jes. 8 : 9, 10; 17 : 12—14; 29 : 5b β —8;
31 : 4, 5 ¹⁾).

Dezelfde voorstelling bevat

Zach. 14 : 10—12, 15

*Het gansche land zal tot vlakte worden,
van Geba tot Rimmon, ten Zuiden van Jeruzalem,
dat hoog ligt en op zijn plaats blijft,
van de Benjaminspoort ²⁾ tot de Koningsperskuipen.
³⁾ En een ban zal er niet meer zijn,
en Jeruzalem zal veilig wonen.
En dit zal de slag zijn,
waarmede Jahve slaan zal
alle volken,
die uitrokken tegen Jeruzalem:
doen wegteren zal hij hun vleesch,
terwijl zij op hun voeten staan,
en hun oogen zullen wegteren in hun kassen,
en hun tong zal wegteren in hun mond ⁴⁾);
⁵⁾ en zoo zal zijn de slag over de paarden,
de muildieren en de kameelen,
en de ezels en al het vee,
dat zijn zal in die legers ⁶⁾).*

¹⁾ Vgl. blz. 207 vv.

²⁾ Schrap הנואל . . . עדימקים.

³⁾ Schrap יישבו בה.

⁴⁾ בשׁי

⁵⁾ Vs. 13, 14 moet geschrapt worden als storend invoegsel tusschen vs. 12 en vs. 15: de inhoud is opvallend: 1. door een paniek van Jahve's wege vallen de heidenen elkander aan 2. ook Juda strijdt tegen Jeruzalem; 3. de schatten der heidenen worden geplunderd.

⁶⁾ Schrap במצפה הונת.

Hier zijn vier punten te onderscheiden :

1. het land wordt vlak ;
2. Jeruzalem steekt boven de omgeving uit ;
3. Jeruzalem woont veilig ;
4. alle volken , die de stad belegeren , worden vernietigd .

Met het eerste punt vergelijk ik : Jes. 49 : 11 Jahve's bergen worden tot een weg , Jahve's paden verheffen zich ; met het tweede : Jes. 2 : 2 de berg van Jahve staat vast , en zijn huis op den top der bergen en verheven boven de heuvelen ; met het derde : Jes. 32 : 18 Jahve's volk zetelt in een verblijf des vredes en in zekere woningen en op veilige rustplaatsen ; Jes. 54 : 17 geen wapen , tegen Jeruzalem gevormd , slaagt ; met het vierde : Jes. 17 : 12—14 , 29 : 5b β —8 , 31 : 4 , 5 .

Dat Jahve's volk onder Jahve's hoede staan zal , stelt ook Zach. 9—14 in uitzicht :

Zach. 10 : 12

*En hun sterkte ¹⁾ is in Jahve ,
en in zijn naam zullen zij roemen ²⁾ ;*

men vergelijkte Jes. 12 : 2b , 25 : 1a , 26 : 13b , 41 : 16b

*maar gij jubelt in Jahve ,
roemt in den Heilige Israels ;*

Jes. 45 : 24a alleen bij Jahve is gerechtigheid en sterkte .

Zach. 13 : 1

*Te dien dage
zal een bron geopend zijn
voor het huis van David
en de inwoners van Jeruzalem
tegen zonde ³⁾ en onreinheid .*

¹⁾ וְגִבּוֹרָתָם

²⁾ יִתְהַלְּלוּ

³⁾ לְחַטָּאת

MARTI en NOWACK vergelijken in hun commentaren t. d. p. de Ezechieelsche voorstelling van de tempelbeek. Het vers herinnert sterk aan Jes. 4 : 2 vv., vgl. Jes. 4 : 4 : Jahve doet de vuilheid der dochteren Zions en de bloedschulden van Jeruzalem weg. Men vergelijke verder Jes. 26 : 2 „het rechtvaardige volk, dat trouw bewaart”, Jes. 29 : 23 Jakob heiligt den naam van Jahve, den Heilige Jakobs, en vreest Israels god; Jes. 32 : 16 het recht woont in de woestijn, de gerechtigheid in de gaarde; Jes. 33 : 5 Jahve vervult Zion met recht en gerechtigheid; Jes. 35 : 8 onreinen en dwazen dwalen niet op den heiligen weg; 52 : 1; 59 : 20 de overtreding wordt uit Jakob verwijderd ¹⁾; 60 : 21 Israel is louter rechtvaardigen, 61 : 6 priesters van Jahve, 62 : 12 het heilige volk.

Zach. 12 : 8

*Te dien dage
zal Jahve beschermen
de inwoners ²⁾ van Jeruzalem,
en de struikelende onder hen zal zijn ³⁾ als David,
en het huis van David als God,
als de engel van Jahve vóór hen.*

De argumentatie van MARTI, om dit vers en het er aan voorafgaande als latere invoeging te schrappen, is niet „schlagend”; er bestaat recht, althans Zach. 12 : 8 als oorspronkelijk tot den tekst behoorend te beschouwen (NOWACK). Dan maak ik hierbij de opmerking, dat blijkbaar het Davidisch huis hoog gesteld wordt; dit ligt in den climax van Zach. 12 : 8, en komt overeen met het bijzonder vermelden van het huis Davids Zach. 13 : 1. Met

¹⁾ וישב פסע מיעקב

²⁾ יאבי

³⁾ Schrap יהוא

de zinswending: het huis Davids als God, vergelijkte men den schildnaam אֱלֹהֵי גִבּוֹר van Jes. 9 : 5.

Moge de ideaal-heerscher uit het Davidisch geslacht (als Jes. 11 : 1, 55 : 3b, 4) niet met name in Zach. 9—14 voorkomen, de figuur van den ideaal-vorst ontbreekt hier niet:

Zach. 9 : 9, 10

*Verblijd u zeer, dochter Zions,
juich, dochter Jeruzalems!*

*Zie, uw koning zal tot u komen,
rechtvaardig en zegeryk ¹⁾ is hij,
vroom en rijdend op een ezel,
op een veulen, een ezelinnejong.*

*En hij zal de wagens uitroeien ²⁾ uit Efraim,
en de paarden uit Jeruzalem,
en uitgeroeid zal worden de krijgsboog;
en hij zal vrede den natiën bevelen;
en zijn heerschappij zal zijn van zee tot zee,
en van den Eufraat tot de einden der aarde.*

Men vergelijkte בת־צִיּוֹן — Jes. 52 : 2, 62 : 11, גִּילִי — Jes. 9 : 2 (lees : הרבית הגילה), הריעי — Jes. 42 : 13, 44 : 23.

Tot Jeruzalem komt haar koning; vgl. Jes. 32 : 1: een koning zal naar gerechtigheid regeeren, en Jes. 33 : 17: den koning in zijn schoonheid zal Israel zien. Deze koning is צָדִיק: hetzij men dit woord vertaalt als „rechtvaardig” (Nowack vertaalt „gerecht”, STADE, *Zeitschr. f. die altt. Wissensch.*, I, S. 16, omschrijft וְנוֹשַׁע צָדִיק met: „durch den von Gott verliehenen Sieg (נושע) als צָדִיק erwiesen”), hetzij als „triumfeerend” (WILDEBOER, *Zeitschr. f. d. altt. Wissensch.*, 1902, S. 167—169; *Leidsche Vertaling*,

¹⁾ נושע, eigenlijk: tot heil gebracht.

²⁾ והקרית

MARTI), naar beide verklaringen past dit praedicaat van den ideaal-koning bij de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja: men vergelijke voor de eerste opvatting Jes. 11 : 5, voor de tweede Jes. 11 : 4b.

Verder is de koning van Zach. 9 : 9, 10 עני, als een der עניים, ellendigen = vromen, vgl. Jes. 16 : 5: de bron van den toekomstigen heerscher is opgericht בהסר, in, door, vroomheid, Jes. 11 : 2 de Davidide vreest Jahve (רוה יראת יהוה). Hij rijdt op een ezel; deze trek duidt niet op zijn vreedzamen aard (vgl. zijn heerschappij van 't volgend vers), maar stelt hem tegenover de onderdrukkers van Israel, die op paarden rijden (MARTI, NOWACK). Hij roeit wagens en paarden uit, de krijgsboog verdwijnt, en hij beveelt den volken vrede (NOWACK: „schafft Frieden durch seinen Spruch“, MARTI: „durch seinen Urteil und seinen Befehl schafft er Frieden den Völkern“); hiermede komt overeen:

1°. Jes. 9 : 4 schoen en mantel, die in den krijg dienst doen, worden verbrand; Jes. 9 : 6 ולשלום אין-קץ; de naam van den Messias שר-שלום;

2°. Jes. 2 : 4 de volken smeden hun zwaarden tot ploegijzers, hun lansen tot sikkelen, verheffen niet meer tegen elkander het zwaard en leeren den oorlog niet meer.

Met den term רבר שלום לגוים kan men vergelijken Jes. 11 : 4, waar de Messias doodt door de roede van zijn mond en den adem van zijn lippen, en met de grensbepaling in Zach. 9 : 10b (die ik niet waag, nader te omschrijven; vast staat, dat הנהר de Eufraat is) b.v. Jes. 33 : 17 ארץ מרהקים.

Eindelijk herinner ik eraan, dat ook de Davidide van Jes. 55 : 4 over volken heerscht.

Het universalisme, dat Esch. Jes. kent, dat bij Ezechiël nog ontbreekt, maar door *Jona* en *Ruth* wordt verondersteld, bevat Zach. 9—14:

Zach. 14 : 9

*En Jahve zal tot koning zijn
over de gansche aarde;
te dien dage
zal Jahve één zijn,
en zijn naam één.*

„Jahve, der eine König und der eine Gott der ganzen Welt”
(MARTI). Hier gaat de voorstelling boven Maleachi 1 : 11, 14
uit en staat op dezelfde hoogte als de verwachting in Jes. 2 : 2—4;
11 : 9; 25 : 6, 7; 45 : 22; 65 : 16; 66 : 23.

Evenzoo

Zach. 14 : 16, 20, 21a

*En dan, al wie overbleven
van alle natiën,
die optrokken tegen Jeruzalem,
zullen optrekken jaar op jaar,
om zich te buigen voor den Koning,
Jahve der heirscharen,
en om het loofhuttenfeest te vieren.
Te dien dage
zal staan op de schellen der paarden:
„heilig aan Jahve”,
en de potten in Jahve's huis zullen zijn
als de offerschalen vóór het altaar.
Dan zal zijn elke pot
in Jeruzalem en in Juda
heilig aan Jahve der heirscharen;
en alle offeraars zullen komen
en daarvan nemen en daarin koken.*

Het tijdsverschil, dat NOWACK constateert tusschen deze verwachting en Jes. 2 : 2—4, is meer resultaat van in- dan van

uitlegging. Ilij teekent in zijn commentaar bij Zach. 14 : 16—19 aan: „v. 16—19 heben die Wirkungen heraus, welche der Anbruch des Gottesreiches auf die übrig gebliebenen Heiden haben wird: alle Jahr zum Hüttenfest ziehen sie nach Jerus., um den König Jahve der Heerscharen anzubeten. Es sind Erwartungen, die sich unter dem Einfluss von Jes. 2 : 2 ff. Mch. 4 : 1 ff. gebildet haben, aber freilich charakteristisch sind für den Geist der Zeit, in der unser Stück entstanden ist: während nach Jes. 2 : 2 ff. Mch. 4 : 1 ff. die Völker nach Zion pilgern, damit Jahve sie belehre, gehen sie nach unserm Verf. nach Jerus. — um das Laubhüttenfest zu feiern, eine Anschauung, die durchaus begreiflich ist in einer Zeit, in der die Festwallfahrt nach Jerus. von der grössten Bedeutung für die Verbindung der jüdischen Diaspora war“. Dit argument is niet klemmend: wie zal bewijzen, dat de schrijver van Jes. 2 : 2—4 het loofhutten-feest niet kende en niet hoogstelde? Moet een schrijver altijd alles zeggen, wat hij weet of meent? Zach. 14 : 9 stelt het universeel Jahvisme in uitzicht zonder het loofhuttenfeest te vermelden; volgt daaruit, dat de schrijver van Zach. 14 : 9 een ander is, dan wie Zach. 14 : 16—19 neerschreef? Er zal wel niemand zijn, die dit wil onderstellen. Maar aan dezelfde fout als hij, die Zach. 14 : 9 tegenover Zach. 14 : 16—19 zou stellen, begaan zou, maakt zich schuldig, wie Jes. 2 : 2—4 als tegenstelling van Zach. 14 : 16—19 beschouwt. De viering van het loofhuttenfeest in de laatste verzen is slechts inkleeding van een eschatologische voorstelling (de heidenen Jahve belijdend), van dezelfde verwachting, die èn Jes. 2 : 2—4 èn Jes. 66 : 23 deed schrijven. De ware verhouding van Zach. 14 : 16 vv. en Jes. 2 : 2 vv. geeft MARTI in zijn commentaar bij Zach. 14 : 16 aan, als hij die beide inkleedingen niet tegenover, maar naast elkander plaatst: „Die ganze Welt wallfahrt einst Jahr für Jahr zum Laubhüttenfest nach Jerusalem, wie jetzt schon die jüdische Diaspora dorthin

pilgert. Jerusalem bildet das Zentrum der Welt für die Heiden, wie für die Juden; dort residiert der König der ganzen Erde und dort bringt man ihm alljährlich am Laubhüttenfest seine Huldigung dar, wie man andererseits von dort auch seine Weisungen empfängt, vgl. Jes. 2 : 2—4 Mch. 4 : 1—4”.

Ik vergelijk nog: פליטי מכל־הגוים בלי־חנותר met Jes. 45 : 20 פליטי מרי; לכו ונעלה 3 : 2 met Jes. 2 : 3 פליטים; ועלו met Jes. 66 : 19 הגוים; ומרי־חדש בחרשו ומרי שבת בשבתו 23 : 66 met Jes. 66 : 23 שנה בשנה; להשתחות met Jes. 66 : 23 להשתחות.

Ten slotte: ook Zach. 9—14 brengt een wee over de goddcloozen:
Zach. 14 : 17

*En dan, wie niet optrekken zullen
uit de geslachten der aarde,
naar Jeruzalem,
om zich te buigen voor den Koning,
Jahve der heirscharen,
over hen zal geen regen zijn.*

Men vergelijke: Jes. 1 : 30 wie Jahve verlieten zullen zijn als een terebint met verwelkt loof en als een tuin zonder water, Jes. 3 : 11; 11 : 4^b β; 13 : 11; 33 : 14^a; 45 : 24; 57 : 20^a, 21; 65 : 11—15; 66 : 17, 24.

Uit de vergelijking van de onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja met die, welke in Zach. 9—14 voorkomen, concludeer ik, dat de eerste na de vijfde eeuw gesteld moeten worden.

In den na-exilischen tijd doet ook de overeenkomst met de gegevens in het tweede deel van het boek *Joel* de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja plaatsen; daarom breng ik nog *Joel* 2 : 18—4, voor zoover 't voor mijn doel vereischt is, ter sprake.

Joel 2 : 18 ויקנא יהוה לארצו, vgl. *Jes.* 9 : 6 Jahve's קנאה brengt den ideaal-heerscher aan zijn volk.

2 : 19a Jahve geeft zijn volk koren, most en olie, zoodat het verzadigd wordt; hier, evenals 2 : 24—26 a, de bekende paradijsmotieven, vgl. b.v. *Jes.* 4 : 2, 7 : 22, 30 : 23a.

2 : 19b Jahve zorgt ervoor, dat zijn volk niet meer door de natiën gehoond wordt, 2 : 27b, 4 : 16b Jahve is een toevlucht voor zijn volk, een sterkte voor de kinderen Israels — vgl. *Jes.* 61 : 7, 8; 54 : 17a.

2 : 26a de Israëlieten zullen eten en verzadigd worden en den naam van Jahve, hun god, loven, vgl. de tegenstelling in *Jes.* 65 : 13: Jahve's knechten zullen eten, de afvalligen honger lijden, terwijl *Jes.* 62 : 9a evenals *Joel* 2 : 26 a naast elkander stelt: eten en Jahve loven.

2 : 27 Jahve is in het midden van Israel, vgl. *Jes.* 4 : 5; hij alleen is god, *Jes.* 45 : 14.

3 : 1 Bij de uitgieting van Jahve's geest vgl. *Jes.* 11 : 2: de Messias door Jahve's geest bekrachtigd, *Jes.* 32 : 15 geeft het tijdstip van het aanbreken van den heilstijd aan met de bepaling: „totdat de geest uit de hoogte over ons uitgegoten wordt”. Met de voorstelling, dat alle Israëlieten aan Jahve's geest deel hebben, komt overeen *Jes.* 60 : 21: Israel bestaat uit louter rechtvaardigen, 61 : 6 priesters van Jahve, is 62 : 12 het heilige volk.

3 : 5 *En dan, al wie Jahve's naam aanroept, zal ontkomen, want op den berg Zion en te Jeruzalem zal een ontkoming zijn, zooals Jahve gezegd heeft, en bij de geredden zal zijn wie Jahve aanroept.* Dit vers bevat de universalistische gedachte, dat ook de niet-Israëliet heil vindt te Jeruzalem bij de belijdenis van Jahve; het komt overeen met *Jes.* 2 : 3: de volkeren halen Jahve's tora uit Jeruzalem, en met *Jes.* 45 : 23, 24: voor Jahve zal elke knie zich buigen, bij hem elke tong zweren, omdat alleen bij hem heil is.

4 : 1 In den heilstijd wendt Jahve het lot van Juda en Jeruzalem, vgl. Jes. 30 : 18: Jahve zal Israel begenadigen.

4 : 2 Jahve richt alle natiën, vgl. Jes. 63 : 1—6 en overeenkomstige plaatsen.

4 : 7^a Jahve brengt de verstrooide Joden naar Palestina terug, vgl. Jes. 11 : 11, 12, 15, 16; 27 : 12, 13; 43 : 5—7; 49 : 12, 18.

4 : 8 de zonen en dochteren der heidenen komen in Israels macht, vgl. Jes. 49 : 7, 23; 60 : 14; 66 : 12.

4 : 9—16 Jahve's gericht over de volken, evenals 4 : 2, Jes. 63 : 1—6 enz.

4 : 11 (lees waarschijnlijk in plaats van עורו : עשו = „op!“) spreekt de natiën aan, evenals Jes. 34 : 1.

4 : 13 de boosheid der volken motiveert Jahve's oordeel, vgl. Jes. 24 : 5, 6 „de aarde is ontwijd onder haar bewoners“; en Jes. 13 : 9 Jahve (schrapp יום) komt, verschrikkelijk, met woede en toornbrand, om de aarde tot woestenij te maken en haar zondaars uit te roeien, 13 : 11 hij verhaalt op de wereld haar boosheid, op de goddeloozen hun schuld.

4 : 14 Jahve's dag is nabij, vgl. Jes. 33 : 10

nu zal ik opstaan, zegt Jahve,

nu mij oprichten, nu mij opheffen!

4 : 15

Zon en maan worden zwart,

en de sterren houden haar glans in,

vgl. Jes. 13 : 10 de sterren des hemels schijnen niet, zon en maan zijn verduisterd, 34 : 4^a β δ de hemel wordt opgerold als een boek, zijn heil verwelkt als afvallend loof, 50 : 3 Jahve kleedt den hemel in 't zwart, 51 : 6 de hemel lost zich op als rook.

4 : 16 Jahve brult uit Zion en laat uit Jeruzalem zijn stem hooren, vgl. Jes. 66 : 6

Hoor, gedruisch uit de stad!

Hoor, uit den tempel!

Hoor, Jahve brengt

vergelding aan zijn vijanden!

4 : 16 voor zijn volk is Jahve een toevlucht, en een sterkte voor de kinderen Israels, vgl. Jes. 14 : 32^b Jahve grondvest Zion, waar de ellendigen zijns volks toevlucht nemen.

4 : 17 Israel weet, dat Jahve zijn god is, vgl. Jes. 41 : 20, zijn god, die woont op Zion, zijn heiligen berg, evenals Jes. 4 : 5, 6; dan is Jeruzalem heilig, evenals Jes. 62 : 12 Israel het heilige volk heet, en vreemden zullen er niet meer in komen, gelijk Jes. 52 : 1 den onbesnedene en onreine uit „de heilige stad” weert en Jes. 35 : 8 onreine en dwaze niet dwalen „op den heiligen weg”.

4 : 18^a in den heilstijd is er overvloed van most en melk en water, vgl. de bekende paradijs-motieven: Jes. 7 : 21, 22; 30 : 23, 24, 25^a; 35 : 6.

4 : 20 Jeruzalem en Israel onaantastbaar, vgl. Jes. 60 : 21 de Israëlieten bezitten voor goed hun land, 62 : 12 Jeruzalem blijft in de toekomst steeds bewoond, 32 : 18, 33 : 20^b Jeruzalem is een tent, die niet opgebroken wordt, wier pinnen men niet uittrekt, wier touwen men niet losrukt, 2 : 2^a de berg van Jahve staat in het laatst der dagen vast en verheven.

Uit de vergelijking van de eschatologie in Joel 2 : 18—4 met de onderzochte eschatologische voorstellingen in Jesaja volgt: dáárgelaten de kwestie, of sommige plaatsen uit Joel geschreven zijn ná sommige plaatsen in het boek Jesaja, wordt de na-exilische oorsprong van de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja gestaafd óók door haar overeenkomst met Joel 2 : 18—4.

Ten slotte moet de aandacht gevraagd worden voor de ge-

gegevens, waar de historische achtergrond der onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja aan den dag treedt, en waaraan tot dusver nog geen bijzondere opmerkzaamheid werd gewijd.

Jes. 9: 1—6 verbindt met de eschatologische voorstellingen (heil en vreugde voor het volk, uitroeiing van de krijgswapenen, de toekomstige koning) een korte teekening van het heden, dat die toekomstverwachtingen draagt: 9: 1 *a a b a* het volk verkeert in droevigen toestand, die gevolg is van de overheersching door een vijand 9: 3 *a*. Mijn hypothese was, dat de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja een eenheid vormen. Bij die voorstellingen trok ik óók Jes. 9: 1—6. Is nu de historische achtergrond van de toekomstverwachting in 9: 1—6 dezelfde, als die gevonden wordt door onderzoek van den historischen achtergrond der overige onderzochte eschatologische voorstellingen, dan ontvangt genoemde hypothese een belangrijken steun.

Om bij dit onderzoek eenheid aan de eene zijde te bewaren, maar aan de andere zijde niet gevaar te loopen, bij de aanwijzing der groote lijnen minder belangrijke trekken over het hoofd te zien, bespreek ik den historischen achtergrond der eschatologische voorstellingen in Jesaja in twee punten: ten eerste ga ik na, wat volgens de gegevens het lijden van het volk Israel zelf is, vervolgens den toestand van het Israelietische land en van Jeruzalem. Bij deze twee punten moet nog een derde gevoegd worden, dat duidelijkheidshalve niet onder de twee vorige gebracht en volledigheidshalve niet verwaarloosd mag worden: een onderzoek naar de verhouding tusschen Israel en Jahve onder het lijden van Israel, zooals zij wordt voorgesteld in verbinding met de toekomstverwachtingen.

Drie punten worden dus besproken:

1. het lijden van het volk Israel;
2. de toestand van het Israelietische land en van Jeruzalem;

3. de verhouding tusschen Israel en Jahve onder het lijden van Israel.

1. HET LIJDEN VAN HET VOLK ISRAEL.

Israel beleeft een harden, moeilijken, onrustigen tijd 14 : 3, *qaa ba*, het lijdt onder verdrukking in het eigen land 16 : 4*b*, die 't gemunt heeft op den ondergang van het volk 51 : 13, onder een vreemden overheerscher 9 : 3; 26 : 13; 27 : 7, die in woede tegen het volk strijdt 41 : 11, 12. Israel is niet zijn eigen meester, maar knecht van wie crover heerschen 49 : 7; in slavenboeien geklonken 51 : 14, heet het 50 : 1 verkocht aan den vijand, die 51 : 23 als 't ware over zijn rug loopt; het is veracht, aan smaadheid en schande ten prooi 49 : 7, 51 : 7, 61 : 7.

2. DE TOESTAND VAN HET ISRAELIETISCHE LAND EN VAN JERUZALEM.

Israels land draagt de sporen van het woeden van zijn vijand. Vernield wordt het genoemd 49 : 19, geweld, verwoesting en vernieling hebben er hoogtij gevierd 60 : 18. De oogst is door den vijand geroofd 62 : 8, die ook de steden niet spaarde, maar ze in puin wierp 54 : 3; 64 : 9*a*.

In het bijzonder heeft „de heilige stad” (52 : 1) van de verwoesters en vernielers te lijden gehad 49 : 17, die haar in puinhoopen veranderden en in een woestijn herschiepen 51 : 3; 52 : 9; 64 : 9*b*. Verlaten, eenzaam, gehaat ligt zij daar 60 : 15. „Gevangene Jeruzalem”, „gevangene dochter Zions” heet zij 52 : 2, „ellendige” 51 : 21, die als een dronkene waggelt, verdreven en zonder troost 54 : 11.

Zelfs Jahve's tempel bleef niet verschoond: beschimpt, vertreden 63 : 18, in brand gestoken is hij! 64 : 10.

3. DE VERHOUDING TUSSEN ISRAEL EN JAHVE
ONDER HET LIJDEN VAN ISRAEL.

Jakob — een wormpje, Israel — een made ¹⁾ 41 : 14! Wat wonder, dat moedeloosheid het volk heeft aangegrepen, 46 : 12, dat Zion klaagt over haar verlaten- en vergeten-zijn door Jahve 49 : 14? De verwoesting van de heilige stad geldt als openbaring van Jahve's toorn, die zich in zijn vollen omvang over haar, gelijk als over het volk 51 : 22, heeft doen kennen 51 : 17; 57 : 16, 17; 60 : 10.

Ja, Israels god heeft Israel in zijn droevigen toestand gebracht 12 : 1; daarom roept het volk tot zijn god 30 : 18, 19, smeekt het om begenadiging en uitredding 33 : 2, de zwaarte der verdrukking perst het den noodkreet tot Jahve af 26 : 16—18. Jahve's arm roept het aan om krachtsbetoon 51 : 9; 63 : 15, 17^b, 19, hem eraan herinnerend, wat hij in den ouden tijd voor Israel was geweest 51 : 9, 10; 63 : 7—14. Al moet Israel bij zichzelf schuld erkennen 59 : 12, 13; 64 : 4 — is Jahve misschien ook niet van Israels zonde oorzaak? 63 : 17, 64 : 6 — de band tusschen Israel en Jahve is er nog: Israel is nog Jahve's volk, daarom moet Jahve reddend tusschenbeide komen, zijn volk smacht naar zijn gericht 26 : 8, 9.

Naast de erkenning van Jahve's leiding in de overlevering van Israel aan den vijand staat zoo de verwachting van Jahve's vergeldend, wrekend optreden, dat het volk verlossen zal 35 : 4, 61 : 2, 62 : 11, Nòg is Jahve Israels heer en god, die strijdt voor zijn volk 51 : 22, Israels vader, Israels lossen van oudsher 63 : 16, 64 : 7. Israel laat hem niet met rust, voordat de bevrijding is gekomen 62 : 6, 7. Zijn hand is toch niet te kort om

¹⁾ נחש

te verlossen, zijn oor niet te zwaar om te hooren? 59 : 1. Hij gedenke niet eeuwig de schuld 64 : 8 — want ook zijn eer is er mee gemoeid! 64 : 11.

Door dit overzicht wordt mijn hypothese omtrent de eenheid der eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja gesteund: kan b.v. DUHM de overeenkomst van gelijke verwachtingen in het boek Jesaja, in 40—55 en 56—66 of in 1—35 en 56—66, niet tot haar recht doen komen, doordat hij b.v. de eschatologische voorstellingen in 56—66 a priori later dateert dan die, welke in 40—55 te vinden zijn, ook van de eenheid, die uit het bovenstaand overzicht blijkt, weet een beschouwing van het boek Jesaja, als DUHM vertegenwoordigt, niet een bevredigende verklaring te geven.

Wat nu den tijd betreft, die uit de gegevens van het bovenstaand overzicht moet geconcludeerd worden, wijs ik er op, dat de *Psalmen* 44, 74, 79, 83 bij nauwkeurig onderzoek dezelfde gegevens voor de dateering opleveren en ook de verhouding tusschen Israel en Jahve zóó weergeven als de bovenvermelde plaatsen uit het boek Jesaja. Ik onderzoek aan de hand van de drie genoemde punten: het lijden van het volk Israel, de toestand van het Israëlietische land en van Jeruzalem, de verhouding tusschen Israel en Jahve onder het lijden van Israel, die vier Psalmen, en wijs, zoo noodig, tevens op overeenkomst met de onderzochte eschatologische voorstellingen van het boek Jesaja, ook wat de taal betreft.

Psalm 44, 74, 79, 83.

1. HET LIJDEN VAN HET VOLK ISRAEL.

De heidenen zijn gekomen in Gods erfdeel 79 : 1 a a

(שבשי נחלתך — Jes. 63 : 17 בנחלתך),

de wraaklustige vijanden 44 : 17^b

(חמת המציק — Jes. 41 : 11 כל הנהרים כך, Jes. 51 : 13).

Israel is zeer zwak 79 : 8^b

(Jes. 41 : 14 „wormpje Jakob”, „made Israel”),

Jakob verslonden 79 : 7^a (lees plur.: אכלו),

het volk zucht 79 : 11

(אנקת — Jes. 26 : 16—18)

als gevangene

(אסורים — Jes. 49 : 9 אמיר),

de ziel gebogen naar het stof, het lichaam aan den grond gekleefd 44 : 26

אשר אמרו לנפשך שחי — Jes. 51 : 23 שחה לעפר נפשנו)

(וחשימי כארץ גוד — Jes. 51 : 23 דבקה לארץ בטננו).

De vijanden doodde Israëlieten, vergoot hun bloed als water, onbegraven lagen zij, aan vogelen en wilde dieren ten prooi, om Jeruzalem 79 : 2, 3.

(vgl. Jes. 27 : 7^b; Jes. 51 : 14 onderstelt blijkens het „hij zal niet sterven voor de groeve” doodsgevaar voor den צעה, den gekromde, vgl. אמיר Ps. 79 : 11; Ps. 79 : 2 עברוך, vgl. Jahve's אנשייחמר van Jes. 65 : 13, en הסירוך, vgl. Jes. 57 : 1 de אנשייחמר worden weggerukt, de צדיק wordt gedood door de boosheid, de boozen). De vijand heeft het gemunt op het volksbestaan 74 : 8¹), den naam van Israel wil hij uitroeien 83 : 5

(vgl. Jes. 51 : 13 להשחית).

Met smaad en schande is Israel overladen 44 : 14—17, 79 : 4 (vgl. Jes. 49 : 7, 51 : 7, 61 : 7).

2. DE TOESTAND VAN HET ISRAELIETISCHE LAND EN VAN JERUZALEM.

De vijand wil het gebied van Israel in zijn macht hebben

¹) Als nl. in plaats van ימים b. v. ימים (MARTI) gelezen wordt.

83 : 13

(vgl. met נִרְשָׁה Jes. 57 : 14b, 60 : 21, 61 : 7, 65 : 9).

Jakobs woonstede is verwoest 79 : 7b

(vgl. Jes. 60 : 18);

de schuilplaatsen van het land spreken van het gepleegde geweld 74 : 20b

(חמם — Jes. 60 : 18a חמם),

synagogen zijn vernield 74 : 8b.

Jeruzalem is een ruïne 79 : 1b

(vgl. Jes. 51 : 3, 52 : 9, 64 : 9),

Jahve's heiligdom is door den vijand in brand gestoken 74 : 7,

79 : 1a β

(vgl. Jes. 63 : 18, 64 : 10.)

3. DE VERHOUDING TUSSCHEN ISRAEL EN JAHVE

ONDER HET LIJDEN VAN ISRAEL.

De oorzaak van den treurigen toestand van Israel wordt gezocht in den toorn van Jahve 74 : 1b, 79 : 5

(74 : 1 אַפַּךְ, vgl. Jes. 12 : 1 אַפַּךְ, 42 : 25 אָפוּ; צֶאֱן מִרְעִיתְךָ — Jes. 63 : 11 de Israelieten zijn Jahve's צֶאֱן; 79 : 5 Jahve's קִנְאָה, vgl. Jes. 59 : 17).

Jahve heeft zijn volk verstooten, houdt zich op den achtergrond, strijdt niet tegen de vijanden 44 : 10 vv.

(44 : 11 מִשְׁנֵאֵינוּ — Jes. 66 : 5 שְׁנֵאֵיכֶם).

Israel roept tot Jahve:

Op, waarom slaapt gij, Heer?

Ontwaak, verstoot niet voor eeuwig! 44 : 24

(עוֹרָה — Jes. 51 : 9 עוֹרִי, tot Jahve's arm gezegd; לִנְצָה — Jes. 64 : 8 לִמָּה תִתְעַנּוּ — Jes. 63 : 17 לִמָּה תִישָׁן).

Hij verlosse, naar de kracht van zijn arm, wie door den dood bedreigd worden 79 : 11 ¹⁾

(זרועך — Jes. 51 : 9 יהוה זרוע ימותה; בני תמותה — Jes. 51 : 14^b α).

Israel doet een beroep op zijn verleden, toen Jahve hielp 44 : 2—4

(44 : 2 בימי קדם — Jes 63 : 11 עולם),

het is toch zijn eigen gemeente, die hij in oude dagen zich had verworven, de stam zijns erfdeels, die hij gelost had ²⁾ 74 : 2.

(גאלם — Jes. 63 : 9 גאלת; עמך כלנו — Jes. 64 : 8 ערתך)

(שבטי נחלתך — Jes. 63 : 17 שבט נחלתך; גאלתך — Jes. 43 : 1, 44 : 22)

Jahve is van ouds Israels koning 74 : 12

(יהוה מלכנו — Jes. 33 : 22 מלכי),

die zijn wondermacht heeft doen blijken: hij heeft de zee gekliefd, draken en Leviathan overwonnen 74 : 13, 14

(74 : 12 מקדם — Jes. 51 : 9, 10 כימי קדם; 74 : 13—16 herhaald אחה — Jes. 51 : 9, 10 tweemaal את gezegd tot Jahve's arm; 74 : 13^a — Jes. 51 : 10^a; 74 : 13^b, 14 לוייתן en תנין — Jes. 51 : 9 רהב en תנין).

Zou die God ook nú niet machtig zijn?

Zeker, bij Israel is zonde. Niet alleen moet Jahve niet gedenken der schulden van de voorvaderen 79 : 8

(ראשנים, naar de opvatting van *Leidsche Vert.* en BAETHGEN, vgl. Jes. 63 : 10),

maar de zonden van het volk zelf behoeven verzoening 79 : 9

(vgl. Jes. 59 : 12, 13; 79 : 9^b הטאתינו — Jes. 59 : 12, 64 : 4, 27 : 9 יכפר עון יעקב).

Toch — Israel is aan Jahve, Jahve aan Israel verbonden 74 : 20 (tekstverandering is hier niet noodzakelijk; BAETHGEN houdt M. T. ;

¹⁾ Lees הָרַר in plaats van הוֹרַר.

²⁾ Zoo — naar BAETHGEN's verklaring — is de tekstverandering van DUHM t. d. p. onnoodig. De regels in kwestie luiden letterlijk:

*Gedenk der gemeente, die gij verworven hebt in oude dagen,
gelost tot stam van uw erfdeel.*

vgl. bij ברית עולם Jes. 61 : 8^b, הבט משמים Jes. 63 : 15 הבט לברית ;
79 : 13

(vgl. Jes. 64 : 8 עמך).

Daarom kan Israel de hulp van zijn god inroepen 44 : 25, 27 ;
waarom verbergt hij zijn aangezicht en vergeet Israels ellende
en verdrukking? Hij sta op te zijner hulpe en bevrijde het om
zijner liefde wil!¹⁾

(44 : 25 למה-פניך הסתיר — Jes. 64 : 6 כי-הסתרת פניך, Jes.
54 : 8 הסתרת פני פני, Jes. 57 : 17 הסתר ; 44 : 27^b — Jes. 63 : 15 ;
פרה — Jes. 35 : 10 פרוי יהוה, Jes. 51 : 11).

Waarom zou Jahve zijn hand terughouden? 74 : 11

(vgl. Jes. 64 : 11 תתאפק)

stil zijn en werkeloos blijven? 83 : 2

(vgl. Jes. 64 : 11 תחשה).

Moge Jahve zijn toorn uitstorten over de heidenen, die hem
niet kennen, over de koninkrijken, die zijn naam niet aan-
roepen! 79 : 6

(המה Jahve's, וישפך עליו חמת אפו — Jes. 42 : 25²⁾ שפך חמתך
b. v. Jes. 66 : 15; קראו בשמו — Jes. 12 : 4 אשר בשמך לא קראו,
Jes. 64 : 6^a, 65 : 1³⁾).

Als Israels oude vijanden mogen zij vernietigd worden!

83 : 10—12, 14—19

(83 : 14 — Jes. 41 : 15, 16; 17 : 13; 83 : 15 — Jes. 64 : 1; 83 : 16
ררף en סופה — Jes. 17 : 13; 83 : 17^a — Jes. 45 : 24 ויבשו; in
83 : 19^a met וירעו ziet DUHM den beteren tekst van 83 : 17^b,
waar ויבקשו zonderling is, in aanmerking genomen de hart-
grondige wensch van den Psalm naar den volkomen ondergang der

¹⁾ 44 : 25, 27 — waarom vs. 27 later toevoegsel moet zijn, vat ik niet; DUHM's argument voor de schrapping van vs. 27 uit het oorspronkelijk gedicht is niet klemmend: het ligt voor de hand, dat de dichter zelf niet met „Sätzen dumpfer Verzweiflung“ kon eindigen. Daarom behoud ik het vers in den Psalm, met BAETHGEN.

²⁾ Lees דמה in plaats van דמה.

³⁾ Lees קרא in plaats van קרא.

heidenen; is deze gissing van DUMM juist, dan levert Jes. 64 : 1 een parallel met להודיע שמך לצריך).

Laat Jahve mogelijk maken, dat de ellendige en arme zijn naam love, doordat hij niet beschaamd wordt! 74 : 21

(עניי עמו — Jes. 14 : 32; עני ואביון; אורך — Jes. 12 : 1 — יהללו),
 Jes. 14 : 30 רלים en אביונים, Jes. 26 : 6 עני, רלים, Jes. 29 : 19
 עניו), אביוני ארם, Jes. 49 : 13 עניו).

Het zware lijden, waarin Israel zijn god werkeloos ziet, is niet bij machte het vertrouwen op Jahve uit te roeien 44 : 6—8

*Door u stooten wij onze vijanden neer,
 in uw naam vertreden wij onze tegenstanders;
 want niet op mijn boog vertrouw ik,
 en mijn zwaard verlost mij niet;
 maar gij verlost ons van onze vijanden,
 en maakt onze haters te schande,*

waarop een lofprijzing van Jahve volgt: eeuwig wordt de naam van Israels god geloofd! 44 : 9, 79 : 13^a ^b (vgl. Jes. 12 : 1; 25 : 1, 9; 26 : 1, 4, 13; 29 : 19; 30 : 19, 29; 33 : 2, 5; 41 : 16^b; 42 : 10—12; 44 : 23; 45 : 17; 49 : 13; 52 : 7—9; 61 : 10).

De verbinding van deze twee: bede om verlossing uit den nood en lofprijzing van Jahve, wordt gelegd door de voorstelling, dat Jahve's eer op het spel staat bij den strijd tusschen zijn volk en de heidenen. Moet de vijand Jahve's naam voortdurend hoonen? 74 : 10

(מנאציק — Jes. 60 : 14; ינאץ; חרפוני — Jes. 65 : 7; יחרף),
 (לעך — Jes. 57 : 16, 64 : 8; לנצה),

74 : 18

(אוילים — Jes. 35 : 8; עסנבל),

74 : 22

(אריב — Jes. 49 : 25; ריבה ריבך; עתה אקום — Jes. 33 : 10; קומה),

74 : 23 Israels vijanden zijn Jahve's vijanden

(Jes. 66 : 5).

Jahve moet Israel helpen om de heerlijkheid van zijn naam 79 : 9 (על־דבר כבוד־שמך, vgl. Jes. 66 : 19, waar naast elkander staan het hooren van Jahve's naam ¹⁾ en het zien van Jahve's heerlijkheid),

opdat de uitdaging der vijanden verstomme 79 : 10.

(יִכְבֵּר ²⁾ יְהוָה — vgl. Jes. 66 : 5 אִיה אֱלֹהֵיהֶם)

83 : 7—9 noemt volken uit den omtrek, die Israel — en daarmee Jahve — bestrijden: Edom en Moab (vgl. Jes. 11 : 14, 25 : 10), Ammon en de Filistijnen (Jes. 11 : 14), Assur (Jes. 30 : 31, 31 : 8).

Uit dit vergelijkend overzicht mag geconcludeerd worden: de na-exilische dateering van de onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja, in Hoofdst. 1 § 1 en Hoofdst. 2 § 1 voorloopig gesteld, gestaafd door vergelijking met de toekomstverwachting van Ezechiël, waardoor het onderzoek, langs *Jona* en *Ruth*, *II Zach.* en *Joel* bereikte, wordt gesteund door vergelijking met de na-exilische Psalmen 44, 74, 79, 83, wat betreft de gegevens over het lijden van het volk Israel, den toestand van het Israelietische land en Jeruzalem, de verhouding tusschen Israel en Jahve onder Israels lijden, die met de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja verbonden zijn.

Deze gegevens maken het waarschijnlijk, dat de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja uit denzelfden tijd zijn als Ps. 44, 74, 79, 83.

Ten slotte staat men voor de tijdsbepaling van de eschatologische voorstellingen in Jesaja daardoor voor het dilemma: zij behooren of na het optreden van Antiochus Epiphanes, vóór de

¹⁾ Lees שָׁמַע in plaats van שָׁמַע.

²⁾ Lees יִכְבֵּר.

wederinwijding van den tempel geplaatst te worden, òf in den tijd van Artaxerxes Ochus ¹⁾. Dus: òf de tweede òf de vierde eeuw v. C.

En hier geloof ik, dat het boek *Joel* de oplossing van de vraag aangeeft in de richting van dateering in de vierde eeuw. Zeide ik boven, dat voor de vergelijking der eschatologie „im groszen und ganzen” het er niet toe doet, of enkele plaatsen in Joel geschreven zijn na plaatsen in Jesaja, hier, waar 't er om gaat, den tijd van ontstaan van de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja nauwkeuriger te bepalen, moet de verhouding van Joel tot het boek Jesaja in het bijzonder onder de oogen worden gezien. En deze verhouding moet aldus gesteld worden: Joel valt ná de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja.

Men lette op het volgende:

Joel 1 : 5 wordt de verwoesting van den wijnstok op den voorgrond gebracht, naar Jes. 7 : 23 en 24 : 7, 9.

1 : 10 is minder oorspronkelijk dan Jes. 24 : 4, 7, ja, ziet er uit als een combinatie van die twee verzen.

1 : 12 כִּי־הָבִישׁ שָׁשׁוֹן מִיָּבֵנֵי אֲדָמָה is navolging van Jes. 24 : 11, terwijl בְּלִיעֵצֵי הַשָּׂדֶה herinnert aan Jes. 55 : 12, en

1 : 13 aan Jes. 32 : 11, 12 ²⁾.

(1 : 15^b vgl. Jes. 13 : 6.)

1 : 16 combineert het ontbreken van 't offer met het ontbreken van de vreugde volgens Jes. 24 : 11.

2 : 10 combineert met de sprinkhanenplaag de gegevens van Jes. 13 : 10, 50 : 3.

2 : 11 וַיְהוּהוּ נָתַן קוֹלוֹ — Jes. 30 : 30.

2 : 27^a is navolging van Jes. 45 : 5, 2 : 27^b van Jes. 45 : 17^b.

3 : 3, 4 gaat boven de overeenkomstige eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja (Jes. 13 : 10; 24 : 23; 34 : 4^a ^β ^δ);

¹⁾ CHEYNE, *Einkl.*, S. 360—366; GUTHE, *Geschichte des Volkes Israel*, S. 291.

²⁾ Jes. 32 : 12 lees כַּפִּיָּה in plaats van כַּפִּיָּים.

50 : 3; 51 : 6; 60 : 19; 63 : 19) uit en sluit zich aan bij de latere Joodsche ontwikkeling van het einde der dingen, gelijk b.v. 4 Ezra 5 geeft ¹⁾.

3 : 5 ziet, met zijn gewrongen zinsbouw, er uit als geschreven naar Jes. 4 : 2, 3;

4 : 9 naar Jes. 13 : 3 — dit geeft een verklaring, voor wat MARTI in zijn commentaar op Joel bij 4 : 9 aantee kent :

„Es zeigt sich darin wieder die unpräcise Art Joels, die ohne Bedenken Worte an die Herolde mit solchen an die Völker und mit Aussagen über diese (so v. 9bβ) mischt”.

4 : 10 is geschreven naar Jes. 2 : 4, en

4 : 13 combineert het beeld van Jes. 18 : 5 met dat van Jes. 63 : 1 vv.;

4 : 14 המון herinnert aan Jes. 17 : 12 en 29 : 8 המון.

Hieruit mag geconcludeerd worden, dat Joel ná de onderzochte eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja geschreven is. Moet nu het boek Joel in de vierde eeuw geplaatst worden — vgl. de commentaren van NOWACK en MARTI — dan kunnen de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja niet in de tweede eeuw zijn geschreven. Voegt men hierbij de bezwaren, waardoor dateering van b.v. Jes. 63 : 7—64 : 11 in den Makkabeeschen tijd gedrukt wordt — SELLIN, *Stud.* II, S. 132, vestigt de aandacht op het ontbreken van characteristicen van den Makkabeeschen tijd („das religiöse Selbstbewusstsein, das Messen am Gesetze”) — dan ligt, wil men voor de eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja nauwkeuriger den tijd van ontstaan bepalen, voor de hand, ze te stellen in den tijd van Artaxerxes Ochus. De hypothese van CHEYNE en GUTHE, die gegevens uit de z.g.n. Makkabeesche Psalmen op dezen tijd betrekken, krijgt dan een belangrijken steun door de overeenkomst van die gegevens met den

¹⁾ Vgl. BOUSSET, *Relig. des Judenthums*², S. 286, 287.

historischen achtergrond der eschatologische voorstellingen in het boek Jesaja. Een bezwaar tegen deze dateering is, dat van den tijd van Artaxerxes Ochus, wat diens verhouding tot de Israëlieten betreft, weinig bekend is (vgl. GUTHE, *Geschichte des Volkes Israel*, S. 291, STADE, *Geschichte des Volkes Israel*, II, S. 195, 196) — maar deze tijd is, voor zoover bekend, behalve de Makkabeesche de eenige periode na het exil, waarin genoemde gegevens passen; sluit men den Makkabeeschen tijd uit, dan rest alleen de tijd van Artaxerxes Ochus. En herinnerend aan wat CHEYNE, *Einl.*, S. 362, naar voren brengt: „dass bei der Behandlung der Geschichte der Juden in der persischen Periode auf Schlussfolgerungen beruhende Rekonstruktion in gewissem Umfang berechtigt und notwendig ist”, stel ik tegenover dat bezwaar de aanwinst, die deze dateering brengt, dat door haar een duistere periode van Israëls geschiedenis na het exil wordt belicht. Op bijzonderheden in dezen ingaan, ligt buiten het raam van mijn studie; alleen nog een opmerking naar aanleiding van wat ruim drie jaar geleden BUDDE in zijn *Geschichte der allhebräischen Litteratur*, S. 180, inbracht tegen dateering van Jes. 63 : 7—64 : 11 in Artaxerxes Ochus' tijd: „immerhin würde man erwarten, dass dann auf die erste Zerstörung 586 zurückverwiesen wurde”. Dit argument verliest zijn kracht, als men Jes. 56—66 met 63 : 7—64 : 11 als één geheel beschouwt; immers Jes. 58 : 12 („de overoude puinhoopen”, „de grondvesten van geslachten her”) en 61 : 4 („de overoude puinhoopen”, „de vroegere verwoeste plaatsen”, „de verwoeste plaatsen van geslachten her”) zien terug op de verwoesting, in 586 aangericht.

Toen het grootste gedeelte van mijn proefschrift was afgedrukt, bereikte mij de dissertatie van N. C. HIRSCHY: *Artaxerxes III*

Ochus and his Reign, with special consideration of the Old Testament sources bearing upon the period, 1909. Voor de geschiedenis van Ochus' tijd kan ik nu verwijzen naar wat deze schrijver p. 21—45 geeft.

Van de door mij in de vierde eeuw geplaatste stukken uit het boek Jesaja beschouwt HIRSCHY als voor een deel mogelijk op dezen tijd betrekking hebbend Cap. 14 : 28—32 (p. 56, 81).

Met zekerheid plaatst hij hier Cap. 56—66, in zijn geheel, met Jes. 63 : 7—64 : 11 (p. 69—76); in deze dateering volgt hij (zie p. 69) G. HÖLSCHER, *Palästina in der persischen und hellenistischen Zeit*, 1903 ¹⁾, S. 39—43 ²⁾.

Zeer verblijdt het mij, dat deze beide mij tot nu onbekende werken in de tijdsbepaling van Jes. 56—66 tot hetzelfde resultaat kwamen als Hoofdst. I § 1 van mijn proefschrift. Maar ik kan (vgl. blz. 21—26) niet met de schrijvers medegaan, waar zij — voornamelijk op grond van Cap. 66 : 1 — het Samaritaansch schisma (door hen in de vierde eeuw gesteld) in Jes. 56—66 aangeduid vinden.

¹⁾ = *Quellen und Forschungen zur alten Geschichte und Geographie*, herausg. v. W. SIEGLIN, Heft 5.

²⁾ Ps. 44, 74, 79, 83 zijn volgens HIRSCHY ook uit Ochus' tijd, p. 76—79, 81: „Not certain, yet probable, are Psa. 44, 74, 79 and 83 as subjective presentations of the same historic situation as that which Trito-Isaiah gives us". Mij dunkt, deze stelling van HIRSCHY wordt gesteund door wat ik blz. 314—324 (onafhankelijk van HIRSCHY's werk) uiteenzette.

**REGISTER van de meer uitvoerig besproken
plaatsen in het boek Jesaja.**

Cap.	vs.	blz.
1	21—26	179, 180, 247—251.
	27—31	182, 243—245.
2	2—4	5—11, 189—191, 213, 214, 236, 237, 239, 240, 259—261.
	12—16	156, 157, 172.
3	10, 11	241, 242.
4	2—6	5—11, 176, 177, 191—193, 200, 201, 261, 262.
5	15, 16	172.
	26—29	248, 249.
6		247, 248.
7	3	249—251.
	21, 22	187, 262, 263.
	23—25	158, 159, 263.
8	9, 10	212, 213, 263, 264.
9	1—6	5—11, 172, 173, 175, 187, 227—235, 251—253, 265, 266.
10	20—22	177, 178, 258, 259.
	23	164, 165.
	33, 34	157, 158, 253.

Cap.	vs.	btz.
11	1—9	5—11, 183—186, 222—227, 245, 265, 266.
	10	235, 236.
	11, 12	201, 202.
	15, 16	203, 204, 281, 282.
12	4	241.
13	1—15	161, 162, 167—170.
14	1	181, 201, 241.
	2	204, 237, 238.
	26, 27	165, 258, 266, 267.
	28—32	184, 206, 267, 268.
16	4 <i>b</i> , 5	174, 219, 220, 268.
17	4—6	178, 179, 268—270.
	7	186.
	12—14	208, 209, 253, 254.
18	3—6 <i>a</i>	165, 166, 254, 255, 282, 283.
24	1	160.
	3, 4	160, 161.
	6	161.
	7	159.
	8—12	171, 172, 278.
	13	163.
	17, 18	170, 171.
	19, 20	161.
	23	162, 214, 215.
25	3	238, 239, 278, 279.
	6, 7	240.
26	1	206, 279.
	3	188.
	8—10	181, 182.

Cap.	vs.	blz.
	11	242, 243.
	12	188.
	14	243
	15	204, 279.
27	3	188, 189.
	6	204.
	12, 13	202, 203, 280.
28	1—4	270, 271.
	5, 6	216, 217, 271, 272.
	7—13	272.
	14—20	273.
	21, 22 <i>b</i>	167, 272—274
29	5 <i>bβ</i> —8	209—212, 255, 256, 274.
	17	184.
	18, 19	182.
	20	173, 174.
	22	189, 217.
30	1—17	274.
	18	181, 275.
	19	188.
	23—25 <i>a</i>	184, 185, 195.
	26	206, 215, 216.
	27, 28, 30	166, 167, 258, 275.
31	4, 5	206—208, 256—258, 275—277.
32	1, 2	221, 222, 246, 247, 277.
	9—13	159, 160, 277.
	14	172, 277.
	15	196, 278.
	17	189.
	18	185, 188, 206, 213.

Cap.	vs.	blz.
	19	158.
	20	195.
33	1	174, 175, 258.
	2	189.
	3	164.
	9	161.
	10	164, 258.
	12	164
	14	242, 243.
	16	185.
	17	220, 221.
	20	213.
	22	217, 218.
33	24	196, 199, 200.
34	1—3	163.
	4	158, 162.
35		185, 186, 193—195, 196—199, 280, 281.
40		43—46.
41	8—16	49—52, 97—100.
	17—20	52, 53, 100—102.
42	1—4	90, 102, 103.
	10—12	53, 103.
	13—16	53, 54, 103—106.
	24, 25	54, 55.
43	1—7	55, 106, 107,
	16—20a	55, 56, 107.
44	1—5	56, 107—110.
45	14—17	57, 58, 110—112.
	18—25	58—60, 112—115.

Cap.	vs.	blz.
46	12, 13	60, 61, 115—117.
48	17—19	61, 62.
49	1—6	90, 91, 118.
	7—13	62—65, 118—122.
	14—26	65—69, 122—127.
50	1—3	69, 70, 127, 128.
	4—9	91, 92, 128, 129.
	10, 11	70, 71, 129.
51	1—8	71—73, 129—131.
	9, 10	73, 74, 131.
	11	74, 75, 131, 132.
	12—14	75—77, 132.
	17—23	77—80, 132, 133.
52	1, 2	80, 133.
	7—9	80—82, 133, 134.
	10	134.
52	13—	
53		92—96, 134, 135.
54	1—10	82—85, 135—138.
	11—17	138—141.
55		46—49, 86, 87, 141—144.
56	1—8	18—20, 38, 41.
	9—12	20, 37.
57	1, 2	20, 21.
	3—13 ^a	21—24, 42.
	14—19	27, 37, 38.
58		27, 28, 37, 38, 40.
59		28, 29, 36, 37, 40.
60		29, 30, 36, 38, 40, 41.
61		30, 40, 41.

Cap.	vs.	blz.
62		30, 31, 36, 37, 41.
63	1—6	31, 38, 39.
	7—	
64		31, 32, 36, 37.
65	1—7	32, 38.
	11—15	24, 25, 42.
	17	33, 41.
	20, 25	42.
66	1—3	25, 26, 37.
	6	40.
	9	33, 34.
	14, 15	40.
	18—21	34, 41.
	23, 24	34, 35, 42.

STELLINGEN.

STERN

STELLINGEN.

I

De splitsing van het boek Jesaja in Cap. 1—35, 40—55, 56—66, wordt door de eenheid der eschatologische voorstellingen in deze drie deelen niet aanbevolen.

II

Deze eschatologische voorstellingen zijn na-exilisch.

III

Jesaja 56—66 stelt niet tegenover elkander de Joden en de Samaritanen van de tweede helft der vijfde eeuw.

IV

De „II Jes.”-hypothese, die Jesaja 40—55 — op enkele stukjes na — in den exilischen tijd plaatst, is ontoereikend voor de verklaring van deze Capita.

V

De lijdende figuur van Jesaja 53 is het volk Israel.

VI

Voor den profeet Jesaja van de achtste eeuw is Assyrië de voltrekker van Jahve's oordeel over Noord- en Zuid-Israel; dat de profeet in een latere periode van zijn leven, den ondergang van Assyrië door een plotseling ingrijpen van Jahve zou verwacht hebben, is onaannemelijk.

VII

Ten onrechte zien GUTHE (*Das Zukunftsbild des Jesaja*, S. 27 ff.) en GIESEBRECHT (*Beiträge zur Jesajakritik*, S. 69 ff.) in Jesaja 28: 23—29 een Jesajaansche documenteering van een wijziging in Jesaja's toekomstverwachting.

VIII

De Elihu-redenen zijn geen oorspronkelijk deel van het boek Job.

IX

Psalm 139: 16 beteekent גלמי niet: embryo (DELITSCH, BAETHIGEN), maar: complex van levensdagen (HUPFELD); de tekstwijziging, die DUHM met deze laatste verklaring voorstaat (verplaatsing van ימים na גלמי), verdient geen aanbeveling.

X

Het synoptisch beeld van Jezus is onverklaarbaar, tenzij men aanneemt, dat een historische persoon eraan ten grondslag ligt.

XI

De Paulinische prediking van den Zoon Gods, Die, vóór Zijn menschwording bestaande, mensch geworden leefde en stierf, door God opgewekt en verheerlijkt is, onderstelt deze historische verschijning.

XII

De hypothese, dat voor den apostel Paulus onder invloed van Oostersche godsdienstvoorstellingen, een Joodsch rabbi Jezus van Nazareth tot den Zoon Gods geworden zou zijn (WENDLAND, *Die Hellenistisch-Römische Kultur*, S. 178, 179), wordt niet gesteund door Paulus' opvoeding en persoonlijkheid, zooals deze uit zijn brieven blijken.

XIII

De vraag van Jezus in Markus 12: 35—37 moet verklaard worden uit het feit, dat de Messias naar zijn bewustzijn uitging boven de Messias-verwachting van het Joodsche volk zijner dagen; niet gelijk HOLTZMANN in STADE'S *Geschichte des Volkes Israel II*, S. 606, voorstelt: „Es wäre möglich, dass sich Jesus auf diese Weise einen Zweifel an seiner eigenen Messianität zur Seite schaffte”.

XIV

De kracht der Athanasiaansche Christologie ligt in haar soteriologisch karakter.

XV

Het geloof van Luther aan de letterlijke inspiratie van de boeken van het Oude en Nieuwe Testament moet verklaard worden uit zijn gebondenheid aan het oudkatholieke Dogma.

XVI

„Ist die Religion einmal, so musz sie notwendig auch gesellig sein: es liegt in der Natur des Menschen nicht nur, sondern auch ganz vorzüglich in der ihrigen.“

SCHELEERMACHER, *Reden über die Religion, IV.*

(Sämmtliche Werke, Abth. I, Bd. I, 1843; S. 318).

XVII

Er is geen godsdienst, waarin de behoefte aan verlossing niet tot uiting komt.

XVIII

De vraagstukken, die op de Synode van Dordrecht in het geding waren tusschen Remonstranten en Contra-Remonstranten, hangen samen met verschillende beschouwingen aangaande God.

XIX

De prostitutie behoort door de Overheid strafbaar gesteld te worden.

XX

Armenzorg is in de eerste plaats taak der Kerk, eerst daarna Overheidstaak.

